

ОСИП
МАКОВЕЇ

ЯРО
ШЕЇ.
КО

Осип Маковей

196

ЯРОШЕНКО

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ГОВЕРЛЯ"
НЮ ЙОРК - ЗДА

1962

**Книжку ілюстрував
артист Микола Бутович**

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Історична повість Осипа Маковця „ЯРО-ШЕНКО”, це одна з найкращих повістей автора взагалі, а з цієї доби — у нас — зокрема.

Перевидасмо її з четвертого видання, що було появилoся накладом Українського Педагогічного Товариства у Львові 1926 р.

Появляється вона без змін, як п'яте видання, щоб, зберігши її, дати нашій молоді першорядний твір із славного минулого нашої Батьківщини-України.

**За В-во „Говерля”
Д-р М. Сидор-Чарторийський**

Осип Маковей

(Посмертна згадка)

Приготовляючи літом минулого року видання повісти О. Маковея для молоді „Ярошенко“ і не думалося, що закінчувати видання прийдеться вже по ненадійній смерті письменника. Він жеж сам хотів ще своєю працею допомогти виданню книжки.

Сьогодні випускаючи нове видання „Ярошенка“ (третє, а радше четвєрте), приходиться сю книжку назвати вже посмертним виданням.

Походив О. Маковей з давньої міщанської сімї в Яворові, де й уродився 23. серпня 1867 р. Покінчивши академічну гімназію у Львові 1887 р., иноді серед гіркого бідуння, вписався на філософічний виділ львівського університету, де й слухав викладів головню української, а також латинської та грецької мови.

Перші його літературні проби припадають ще на час гімназійної науки. І. Франко напечатав його перші вірші в „Зорі“ 1885 р. Замітніші твори дає Маковей щойно в 1894 р. Від того часу не кидає він пера до останніх днів життя. Маковея манила все праця письменника й журналіста, а обставини приневолювали до сего, впрочім любого йому звання. Від 1891 р. працює він у львівських часописах „Ділі“ і „Народній Часописи“ та дописує до інших як „Життя і Слова“, „Зорі“, „Народу“. Від 1895 до 1897 р. веде редакцію черновецької „Буковини“, що під його редакцією і завдяки його гарним статтям і фейлетонам стала одним із кращих українських часописів того часу; від 1897 до 1899 р. працює в редакції Літературно-Наукового Вістника.

Провівши піврік на віденським університеті на студіях славянських літератур, займає місце учителя в учительській семінарії в Чернівцях, де й прожив до 1910

року. Тоді перенісся до Львова, а відси 1913 р. до Заліщик, як директор учительської семінарії. Роки війни 1914 до 1918 р. відірвали його від спокійної праці і завели на поле боїв. Увесь час не сидів на місці, а перемірив довгу дорогу від Карпат і Мармароського Сиготу по Одесу. Хоч працював переважно в канцеляріях, та труди й невигоди, а далі переживання 1918/19 року і арешт 1921 р. по відступі большевиків підкопали його здоров'я. Письменник помер ненадійно 21. серпня 1925 року.

Як усім замітнішим одиницям, діячам і письменникам, довелося й Маковееви бути всім: журналістом і редактором, учителем і освітнім діячем, ученим дослідником і письменником ліриком, новелістом і автором повістей. „Мені жалко“ — каже в своїй автобіографії — „що я не мав способу зайнятися наукою. Дуже любе заняття, але треба мати що їсти“. Звичайна доля українського письменника.

Письменницьку працю почав ліриками, в якій переважають суспільні теми у зв'язку з поступовими ідеями, що їх в Галичині поширював Драгоманів серед молоді громади (н. пр. „Молох“, „Новик“).

Головним полем його письменницької творчості, се невеликі нариси, новелі й фейлетони на теми із буденного життя, із свого безпосередного оточення. Не має в них ні патосу, ні сильних креацій, ні високих кличів, чи гомінких слів. Се образки життя, яке письменник бисто обсервує „прижмуреним оком“ доброзичливого, але й тонкого сатирика. Від фейлетонів в „Зорі“ („З життя“, „Світла й тіни“) та сатиричних новел в „Буковині“ („Ревун“, „Казка про невдоволеного Русина“ і и.) і „Л.-Н. Вістнику“ до пововної збірки „Прижмуреним оком“, всі вони писані острим, хоч не колючим пером обсерватора і сатирика. Він не глузує й не лає, а немов жартує, виказуючи людську наївність, дрібязковість, маломістечковість, сплетні і всякі загально людські або специфічні хиби галицького громадянства, (байдужність до книжки, зависливість і и.), що їх охрещено назвою „рутенства“. Збірки його богатих гумором і сатирою новел „Наші знакомі“ і „Прижмуреним оком“, се твори самостійного, на скрізь оригінального письменницького пера. Не блискучі вони, а свіжі й природні; з них віє подих любови до людини, яку треба направити або якій треба сказати немилу прав-

ду у вічи. Але сказати педагогічно, щоб не дуже боліло, а навело на добрий шлях.

Його оповідання „Оферма“ (1894р.) здобуло собі широку популярність і однодушне признання критики. У повісті „Залісе“ хотів Маковей зобразити життя української священичої родини та її відкошення до села. У історичній повісті „Ярошенко“, призначеній для молоді, автор старається відтворювати життя села на межі української і румунської області, навязуючи до історичних подій доби Сагайдачного.

Осібну сторінку праці займають його наукові праці: про поему Гундуліча „Осман“, студія про трох галицьких граматиків, студія про Куліша і найцінніша з усіх: житепис Федьковича. Крім того писав ряд літературних нарисів в Л. Н. Вістнику, як про Кобилянську, котрої деякі твори приготавляв до друку.

Українське письменство втратило в особі бл. п. О. Маковея загально любленого письменника, школа, замітного педагога і приятеля молоді, а громадянство щирого та ідейного громадянина¹⁾.

---

¹⁾ Більше про Маковея: статті Др. Д. Лукіяновича в „Ділі“ з 1924 р. ч. 255 і 256. і Л.-Н. Вістнику з 1925 р. Кн. VII і VIII; автобіографія Маковея в Л.-Н. Вістнику з 1925 р. Кн. XI. Крім того рецензії розсипані в сучасних часописах, найбільше в Л.-Н. Вістнику.

I.

Тринацятого дня місяця серпня 1621-ого року був торг у Сереті. Людий зіхалося до міста багато, але не з далеких сторін, тільки з близьких околиць. Не було між ними, як звичайно, ані львівських купців із сукном, ані угорських із кіньми, сріблом і шкурами з куниць, ані семигородських із воском на свічки, — були тільки самі свої, серетські та сучавські купці, тай то далеко не всі. Час був непевний, заносилося на велику війну, як на бурю, — небезпечно було сторонським людям вибиратися в далеку дорогу з товаром. Навіть деякі заможнійші серетські купці повтікали вже заздалегідь зі своїм добром у безпечнійшу Сучаву, в Ясси, в Семигород. — і тому торг не виглядав, як бувало.

Осталися в Сереті тільки менші крамарі з татарським товаром: шовком, перцем, ладаном, вином, а люди з околиці пригнали дуже багато худоби на продаж. Волів, коров і овець було всюди повно: і коло Городища і коло церкви св. Тройці і далеко понад потоком Какаїною аж до камяного моста, під котрим у ті часи жив, як люди казали, якийсь дивний чорт, що любив гратися з людськими дітьми. То селяни, молдовські бояри і Вірмени поназганяли стільки худоби, щоб її й за пів-дармо збути, бо звісно, ліпше тепер хоч що-небудь узяти за неї, аніж за тиждень-два дивитися, як її, не заплативши

заберуть із пасовиск Турки і Татари, або польські і козацькі чати. Гроші легше сховати, як худобу. Користали з сього вірменські купці і скуповували товар за пів-дармо, щоби небавом перепродати його з добрим зарібком турецькому війську.

Проте, хоч торг і не був такий, як давнішими часами, гамір у місті був незвичайний. Так і видко було, що багато людей прийшло у місто не на те, щоби що небудь продавати або купувати, але щоби розвідати де-що більше про війну. І тому вже зранку по господах, при вині та при меду, велися довгі розмови про недалеку війну; і на торговицях люди ставали купками та слухали оповідань якого бувалого чоловіка, що більше знав, як вони. На всіх слухачів находив страх і кожний думав зараз про себе, як би то заховати перед ворогами надбане добро та куди й себе з родиною подіти, щоби перебути живим та здоровим тяжкий час.

Сей неспокій видко було і в Серетян, що на всякий випадок заховували по льохах та закопували в ями по своїх садах усе добро, з яким годі втікати, а яке шкода віддавати ворогови. Добре сим, що повтікали в гори та в далекі сторони, — їм не страшно; але не всім же можна і не всім легко покинути своє господарство; от вони і прятали свої маєтки, а самі готовилися кожної небезпечної хвилини заховатися або в лісі на горі Руїні, або в інших околичних лісах, що вінком окружали Серет.

Того дня, коли був торг, у загороді старого Семена Ярошенка вся челядь його: жінка і син Микула і невістка Роксанда пильно заходилися коло того, щоби постягати до купи, поскладати та поховати, де що було, нехай би не попалося чужому в руки. Саме передучера прийшла вістка, що турецький султан зі страшним, невиданим військом уже недалеко, над Прутом; а хоч Молдова султанський край і Серет його місто, проте вій-

ськовій військом, не пощадить і своїх, усе забере, що в руки попадеться. А молдовський господар Олександр уже й без того вибрав доволі данин на Турків.

Загорода старого Ярошенка стояла під горою Руїною над потоком, що вється у підніжжя гори, на лівій бік від церкви св. Тройці, як іти у місто від ріки. Вузька доріжка вела попід гору Руїну, верх потоком, у місто, а при сій доріжці, рівно з Городищем, жили Ярошенки. Коли було з другого боку міста подивитися на їх загороду, то її не було й видно за деревами. Високо понад нею здіймалася гора з відвічним густим, буковим лісом, де колись стояв кам'яний замок, що тепер щораз більше розпадався і заростав усяким лабузом: низше білилися спадисті стіни гори, що їх усе полокали дощі та вимивали на верх білий камінь і пісок; а вже у підніжжя починалися сади кількох серетських міщан, між ними й Ярошенка. Сі сади також не були рівні і нахилилися до потоку, але вода шкодила їм тільки у великі зливи; покопані рови відводили воду у потік — і сади могли зеленітися у всій своїй красі.

Семен Ярошенко поклав собі хату при дорозі. Вона виглядала, як соборна церква в Радівцях, тільки була значно менша: з високою, стрімкою покрівлею і з малими вікнами та дверми. Лише поклади на причілку хрест — і звичайна тоді молдовська церква готова. Таких хат було тоді у Сереті більше — любили люди жити в них. За хатою у саду розвів собі Ярошенко пасіку і в ній проводив ціле літо.

І сьогодні з самого ранку він у пасіці. З восчини витопив камінь воску і приніс його у хату. Віск був ще теплий, жовтий, і від нього так і понесло медовими пахощами по хаті. Стара Ярошенчиха саме тоді переглядала одягу: виймила із скрині чоловікову і синову рясу „антірев“ і широкі шаравари і довгі зелені хустки, що ними опоясувалися по штанах, виймила їх святочні куч-

ми і свої та невістчині кацавейки з лисами, зубони, три пари нових постолів і ще якісь хлопячі річи — усе те поскладала на постелі і задумалася.

— Кудиж я те все подію? — спиталася вона в чоловіка, коли той увійшов із воском у хату. — Як же се у землю заховувати? Погниє, понівечиться.

— Ну, то нехай лежить у хаті! — відповів старий.

— Та бо зле і в хаті. Наскочить біда несподівано — наша хата при дорозі — забере — шкода.

— Найліпше разом із скринею в льох покласти. Льох сухий і широкий — зміститься. А його за хащами й не видко, травною заріс. Зложи все у скриню і засунь; а Микула і Роксанда нехай зараз занесуть. Чи вони вже змолотили пшеницю?

— Уже, здається.

Старий приступив до стіни від подвіря і відчинив мале віконце з болоною з міхура замість скла. Глянув на подвірє. Там біля стога стояла пара волів, що саме перед хвилиною витоптувала ногами зерно із снопів; невістка згортала на бік соломку, а син пересівав зерно на решеті. Раніше сонце освічувало молоду вродливу пару — і старий Ярошенко з охотою дивився на неї хвилину.

— Микуло, як упораєшся, прийди у хату! — сказав батько і зачинив віконце. — От нещасна доля! — говорив він далі до жінки. — Коли так подивлюся на наших дітей, страшний жаль бере мене. Нема тай нема нам спокійного життя! Як було з ранку, так буде й до останку, і нам і нашим дітям: усе тремти, усе не спи спокійно, усе бійся, що буде завтра, усе держи шаблю в руках...

Стара не відзивалася добру хвилину, мовби думала свої думки, далі зітхнула й каже:

— Не знати, де то наш Ілаш обертається? Чи живий він ще, чи вже покійник? Снівся мені сеї ночі..

— Та як? — зацікавився старий.

— Цілком так, як тому шість років: молоденький такий. Сидить собі оттак коло скрині і каже мені: „Піду з князем Корецьким на війну!“ Я його прошу, я плачу, а він — ні та ні! І пішов... Цілком так снівся, як тоді зробив. Десь пропадає, бідний, у неволі турецькій...

— Або ворон кости його вже давно розніс — додав смутно старий.

Обоє замовкли. Згадка про Ілаша, їх старшого сина, що так без вісти і чутки заповівся перед кількома роками, усе засмучувала їх. Вони вже й поминки справляли по нім і все ще мали надію, що може він не пропав, може ще вернеться. Тимчасом роки минали і минали, Ілаш не вертався і надія на його поворот що раз меншала.

Але сумні гадки старих розвіялися небавом, бо у хату вбіг малий, чотиролітний хлопчина, здоровий та веселий, з румяними щоками. Се був унук старих, Тодір.

— А ти куди бігаєш? — ніби з гнівом скрикнула бабуся.

— На Руїні був.

— І казала я тобі: не лазь туди, там страшно, а ти все своє.

— Я не сам був — боронився хлопець.

— І що з того? Камінне з замку розсувається, ще привалить тебе колись і буде по тобі..

— Е! ні! я вилізу... Але я так хочу їсти!

— Може би ти меду попоїв? — спитався дід.

— Давайте, діду, а багато!

Дід подав унукові меду на деревляній мисчині, відрізав йому кусень хліба — і хлопець почав їсти з жадобою.

Небавом надійшов і Микула.

— Чого вам треба, тату?

— Чуєш, сину: возьми но ти сей камінь воску та понеси до Агопси; казав мені колись то, що потребує. Вертаючи, купи у Татарина коло церкви добру шаблю, турецьку, бо треба буде, час непевний...

— Адже в нас є їх три; є й луки і самопал...

— Нічого! Купи, коли кажу. Не дай, Боже, нападсти, чим би боронилася твоя Роксанда? Кочергою? Скільки душ у хаті, стільки зброї треба.

— І мені купіть, тату, — відозвався хлопчина — таку маленьку шаблю, а остру!

— З патика?

— Не з патика, гравдиву!

Ну, ну, куплю, а ти тямчасом обітри собі рот з меду. От як замурзався! Ще до тебе бжолі злетяться на мід і пожалять у сам носик.

Хлопець утер скоренько рот рукавом.

— А у пасіку не йди, — остерігав дід - бо пожалять тебе знову бжолі так, як передучера, і будеш плакати.

— Ні, ні, вже не піду, не хочу! — запевнював хлопець. — Але шаблю мені купите? Або лук? Або — ні! Може би таку маленьку стрільбу, щоби я собі стріляв?

Дід засміявся: — Ей, синку, стрільба не для тебе! А лук я тобі зроблю. Ходи, зараз змайструю! Ні, чекай, перше винесемо скриню у льох. Поможі нам, Микуло! А ти, стара, зложи сюди одержу!

Задними дверми хати винесли скриню на подвіре, а з подвіря в сад між корчі, де була будована яма. Там Микула й лишив старих, а сам вернувся у хату.

— В місто йду, — сказав він мимоходом до жінки — віск продавати.

— А не бався там! — відповіла Роксанда, що вязала тоді околіт соломи повереслом.

Микула одягся у довгу одержу, неначе рясу, поклав на голову кучму, взяв камінь воску під паху і пішов до

Вірменина Агопси, що торгував усякими річами і мав свою господу для гостей.

Перейшов кладку над потоком і уличкою поміж плотами пішов у сторону церкви св. Тройці, де стояла господа Агопси. Було саме під полудне, жара пекла велика і торг мов би трохи притих, бо годі було встояти на сонци. За те у господах було гамірнійше: люди полуднували, пили вино і чим раз завзятійше спорили про війну.

Микула продав Вірменинови віск і на хвилину вступив до господи. Тут за столом сиділо кілька вірменських купців, пили вино та закушували вужениною. Вони розмовляли по вірменськи, але від часу до часу закидали і по українськи. Один із них, чорний як смола, Вірменин, був уже підхмелений, бо саме тоді, як Микула входив у господу, кинув малою порожною коновочкою з вина об землю так, що вона розлетілася на дощинки. Інші купці стали його спиняти та втихомирювати, але він тільки тоді успокоївся, коли явилася друга повна коновочка на столі.

Микула знав сього Вірменина: се був відомий у цілій Молдові, багатий купець, Дзерон Семен, що знався з Ярошенками здавна і нераз бував у них дома. Через жінку Микули він був і посвоячений з ними. Дзерон вибудував своїм коштом церкву на честь св. Симеона у Сучаві — такий був багатий. — Микула хотів нишком винестися з господи, але Дзерон уже помітив його своїми очима і скрикнув:

— Микуло, не втікай! Маю тобі щось сказати. Я саме збирався до вас піти.

Потім устав ізза стола і мовби нічого не пив, узяв Микулу під руку і вийшов з ним на улицу.

— Батько здоров?

— Здоров.

— Має трохи своїх людей чи ні?

— Найдуться, та що з того? Сю гадку треба закинути тай годі!

— Не закинути! Ні! Тепер саме час, коли Могили можуть знову стати господарями. Заплатять нам добре. Нас у Сучаві ціла громада за Петрашком. Чую, що Копачовський має приїхати до Сучави; певно привезе якісь новини. О! коли діло піде гладко, дешево се Могилам не обійдеться. Скажи старому, що Петрашко Могила писав до мене і до Бичка: казав усюди мати своїх людей...

— Колиж батько мій уже такий старий! — відповів Микула спокійно, вислухавши горячої бесіди Вірменина.

— Такий старий, як і я! Ще говорити може...

— Але сили в нього нема такої, як у вас.

— Ну, ну! Я там ще сьогодні зайду до вас під вечер. Аби старий не виходив нікуди. Розумієш? А може ти напешся вина?

— Ні спасибі, маю діло.

Дзерон вернувся до господи, а Микула пішов купувати шаблю до купця Татарина коло горішньої церкви. (У Сереті було в ті часи ціле татарське передмісте). Татарин мав усякої збруї багато: луки, списи, самопали, всякі шаблі, молоти, ножі; на все те був тепер значний попит, як звичайно перед війною.

Микула став перекидати різні шаблі. Найбільше сподобалася йому коротка, але доволі тяжка і вже виострена, крива шабляка у похві зі шкіри. Держак був вигідний, шабля не могла вихопитися легко з руки.

— Сю шаблю носив сучавський паркалаб*) — прихвалював Татарин, — Я наострив її.

Микула не дуже вірив словам Татарина, але шаблю купив, ще й ремінь до неї, і зараз таки припняв собі

*) Паркалаб — з німецького Burggraf, начальник замку.

її до боку. Припнявши, випрямився на увесь зріст. Мужчина був дужий, плечистий, а шабля при боці зараз додала йому грізнішого вигляду.

— З вами я-б не зачіпався — замітив Татарин з усмішкою.

— Бо нема чого.

— Вам на що шаблі?

— Так на всяку пригоду. Самі знаєте, час тепер непевний.

— Ой, непевний, непевний — почав Татарин парікати. — От я трохи доробився, а тут за одну хвилину може все пропасти: сплять, пограбують, ще й убють... Чули ви, що наш султан веде триста тисяч війська з собою? Такої війни ще не було! Сам султан Осман іде!

— І не знаєте ви, де зйдуться?

— Чую, що Ляхи уже під Хотиним окопи роблять.

— Котрою-ж дорогою іде султан?

— Іде поміж Прутом і Дністром.

— Сеж не попри нас.

— Ну-ну, побачите, скільки турецьких чат перейде через Серет, стільки ще в нас добра заберуть. А польські чати люди вже бачили...

Тимчасом, коли Микула розмовляв із Татариним, на горі Руїні з краю вартовий запалив чугу, великий стовп, обкручений соломкою і облитий смолою. Ніхто спершу й не замітив сього огню і тільки, коли у гору знявся дим, що закритий великий пласт зеленого ліса, у місті тут і там дехто скрикнув з острахом: „Чуга горить!“ Але на торговицях не дуже ще сим стривожилися: не розуміли, звідки і хто би то йшов на місто.

Микула з Татариним зовсім не чули сих окликів. Тільки по добрій хвилині серед розмови чудно їм стало чому кількоро людей побігло так скоро улицею попри sklep. Далі хтось скрикнув страшним голосом: „Утікайте!“ Обидва вибігли на улицю.

— Чуга горить! — скрикнув Татарин і кинувся, мов божевільний, замикати двері свого склепу.

Микула вже нічого не сказав, тільки зараз побіг у сю улицу, що вела до його дому. На зустріч йому надбігла череда волів і овець, що її гнали люди із скаженим криком, вимахуючи батогами. „Очевидно, звідтам ворог іде! Що там мої роблять? Колиб хоч видобутися звідси!“ — мигнуло йому в голові. Він скочив у сад і побіг далі. На улиці счинився великий стиск — воли збилися в таку купу, що тин подався і завалився. Вся череда кинулася в сад. Воли стали колотися і ревіти, а вівці бляли і самі не знали, що з ними сталося: то ставали й оглядалися, то під напором худоби втікали переполохані наперед.

Микула на хвилину оторопів. У цілім місті настав нечуваний галас: На улиці перед ним діялося щось несамовите. Доси тільки в один бік бігли люди і худоба, а тепер тою самою улицею з супротивного боку надбігла инша череда худоби і розбіглася по саду. Микула підняв поли своєї одежі, перескочив якийсь рів, думав вийти на доріжку, що веде попід гору Руїну — коли дивиться: там, де його хата, уже ворог іде і блискає шаблями. „Хто він такий? Сеж не Турки!“ — приходить Микулі на думку. Він біжить до потоку, перескакує його, вилазить на високий берег і опинюється знову між наполоханою отарою овець, що трохи не збила його з ніг. Тепер уже не гадає йти дорогою, тільки біжить поза сади під гору стежкою до дому.

Біжить що сили і бачить, як на дорозі — оттам низше від нього — кіннота завертає череди волів назад і гонить їх у сторону ріки. Ніхто мабуть і не боронить напасникам, тільки десь не десь чути немов сварку.

На силу добігає Микула до свого саду, перескакує перелаз, біжить пасікою і що перше бачить: низом у шопі стріха куриться. „Ох! Господи! ще все згорить!“ Він

кидається до стріхи, що вже займалася полуменем, скоренько зриває кички, мече на землю і затоптує ногами. Біжить потім до хати, але з дороги вертається ще раз, бо приходить йому на гадку, що може не добре погасив огонь. Здається, уже не горить, топче ще раз солому, відсуває її на бік і тільки тоді йде до хати.

Що се? Нікого не видно?... Поховалися може?...

Дивиться: у хаті пусто; вибігає на подвірє, нема нікого; ворота відчинені. Вихоплює шаблю з похви і біжить на дорогу перед хату: ані перепхатися! Всю дорогу залягли воли — більше сотні їх, — а кількадесят кінних поганяє їх. Де не взявся коло Микули якийсь чура на кони — із саду вискочив, чи звідки — верещить як скажений, та вимахує списом. Побачив Микулу і замірився в нього. Микула відскочив на бік, але зараз знову підбіг, лівою рукою вхопив за спис чури, а правою вдарив шаблею його по голові чи по плечах — уже того не бачив — бо в тій же хвилині і чуру й його коня потягла череда худоби з собою; в руках Микули тільки спис остався.

„Де мої поділися? може сховалися у льох? Господи, що з ними сталося?“ — спамятався Микула і побіг у сад між корчі. Припав до дверей льоху: „Є ви тут?“ — спитався, хоч і не голосно, але так, що могли почути. Ніхто не відзивався. „Я Микула!“ — сказав він знову, однак у льоху було тихо. Може вони в шопі? Побіг до шопи. І тут не було нікого. Може на горищі хати? Виліз туди по драбині, — дивиться, також нема. Пішов знову на подвірє: тільки тепер помітив, що його двох гарних волів не було, певно військо забрало. У хаті, здається, нічого й не рушали; на подвірю коло шопи, видно, з кимсь боролися, бо ось на колику кров... ой, чия-ж се кров!? Де батько, мати, жінка, дитина? Господи, а се що сталося? Та не вжеж се правда, що їх нема?

Микула немов тільки тепер зрозумів своє нещасте й як божевільний побіг за сад на стежку, що вела по під гору Руїну в сторону ріки Серета. Звідтам хоч побачить, куди ворог завернеться. З гори побачив тільки, як громада людей утікала дорогою до Сучави, а польська кіннота — бо се певно була польська чата — всіма улицями гнала худобу до ріки Серета. Уже декотрі були по тім боці ріки, а декотрі завертали поза гору Руїну і зчезали з очий за садами. Микула дивився, чи не побачить де полонених — не побачив між кіннотою піших людей, — здається тільки худоби було треба їм для прожитку і тому напали. Богато їх було? Може кількисот. От збираються над рікою... уже вертаються в обоз..

А се що? Коло церкви горить? Ой Боже! Не доле наша! Там так густо хати! Ще огонь перекинеться і ціле місто згорить! А сьогодні так сухо на дворі...

Микула мов у сні маячить; не розбере, що йому діяти. Сходить знову стежкою на своє подвір'є, а з подвір'я на дорогу. Тут уже пусто, тільки вівці пасуться преспокійно над потоком і кури порпають у піску...

Колиб хоч зібралися Серетяни і відбили награвлене добро! — приходять Микулі на думку і він іде дорогою до ріки.

Іде й чує: у церкві дзвонять на тревогу, а десь подаліше калатають у ялову дошку. Тільки тепер надумалися! А ворог уже втікає! Треба би піти над ріку... Та чого?... А огонь коло церкви? Хоч вітру й нема, проте лихо не спить... Ліпше шукати своїх. Може де у сусідів поховалися? Може на Руїні? Може у стайні?... Боже, що діяти?

Микула знову вернувся до хати. Перешукав стайню, — пари коний не забрали, вони спокійно стояли у жолоба і їли — але з родини не було там нікого. Пішов знову у льох і тільки тепер замітив, що він був замкнений з надвору. Виходило, що в середині нікого нема. Але Микула ще не вірив, відчинив льох і увійшов

до середини: Ні! таки нема! Зачинив знову і вийшов
Щож тепер почати?

Він станув у саду на стежці. Сонце світило ясно
почерез галузе дерев і бжолі бреніли весело довкола
улиїв. У місті далеко лунав крик, дзвін далі відзивався
на тревогу, а тут у саду було так тихо, що чути було
кожду бжолу на лету. Що діяти?..

Микула пішов ще до сусідів, спитатися, чи не бачили його родини? Ні, не бачили. Не диво, кождий пильнував свого, — хтоб там дивився у такий час на інших? Метушня на улиці була така, що годі було й зміркувати, хто йде, чи втікає.

Тепер уже Микула пішов просто дорогою до ріки. Застав тут громаду людей, що плакали і проклинали, але не важилися пуститися на здогін за польською чатою. Її вже й не було видко. Пігнала перед собою кількасот волів та череду овець; здається і декого з людей забрала для язика; оттам — показували люди — по тім боці ріки скрутили попід ліс і зчезли. Дорогу, котрою вертала ся чата, було справді видко: траву і збіже столочили воли, а де була жовта стерня, то вона й зовсім почорніла.

— Щож? Будемо їх здоганяти? — спитався Микула.

— Здоганяй сам, коли охота! — відповіли йому.

— Мені всю родину забрали! — скрикнув Микула з розпукою.

— Та де?! На що їм твоєї родини? Пошукай ліпше і знайдеш дома.

— Я шукав, нема! Ви не бачили її?

— Ні! Може й забрали, хто там знає..

— І се християни!? Свої на своїх нападають! — обізвався хтось із громади.

— Чого будемо тут ждати? Вони вже не вернуться. А в місті огонь — промовив хтось инший і сим словом опамятав людей, що стояли над рікою, мов зачаровані.

У місті коло церкви справді курилося, але дим не був уже великий, — день був спокійний, огонь почали гасити зразу і він, видко, унимався.

Микула вже не хотів говорити з людьми, тільки вернувся до дому. Перешукав ще раз усе своє господарство, кликав батька й матір так голосно, що й під землею могли почути, та коли ніхто довкола і словом не відозвався, пішов у місто. Тут торг мов замело. Де перше було глітно, тепер стояли тільки денеді остовпілі люди та бляяли вівці. Усі розбіглися та поховалися по лісах.

В місті було спокійно. Дзвін уже затих. Кождий розумів, що се тільки мала чата впала до міста на рабунок і вже не вернеться, а проте страшно було всім, боялися вийти із своїх захистів. А від тих, що зважилися вийти на місто, Микула не міг нічого довідатися. Всі тільки вбезпечували його, що чата людей не забирала — на що їй? А коли й забрала, то не багато.

З чим пішов у місто, з тим Микула й вернувся до дому. Усів на лаві і розглянувся по хаті. Нема нікого! Нема ні батька старого, ні неньки, ні Роксанди, ні Тодірка. Та хибаж се може бути? Не вжеж се на нього впало несподівано таке нещасте? За яку провину, за які гріхи?

Доки Микула ходив та шукав родини, доки вірив, що її віднаїде, він і не думав, яке велике лихо спіткало його; тепер же у самотній хаті, як розважив, що сталося, де могла дітися родина — може її порубали, може забрали? — він ухопився за голову руками, встав і зарув, як ранений медвідь. „Господи! Щож я тепер вдію? Сирота я! Круглий сирота!“

Але надія його не вся пропала. Прийшло йому на думку, що родина могла утекти на Руїну. Хоч старі ледви чи так скоро могли вилізти на гору, всеж туди було найбезпечнійше утекти: у льохах старого замку, що

ще не завалилися, могли поховатися. Ліс там дуже густий, місце певне. Може вартовий при чузі бачив, як вони втікали?

Микула пішов на гору. З краю під лісом стояв вартовий.

— Чи втікали які люди в ліс? Може моїх бачили?

— Та туди втікали якісь. Або я знаю хто? — відповів вартовий.

Микула пішов стежкою у ліс. Рівни старого замку були недалеко. В гущавині сторчали ще деякі грубезні стіни, на яких росли корчі, і з поміж стін, з давніших світлиць, піднималися буйні дерева високо в гору. Довкола-ж мурів і на звалищах росли непрохідні хаші, трава і кропива. Микула застав тут громадку людей, що вже збиралися вертатися в місто.

Діти плакали наполохані і голодні, матери втихомирювали їх, а дехто ще сидів, як прикований на камінню і мовчав. Микула сказав їм, що вже чата давно забралася з міста, можна людям вертатися; однак про своїх не дізнався нічого. Ніхто не бачив їх, а повинні би були бачити.. Може чата забрала? Чати забирають часто людей, щоби вивідатися від них, чого їм треба.

— То їх певно під Хотин пігнали? — спитався Микула не то в людей, не то в себе.

— Та вжеж; коли чата польська, то під Хотин і вернулася. Там, кажуть, уже стоять Ляхи.

Микула пішов мовчки до дому. Йому мов би думок не стало в голові. Уже сонце ішло добре з полудня, а він ходив то по хаті, то по саду мов без памяти. Усе здавалося йому, що ось-ось надійде звідкись родина; тимчасом кругом було так тихо, як на кладовищі там коло церкви. Тільки пес Босий надбіг звідкись і став ласитися до нього, — видно, був голодний. Тоді Микола пригадав собі, що й коні певно голодні, не напоєні — тай він сам із самого ранку нічого не їв. Де

йому тепер до їди?... Але до коний пішов і напоїв їх, дав і собаці їсти. Тут і згадав, чи не заняла чата й його коров із пасовиска, що їх пігнав громадський пастух іще вранці разом з іншими коровами. Чому не пригнав на полудне? Згадав і свої воли, такі гарні круторогі, випашені... Дивне діло, що нічого з хати не забрали... Тільки воли побачили на подвір'ю і вигнали на дорогу.

Микула ходив, як неприкаяний по дворі і за думками про господарство забував на хвилину про родину.

Але тяжка журба верталася несподівано знову — і він уже без ніякої відради снувався то сюди, то туди, а з грудий його добувався не плач, а якийсь глухий зойк, стогін, мов у важкій недозі. Його висока, плечиста стать похилилася — він мов увяв, постарівся.

До самого вечера ходив так і втомився несказано. Все ще здавалося йому, що або з саду, або з хати виходить хтось з його родини; все причувалося йому, що його батько ось іде дорогою і приносить вістку, що вся інша челядь зараз також прийде. Скричала дитина у сусіда, — він аж стрепенувся, гадав, що се Тодірко. Однак усе те був тільки обман його втомленої душі.

Настав уже й вечір. Пастух не пригнав коров — таки чата забрала. Микула вже й не думав довго про се, лежав мов без думки у саду: і їсти не їв і спати не спав, — так тільки щось недоладне снувалося йому по голові, чого він і розібрати не мав сили.

Тільки по півночі від ранішнього холоду нараз затрусився. Розкрив очі: на небі вже зорі блідли. Він піднявся із землі такий слабкий, мов би перебув тяжку недугу. Тільки одна постанова неначе дозріла у нього через ніч: треба, неминуче треба йому йти слідом за чатою, нехай і під сам Хотин. Пропаде, то пропаде, — йому й так нема життя, коли вся родина пропала.

II.

Ще сонце не зійшло, як Микула був уже готовий до дороги. Вороний кінь стояв уже осідланий на подвір'ю, а на приспі під вікном лежали самопал, шабля, великий ніж і харчі. Із горшка, закопаного під лавою в хаті, Микула виймив гроші і заховав частину у своїм широких поясі і в мішок на грудях, а другу частину зашив в одержу. Потім вивів другого коня із стайні і повів до сусіда. Старий сусід саме вийшов із хати і молився голосно на подвір'ю до сходу сонця, коли Микула відчинив ворота.

— Сусіде, маю до вас просьбу. Я відїзжаю...

— Куди?

— Під Хотин. Їду зараз і не знаю, коли вернуся. Коли віднайду своїх, то вернуся, а як не віднайду і ніхто з моїх не вернеться, то..

Микула спинився; не знав, що далі казати.

— І ти думаєш, що там віднайнеш своїх? Між тисячами війська?

— Я повинен їх шукати.

— Адже зараз над Прутом зловить тебе Бернавський зі своїми опришками. На всіх бродях повно розбишаків, не заїдеш під Хотин. А чати вже всюди снуються.

— Все одно пропадати! Яке мені тепер життя?

— Та се правда... але загинеш, хлопче, кажу тобі!

— Нехай! А моя просьба до вас така: усе господарство лишаю на вас; коня от зараз беріть до своєї

стайні, а другого я беру з собою. Більше живого не лишаю вам нічого, хиба бжолі; коли хочете, догляньте їх, коли ні, нехай пропадають. Можеб ви пішли до мене, нехай би я вам усе показав і передав.. А ще одно: може будете в Сучаві та побачите мого тестя Чамчана, то скажіть йому, що сталося з нами.

— А деж він тепер буде дома? — відповів сусід.— У такий час він певно будує мости для війська.

-- Може вже вернувся зпід Яс... А коли його дома нема, то хоч родині скажіть! Нехай знають. Або може не кажіть, щоб не журилися?.. Ні, таки перекажіть! Може кого пішлють, щоби доглянув господарства, бо все пропаде...

Микула показав сусідови, де що було, розповів, що ще в поли треба би зробити, позасував усе і почав одягатися. Поклав вюки на коня, припоясав шаблю, набив самопал і закинув на плече, перевісив через плечі порошниці і гаманець із кулями, насунув кучму на голову — і всів на коня.

Бувайте здорові, сусіде, може ще побачимося. А як не вернуся, найміть поминки за наші душі.

— Ет, по що таке казати!... Їдь же здоров, а вважай! Над Прутом сокотися!

— Однаково погибати! Бувайте здорові!

Микула ще раз глянув на своє господарство і затиснув зуби. Важкий жаль підступив йому до серця, але він зараз же рушив з місця і виїхав на дорогу. І не оглядався, щоб не завдавати собі ще більшого жалю. Тільки сусід дивився в слід за ним довго та хрестив його на дорогу. Коли-ж Микула щез на скруті улиці, сусід замкнув ворота і пішов до себе. Весела ще вчора загорода Ярошенків опустіла й затихла, мовби всі її мешканці вимерли. Тільки воробці цвірінькали безжурно на стрісі та бжолі бреніли у пасіці.

Уже як Микула мав брести рікою Серетом, помітив він, що за ним біжить його пес Босий. Увесь час не було його видко, мовби боявся, щоб його силою не лишити дома, а тепер прибіг і ждав, чи Микула скаже йому повернутися до дому, чи може позволить йому іти з собою. Микула не казав нічого. Тоді Босий, не надумуючися, кинувся в ріку і де було глибоко, плив за конем. На березі стріпався з води і вже веселий побіг поперед коня.

Ще поки було видко Серет, поки Микула бачив, що ось недалеко живуть знайомі люди, його думки розліталися і він думав то се, то те. Але як тільки завернув під ліс, на ту саму дорогу, котрою верталася чата до Прута, його родина стала мов жива перед ним і він мов бачив її своїми очима. Де то вона тепер? Де його жінка, з котрою не нажився, де його Тодірко любий? Чи годен же синок перейти таку далеку дорогу своїми ноженятами? „Колиб Господь дозволив віднайти їх, увесь вік ходив би я на прощу до св. Івана Сучавського! Запишу поле на церкву св. Тройці — думав собі Микула. — А мої старенькі батько й мати — ото дочекалися гаразду на старі літа! І давнійше не мали ніколи спокою і на старість не мають. Чи не красше було батькови сидіти там, де родився, ніж нещасний вік свій коротати у тій проклятій Молдові?“

Старий Ярошенко був родом із Камянця Подільського. У Молдову прийшов він із військом, що прогнало господаря Цигана Степана Резвана 1595 ого року, а Єремію Могилу посадило на господарський престіл. У Сучаві Ярошенко й подружився і став на службу у Могилів. Спершу був панцирним у Сереті; звідси вернувся знову у Сучаву і був ватагом, себто старшим возьним при суді, далі сотником сторожі під рукою сучавського паркалаба. На тім становищі перебував найдовше і пережив із Могилами всі їх пригоди. Знав він усю

їх родину: і Єремію і Семяна і Константина і Олександра, що жили то в Яссах, то в Сучаві; а син Семянів, Петрашко, не раз таки грався у замку із старшим сином Ярошенка, Ілашем.

Микула знав також декого з Могилів, затямив їх іще хлопцем. Жилося Ярошенкам хоч і не зовсім спокійно, бо не раз треба було боротися за непевний молдовський престіл, та всеж і не без деякого гаразду. Бували й цілі роки тихі та безпечні. Тільки коли Єремія помер і почалася війна із Степаном Томшею, годі вже було спокійно жити у Сучаві. Зяті Єремії, Самійло Корецький, Михайло Вишневецький і Іван Пшерембський хотіли здобути престіл для Семянового сина, Петрашка Могили; тимчасом Турки хотіли мати Томшу господарем. Почалася довга війна. Ярошенків син, Ілаш, пристав до війська Корецького — і погиб десь під Яссами при облозі, а може в неволю дістався разом із Могилами й Корецьким — ніхто не знав, що з ним сталося. З того часу старий Ярошенко зненавидів Сучаву, купив собі господарство в Сереті, оженив другого сина, Микулу — в Сучаві найшов йому жінку, Вірменку, доньку славного будівничого, Чамчана — і зажив спокійнішим життям. Могили дбали далі про те, щоби всюди мати в потребі своїх людей — числили і на Ярошенка в Сереті — але старий уже любійше сидів у своїй пасіці, ніж цікавився тим, хто там засяде на престолі, на котрім тоді ніхто не міг посидіти довший час — усе один одного стручував із нього. Другого сина, Микулу, вже не пускав на війну — хотів прожити старі літа при нім. Та от не судилося!

Микула згадав отсю нещасну долю своєї родини і звисив смутно голову. Кінь ішов помалу, та скуб то тут, то там траву при дорозі, а пес бігав то в ліс, то в поле і все вертався до коня та зглядався на свого господаря. Довкола було тихо. Звичайно на пасовисках

видко було худобу і пастухів — тепер нігде не було ані живої душі. Витоптана чатою дорога ішла на право, на північний схід, почерез поля та ріки. Чата обминала ліс, де було невідгідно гнати худобу, але й не дуже відходила від ліса, щоби в потребі схоронитися. Микула знав сі сторони, бо їздив кілька разів у Хотин із посилкою до хотинського паркалаба і на торг; не дуже й розглядався по околиці, тільки думав свою важку думу.

Нараз на Обчині, над потоком загавкав пес у корчах, а до Микули долетів тяжкий людський стогін. Він схаменувся і глянув довкола. Нікого не було видко, але стогін таки було чути. Він зліз з коня і привязав його за поводи до дерева. Зійшов над берег потока і тут між корчами найшов чоловіка. У нього була повязана голова; по запалім лиці лазили мухи, а сонце світило просто в очи. Чоловік сей уже не міг кинутися і, видко, погибав.

— Що тобі, чоловіче? — спитався Микула.

Але нещасний не відозвався. Тільки трохи відчинив повіки і знову замкнув.

Микула начер у кучму води з потока і приніс раненому. Хорій напився з жадобою і по хвилині знову відкрив очи. Микула хотів його ще підсунути у корчі в тінь, але він так тяжко застогнав, що Микула лишив його на місці і тільки наложив галузя та встромив у землю, щоби тінь падала на хорого.

— Ратуйте мене! — промовив той в кінци тихенько.

— Якже я тебе поратую? Се тебе хтось порубав чи що?

— Вчера у Сереті..

Микула глянув на нещасного уважнійше: се-ж чи не сей самий чура, що він його вчера почастував шаблею? Він, справді він! От як покинули його серед до-

роги, як собаку! Недалеко заїхав по тяжкім почастунку!
Чура замкнув знову очи.

— Чи чата забрала й людей? — спитався Микула.

— Забрала — відповів хорий тільки по добрій хвилині шепотом.

— Були там дві жінки і хлопець і сивий дід?

— Були. — Хорий сказав се слово, але не можна було зміркувати, чи розумів він те, що сказав, чи так лише сказав, мов у горячці.

Микула замовк і не відзивався довший час. Хоро-му мабуть здалося, що той хоче відійти. „Води!“ попросив ще раз тихенько. Микула подав чурі ще раз води, але той уже води не приймив, вернулася йому з рота. Не минула і хвилина — і чура не жив. Микула затяг трупа у корчі, в якусь яму, поклав там і прикрив густо галузем. „Нехай хоч ворони не разносять костей його!“ — подумав собі. — „Хто знає, як мені прийдеться умирати?... А на що було тобі замірюватися на мене списом? — немов питався ще Микула покійника на відході. — „Був би ти жив, а так от як марно погибаєш!“

Невеселий сідав Микула на свого коня. Тепер хотів він хоч кого-небудь мати коло себе, щоб не чутися таким опущеним. Отся смерть чури нагадала йому, що й він же не такий безпечний перед смертю; до полудня може бути вже над Прутом, а там опришків повно, — сьогодні, хто знає, може й він буде лежати між корчами.

— Босий! де ти?

Босий вискочив зпоміж корчів, оближуючися; очевидно, найшов якесь стерво і поснідав собі.

— Ходи! — сказав до нього Микула, радий, що хоч до звірини може відозватися.

Дальша дорога вела через пусті поля й ліси — ніде не бачив ані живої душі, усе повтікало в безвісти.

Чим ближше було до Прута, тим помалійше їхав

він і оглядевся на всі боки. Але довкола було так пусто й тихо, що йому аж чудно було. Пес виполохував лише із трави птахів і заяців, але людей ніде не було ан сліду. В однім місці під лісом пес загавкав і сполошив ціле стадо ворон. Микула вже гадав, що там певно якісь люди — живі або неживі — але коли підїхав ближше, побачив лише витолочене місце, на котрім очевидно ночувала чата. На землі в кількох місцях було випалене місце і лежало кілька свіжих шкір, ноги й роги з волів чи коров; видко, на вечеру зїли вояки кількоро худоби. Недалеко від того місця в лісі зліз і Микула з коня, щоби відпочити. Сонце було вже під полуднем і парило немилосердно; він був утомлений і голодний — і самому треба було попоїсти і коня попасти. До Прута недалеко, там певно прийдеться добре мати себе на острозі, треба перед тим відпочити. Коня пустив на траву, а сам поснідав, що мав, і поклався дрімати.

У лісі було так мило, холодно! Хоч і зазірало сонце крізь листе старих буків у середину ліса, проте віяло тут прохолодою. Микулі зібралось на сон, але він не рад був заснути, щоби кінь де не загубився. Так тільки лежав із замкненими очима, котрі відмикав що кілька хвилин, щоби подивитися за конем. Мушки бреніли тихенько у повітря і від часу до часу ворони кракали на деревах коло нічного леговиска чати. Босий позганяв їх із жиру і сам вишукував що смачнійше для себе, не дав воронам і приступити.

Уже було з полудня, як Микула встав і усів знову на коня. Їхав помало й обережно, хоч і не було чого боятися. Дивувало се його немало, бо в Сереті наслухався стілько оповідань про опришків, що гадав їх застати всюди над Прутом; тимчасом нігде не було їх видко.

Він повернув коня на право і їхав довгий час лісом, високим берегом Прута, шукаючи броду. По тім

боці Прута простягалася широка рівна низина, заросла лозою, з балтами, в котрих і досі блистіла до сонця вода. За долиною піднималися легенько в гору бесарабські степи з буйною травою і з темними лісами по лівім боці, ближше Буковини. З високого берега Прута відко було далеко й широко простір, залитий сонцем. Микула дивився довгу хвилину з ліса на степи; думав, може побачить кого, але не побачив нікого.

Їхати берегом Прута було дуже не вигідно, бо спіяли яри і корчі. Треба було злізти з коня і вести його за поводи. Микула йшов довго берегом і все не находив вихідного броду. Вода в Пруті попри берег була темна, очевидно було тут глибоко. І тільки за добру годину ходу берег в однім місци обнизився; широкий яр з потічком провадив до ріки. „От тут буде можна перебрести“ — подумав собі Микула, сходячи в низ, — коли чує: Босий у ярі загавкав, і за хвилину стадо птахів злетіло в гору. Микула станув і вхопив за шаблю. Добру хвилину слухав, чи не почує людського голосу, але в ярі було тихо. Помалу звів коня в яр, привязав до дерева і пішов на те місце, де все гавкав Босий. Уже з далека побачив двох трупів: один із них був так покалічений, що його лиця не можна було розпізнати; голова другого лежала окремо відрубана від тіла. Оба трупи були голі і птахи уже повідривали з них кусні мяса. Микула приглядався обом довшу хвилину; думав, чи не знакомі припадком. Не пізнав жадного. Може то сюди йшла чата і тут у ярі, відко, билися з опришками? А може нещасні хотіли утікати і їх убили? Може тут де вбили і кого з моїх? — прийшло Микулі на думку і він з острахом почав перешукувати цілий яр. Найшов покаліченого коня між корчами, що ще не здох і милосердними очима дивився на Микулу, коли той переходив коло нього, але більше трупів не найшов. Здається, вчора тут билися, або сьогодні, коли ще кінь живий...

Микула вернувся до свого коня, відв'язав його від дерева і повів над ріку. Іде корчами, коли дивиться: по гім боці Прута на горбах за долиною видко цілу громаду людей: кінні поганяють піших, пов'язаних за руки і за шию, один до другого: інші ведуть ціле стадо коний на арканах, а за ними їде кільканацять возів. Усі спускаються з горбів у долину, саме в той бік, де Микула. Се очевидно опришки їхали на здобичу над Дністер, бо коли-б се була чата, то було-б їх більше, — а тепер вони вертаються до своїх криївок над Прутом.

Чим скорше завернувся Микула верх яром у ліс, сів на коня і руслом потока вїхав у саму глибину ліса. Тут розважив, що ненаручно йому вертатися дорогою, котрою сюди прийшов — і так бродів там нема — ліпше їхати далше в низ попри Прут; чей там далі найде ще якийсь перехід через ріку. Перебрести ріку треба буде очевидно в ночі, так десь досвіта, бо тепер за дня уже таки зовсім непевно; крім того перед вечером не доїхав би до Хотина; треба би заночувати десь у степу, а там певно чати ходять, спостережуть, зловлять — не добре; ліпше лишитися на ніч у лісі по сім боці Прута; тільки треба завчасу найти добрий брід.

Таке роздумував Микула по дорозі. Відїхав спорий кусень дороги від яру і завернув знову коня до Прута. Тут уже не було стрімких берегів над самою рікою, тільки треба було перейти лози і балти по сім боці, — ріка була подальше від горбів. Вода мала куди розлитися, тому він сподівався найти тут плиткі місця. Оглянув ще з горба околицю, зліз із коня і повів його в низ до ріки. Яр був дуже широкий; найвигідніше було йти попри високу пісковату стіну його. Верх яру над сею стіною росли старезні дуби, з яких декотрі просто звисали над головою так, що їх корінне було видко, а низом у березі були ями, виполокані водою.

Микула зовсім не сподівався найти тут когось; тимчасом не успів пройти ще кількасот кроків, як його пес задзявкотів перелякано, а назустріч Микулі вибігло кільканацять мужчин. У першій хвилині Микула гадав скочити на коня і втікати, та тут і пригадав собі, що кінь у гору поміж корчі не побіжить: Пропав! нема ради!...

Ні, є рада! Спасенна думка прийшла йому блискавкою до голови і він не тільки не завернувся, а сам пішов против опришків, що вже замірилися на нього з буками.

— Стій, не бий! — крикнув він остро і схопив за шаблю. — Не бий, коли не знаєш, з ким діло! Бернавський між вами, чи ні?

— На що тобі?

— Питаюся, чи є, чи нема?

— Ти хто такий, пташку? — відозвався один опришок глумливо. — Не бійся, ми тебе не вбємо... шкода... Ми тебе лише продамо Татарам. Добре заплатять за такого медведя: маємо таких уже більше!

Микула вихопив шаблю з похви і станув у грізній поставі. Опришки засміялися:

— Ти собі думаєш, що з нами виграєш? Подивися, скільки нас! — сказав один.

— Я зовсім не думаю з вами битися, — відповів Микула, — я хочу пристати до вас, розумієте?! І маю щось сказати Бернавському. Є він між вами, чи ні?

— Нема, — відповіли йому опришки вже лагідніше — він при иншій ватазі.

Микула сховав шаблю у похву. Кілька опришків прискочило тепер до нього, два з них ухопили його за руки, а третій узяв коня.

Микула тільки тріпнув руками і оба опришки аж покотилися в бік.

— Якого чорта чіпляєшся, коли кажу тобі, що я ваш? — озлобився він. — Такого голодника, як ти, один з другим, ще подужаю! А ти, чуєш, коли береш коня, так пильнуй же мені його! Ну, де ваша вовча яма, нехай відпічну! Ледви найшов вас, уже від вечера шукаю.

Бачать опришки, що Микула поводитьсья, як свій, і нічого не кажуть. Ще тільки один питається: — Ти сам?

— Бачиш же, що без самиці! А правда, пес причіпився до мене. Боїшся може його? Ну, ведіть мене до своїх замків! А! От і вони!

З недалекої печери у березі, до якої надійшли, ви-зирало ще кільканацять опришків і цікаво дивилися на нового гостя, що з охотою йшов до них. Коло печери Микула станув і оглянувся.

— А де той, що коня забрав? Там мої харчі! Я не хочу зараз зразу у вас з голоду здохнути!

— Ну, ну, не журися! — втихомирили його. — Найдеться і у нас дещо попоїсти.

Микула скинув з плеча самопал і припер його до стіни печери. Декотрі опришки зачали зараз оглядати зброю.

— Не руш! — сказав Микула напів остро, напів жартовливо. — Се моє! Я не гадаю битися буком, так як ти!

— Ну я-б з тобою змірявся і без самопала — замітив один плечистий опришок.

— Хочеш? Я зараз!

І Микула в тій хвилі вхопив опришка за обі руки, загнув йому їх назад на плечі так, що аж затріщали, кинув його на ознак на землю і притоптав груди коліном.

Опришки гуртом засміялися.

— Оттакого медведя нам треба! Ну, ну, пусти його! Не бий свого!

Микула пустив. Опришок устав із землі і почав оправдуватися: — Він мене несподівано взяв попід силу, а так я би не дався!

Сподобався Микула чесній компанії відразу. Ще дехто не довіряв йому, але він уже поводився зі всіма, якби здавна був знакомий.

— Дайтеж мені що попоїсти! А в ранці поведете мене до Бернавського.

— Новина яка?

— Новина, ще й яка! Такого добра наберем! Уже я знаю, де!

— Ти звідки?

Микула не сподівався такого питання, але відразу відповів преспокійно: — Я з Браги.

— А! Се по тім боці Дністра за Хотинном.

— Еге!

— А як тебе звати?

— Зви, як хоч! Можеш мені тут другі хрестини справити і сам бути за кума. — не бороню тобі. Доси кликали мене Микула.. От морока з вами! Як тяжко було вас найти! Та я обїхав пів світа, заки вас найшов. І якже вам Бог помагає?

— Оттак, як з початку. Ще діла не багато.

— По дорозі находив я небіщиків. Се ваші?

— Мабуть і наші. Вчера з польською чатою билися; багато худоби і людей заняли.

— Хто? Ви? — спитався Микула, а серце в нім забилося.

— Були й ми там.

— І куди-ж ви людей діваєте тих, що зловите?

— Туркам продаємо! Їх чати вже снуються сими сторонами.

— І добре платять?

— Та де! Вони-ж того добра наловлять тепер тисячами, то ми відступаємо їм за що будь, бо на що нам?

Микула дуже хотів розпитатися, чи тих половлених людей уже продали, чи ні, чи не було там його родини, але не зважився зараз усе розпитуватися, щоб не зрадити себе. Душа боліла його, але з виду він був спокійний і веселий. Попоїв сухарів і солонини, напився води і пішов подивитися, що діється з його конем. За ним назирцем пішли два опришки. Кінь ходив поміж лози і пас траву.

Тимчасом опришки у печері радилися між собою.

— Щож? Приймемо його?

— Чому б не прийняти? Здається, чоловік годний. А силач! Таких нам треба! Нам нічого боятися..

Микула вернувся до громади. Поклався на траву під печерою і збирався спати. Але він тільки очи замкнув — не до сну було йому. Уже лежачи спитався опришків: — Ви сьогодні вибираєтеся куди?

— Ні! Інші ходили над Дністер; ми стережемо броду.

— Ну, то я просплюся трохи; уже давно не спав.

І Микула лежав спокійно, мовби спав. Інші опришки також поклялися — і так діла не було ніякого.

„Щож' діяти тепер? думав собі Микула. — Не дай, Боже, коли відбили його родину від польської чати і продали Туркам, то вже не побачить її ніколи. А коли не відбили, то польська чата повела її певно під Хотин. Сяк чи так, до Хотина треба добути, бо звідтам найлегше можна буде шукати родину. Там десь збираються всі — і Турки і Ляхи; кажуть, що й козаки придуть — там і невільники будуть. Ой, Боже, Боже, чого я дочекався! Адже й я у неволі! Як мені передовсім видобути? Сю ніч треба з ними перебути, щоб не підозрівали, а завтра побачу“.

Микула перевернувся на другий бік і, щоби вдавати далі із себе веселого товариша, промовив до опришків:

— Гей, хлопці, а не маєте ви там якої перини, бо страшно твердо лежати на землі, аж кости болять!

— Поклади собі камінь, буде тобі мягко, — відповів йому один з опришків.

— Коли у вас таке панське життя, то я довго у вас не побуду. Так собі лише погуляю з вами, бо звірилося дома сидіти — відповів Микула жартом.

Хоч постеля була тверда, проте помічав він, що сон його морить. Він думав іще над тим, чи ліпше тепер переспатися, чи відкласти до ночі — се нарешті однаково тут небезпечно. Коли-б опришки хотіли його вбити, могли би се вчинити хоч тепер, хоч у ночі — против стільки людей не оборонив би себе. Ліпше тепер переспатися; у ночі може буде нагода втекти. І Микула обернувся на той бік, де у поясі мав гроші, підложив кулак під голову і заснув.

Збудили його уже під вечір і казали збиратися в дорогу. Микула вже гадав, що поведуть його продавати Туркам, але опришків вибиралося з двацять; стільки на одного чей не було потрібно.

— Що нового? — спитався він у опришків.

— Польська чата надходить; у Молдову ходила; ми вже три дні ждемо на неї.

— Ся, що вчора?

— Ні, инша, далеко більша; буде їх з тисячка.

— Що ж ми з нею зробимо? Нас же так мало!

— Нічого! Нам їх не потрібно. А так, коли ведуть худобу, то ми легенько деякого вола і стягнемо до себе. Ходи!

Микула узяв свій самопал і пішов із товаришами.

Всі йшли пішки. Зайшли зовсім недалеко і засіли в лісі над яром. Недалеко від них сиділа вже між корчами инша ватага опришків; сам Бернавський мав бути у ній. Микула сперся, сидячи, плечима об дерево і ду-

мав, що сказати ватажкові, коли з ним стрінеться. Очевидно, треба буде здорово збрехати.

— Тихо! Йдуть! — кликнув хтось із ватаги Бернавського.

З горба було справді видко, як стала у яр спускатися кіннота.

— О! Копачовський передом — шепнув опришок — а коло нього сей панок — то Бичок із Сучави.

— Ти звідки їх зняєш? — спитався Микула, що чув і в Сереті про Бичка і про Копачовського, бо се мали бути прихильники Петрашка Могили.

— Нам перше показували, коли вони їхали в Молдову.

— А чогож вони за Турків перебрані, з завоями на головах?

— Щоб їх у Молдові не пізнали. Шкода, що нема більшої сили Турків близько; ми-б їх були не пустили так гладко.

Багато з тої кінноти, що зїздили тепер у яр, мали на собі турецьку одежу. Микула не міг начудуватися.

— А ви з ким тримаєте: з Ляхами, чи з Турками?

— Кого більше, з тим тримаємо. Тепер з Турками — відповів опришок. — Цікавий я знати, чи ватажко скаже напасти, чи ні?

Чата ішла другим боком яру: одні вже були на броді, другі тільки зїздили у яр. Усі опришки сиділи тихо, поки останній кінний не спустився в яр. Ждали ще хвилину, чи не веде чата якої худоби з собою; тимчасом за чатою уже ніхто не йшов.

— Ідем чи ні? — спитався хтось у сусідній ватазі.

— Сидіть! Шкода заходу! — сказав хтось там рішучим голосом, очевидно сам ватажко.

— Та хоч якого коня смикнемо!

— Почекай, не спішися! Побачимо!

Чата переходила брід не скоро, бо годі було всім нараз іти у воду. Плитшого місця у Пруті було небога-

то, а по тім боці коні мусіли частину ріки перепливати. Уже зовсім стемніло, як чата в більшій частині була вже за рікою. Деякі опришки не втерпіли і збігли у яр. Микулі прийшло на думку, чи не кинутибися й йому за чатою на те, щоб таки з нею піти, коли саме у ту хвилину надійшов Бернавський.

— Маємо нового товариша — доповіли йому.

— Прийміть мене! — сказав Микула. — Я придамся. Сили у мене багато.

— Dobrze, dobrze! — сказав Бернавський по польськи.

Микула не міг добре оглянути лице ватажка; бачив тільки, що се був дужий, чорний з лица мужчина, одітий по шляхотськи.

Більше розмови з ним не вів і був рад із того, хоч на випадок придумав уже собі казку, як під Хотином в однім місци буде можна легко сховатися і виходити відтам на добичу.

Над рікою счинився крик: опришки таки захопили, видко, якогось кінного. Розлягся вистріл і небавом усе затихло. Тільки по тім боці шуміли лози, розтручувані кіннотою.

Сеї ночі опришки не виходили вже нікуди. Розставили вартових і поклалися спати.

Досвіта став падати дощ, і ті що спали на дворі, прийшли у печеру. Тут стало тісніше. Микула вийшов з печери і усів собі з краю її. Перед печерою сидів також вартовий. З ним і почав Микула розмову. Говорили обидва про самі байдужі речі, поки зійшла бесіда на те, що Микулі було потрібне. Він хотів довідатися, чи не переловили вони від польської чати його родину; очевидно говорив тільки подалеки. Вартовий казав, що відбили якихось людей, але де вони с, не може сказати, бо тим порядкус Бернавський.

— А деж їх переховують до часу? — питав Микула.

Тих, що вчора зловили, тут уже нема. Їх відвели зараз на Радавець та Липкани. Тай уже певно продали або там заховали, ближше до Турків. Ми і там маємо своїх.

— Підем може ще раз під Хотин?

— Тепер ледви! Починає бути занадто горяче. Військо стягається з ріжних сторін.

Більше не можна було дізнатися від вартового. Дощ падав щораз більший. Микула вернувся у печеру. Тяжко було йому на серци; надії було в нього що раз менше...

Цілий тиждень просидів він у опришків. Кілька разів збирався вже утекти, але непрошені товариші, мабуть по приказу Бернавського, не спускали його з очий, не дозволяли спати і ходити самому; усе було коло нього кількох. Але як би був завзявся утекти, міг був і утекти; колиж здержувала його відомість, що опришки коло Радавця і Липкан у лісах переховують своїх невільників. Невеличка оселя Липкан була татарська: сі Татари були посередниками між опришками і Турками. Микула надіявся найти там свою родину і просто викупити її від опришків — стільки гроший найшлобися у нього; невільники були дешеві — і тому не втівав.

Бажав він собі дістатися до тої ватаги, що пильнувала бранців, і був дуже рад, коли в кінци казали йому разом з іншими гнати стадо волів на Ріку Радавець. Звідки опришки добули волів, Микула не знав. За цілий тиждень він стільки всього робив, що стояв часом на стійці, пильнував коний і покраденої худоби, та варив обід для своїх товаришів. До важнішого діла опришки його не брали, хоч самі нераз ходили на добичу. Тепер він надіявся хоч дещо нове довідатися; а колиб з того не було користи, то задумав утекти.

III.

В тім місци, де потік Радавець глибоким проваллем несе свою брудну, чорну воду на зарінок Прута, околиця гориста і скалиста. Прут ровливається тут широко, одним раменем бє об лівий берег, обриває його споконвіка так, що зробив високо стрімку стіну, на яку не можна ступити певною ногою, щоб не злетіти разом з обривом, у воду; а другим раменем опливає спокійно островець, зарослий лозою та засипаний рінию. Потім оба рамена сходяться і бистрою течією пливають на полудне, минаючи височенний лівий берег, у котрім жерела і зливи повидовбували каміністі провалля.

По правім боці, над Радавцем росли букові праліси, якими вела з Молдови невелика і не дуже вбита дорога до ріки. Тут на сім широкім коліні Прута був у погідний час добрий брід, яким легко можна було переправитися на той бік ріки, де жила невелика громада Липкан - Татар. Дивним дивом лісів по тім боці ріки не було, мовби ріка спинила їх дальший розріст; за те околиця ставала що раз більше степовою, тихою і мертвою. Протів неба сіріли високі не зарослі горби; а там за горбами, здавалося, западалося все в безодню, з котрої не було виходу.

В отсій околиці над Радавцем переховувався головний склад добра, награбленого опришками. Сюди збирали вони всіх своїх бранців і худобу, переводили їх на другий бік Прута і там продавали Татарам, яких передні сторожі крутилися вже степами між Прутом

і Дністром. Микулі оповідали, що за рікою, низше Липкан, є ще одна ватага опришків, яка в потребі бере товар із сього боку і там у себе продає.

Справді се стадо волів, що пригнав Микула з іншими в лісі над потік Радавець, зараз перегнали на той бік Прута. Мов із землі виросла там громадка опришків, забрала воли і щезла небавом на горбах, а та ватага, що в ній був Микула, вернулася на високий берег Прута заночувати.

Було вже перед вечером. Сонце уже потало за лісами та остатними проміннями освічувало стрімкі береги Прута. Опришки засіли собі у підніжжя горба, що високим валом піднімався над самою рікою і стіною спирався о воду; розвели огонь і стали весело гурорити. Ярошенко скористав із того, що не дуже на нього зважали і почав ходити по лісі. Недалеко відкрив велику яму, мов яр під горбом; тут сиділо кільканацять оруженних опришків, котрі видивилися на нього счудовано. Але один із них знав уже Микулу, сказав лише товаришам: „Се наш“ і його припустили до гурту.

„Чого ви тут пильнуєте?“ — хотів Ярошенко спитатися, але в тій же хвилині і сам помітив, кого пильнували. В ямі були невірники опришків, призначені на продаж. З тремтячим серцем глянув Микула поміж них: не пізнав нікого, тільки людські голоси почув із глибини. Щоби дізнатися, чи нема тут і його родини, він подалеки спитався:

— Маєте тут і які жінки?

— Ні нема. Се чури зпід Хотина, самі молоді парубки. Де тепер жінок візьнеш? — відповів лукаво один опришок.

— Тому тиждень мали ми кілька — сказав другий.

— Гарні були? — питався Микула знову подалеки, а серце в нім завмирало зі страху.

— Були й гарні. Одна була з дитиною і з мамою — от се була гарна молодиця. Така чорнява. Вірменка ма-
буть або Циганка. Тільки плакали всі троє увесь час,
очи їм почервоніли.

— Де вони тепер?

— Е! Вони вже давно по тім боці. Може вже який
Татарин ними тішиться.

Ярошенко лишився у сій ватазі і помаленьки виві-
дався усе, що можна було дізнатися.

Виходило, що то могла бути його мати, жінка
і хлопець; але чи певно се вони були, не міг довідати-
ся; опришки казали, що малих хлопців було більше; не
знали, звідки були невільники і нічого не згадували, що
могло би вказувати на те, що й старий Ярошенко був
з родиною.

З неясних відповідей зложив собі лише Микула
думку, що опришки могли відбити від польської чати до-
бичу і продати Туркам чи Татарам.

З такою думкою він і вернувся до своєї ватаги,
поклався на землю і не відзивався вже до нікого, мов-
би спав.

Тепер він уже зовсім не знав, що далі діяти:
вертатися в Серет не було чого; а знайти своїх не мав
надії. Лишатися між опришками не хотів; а не знав, ку-
ди утікати і по що. Адже нехай так сам утече, то з го-
лоду згине в поли. Кінь його лишився коло тамтого
броду; пішки не втече. Микула чувся крайно опущеним,
круглим сиротою у світі; навіть Босий покинув його; як
пішов у ліси, так десь пропав на нинішній день.

Ватага поклатася спати; заснув і Ярошенко. Ніч
була спокійна; місяць світив ясно; ліси шуміли легень-
ко; здавалося, ніякої пригодн не буде сеї ночі. Тимча-
сом досвіта збудив Микулу вистріл із рушниці і крик,
що счинився в лісі. Він схопився зі свого місця, попра-
вив ремінь із шаблею на собі, захопив свою рушницю.

і розглянувся, що діяти. Коло ями, чути, б'ються. Його товариші біжать у ту сторону; він за ними. Шаблю вийняв з похви, готов боронитися і битися, хоч сам не знав, з ким. Із сумерків ліса — бачить — вибігають люди і кричать: „Бий!“ Хто се? Кричать по українськи, значить, не Татари і не Турки. Богато їх? Здається, богато. Се козаки, козаки!

Опришки стріляють ізза дерев, але нема часу зарядити знову рушниці, бо козаки вилазять кругом із корчів і рубають кожного стрічного. Микула стоїть саме коло ями, де повязані бранці кричать, щоб їх розв'язати: „Спасайте нас, хто в Бога вірує!“

Микула скаче в яму, виймає ніж із пояса і розтинає мотузи. „Ратуйтеся!“ — кричить до невільників. Ще не вспів кількох увільнити з пут, коли до невільників прибігли вже козаки.

— Не бийте їх, се бранці! — скрикнув Микула. — Поможіть розв'язати!

Невільників було небогато; всього трицять душ. За хвилину вони були вже вільні і вискочили з ями. Вибіг і Микуда. Козаки билися вже подальше з опришками. Невільники кинулися до козаків, що надходили з ліса. Микула пішов з ними; на нього не звертали тепер уваги, бо всі бігли в сю сторону, де велася боротьба. Крики й удари небавом затихли і козаки стали сходитися в один гурт. Було їх не більше, як сотня. Невільники з Микулою підійшли до них.

— Возьміть нас із собою! — просили вони.

— Та ходіть! А хто вам боронить? На плечі вас брати? — відповів один козак. Але побачивши у Микули самопал і шаблю, він сказав: — Щось ти мені, братку, не подобаєш на невільника; ти опришок!

— Ні! Він нас розв'язував! — сказав один із невільників і приступив ближше. — Ярошенко! — скрикнув він, глянувши на Микулу. — А ти звідки тут узявся?

— А! Се ти Логофет! От де ми стрітилися! Се нас, панове козаки, польська чата із Серету викурила, опришки переловили, а тепер воля ваша діяти з нами, що хочете — сказав Микула. — Я не опришок!

— Ну, то ходи з нами, коли хочеш, а не хочеш, то вертайся домів — відповів козак і дав Микулі спокій.

Козаки й невільники зійшли на зарінок і тут посідали. Вони ждали ще на дві сотні козаків, що осталися трохи позаду — і мали небавом надійти з возами. Микула дізнався, що се була частина козацької чати, яка ходила аж під Сучаву на звіди та на добичу. Чата мала зо три тисячі людей, але порозбивалася в дорозі ще перед кількома днями, — отсих триста козаків заблудили в лісах і не могли вже потім віднайти своїх. Вони й верталися тепер самі над Дністер, де мали гадку найти ціле військо козацьке. Провадив їх сотник козацький Сава Проскуренко, отсей самий, що розмовляв з Микулою, козак ще молодий, та видко не аби-який, коли вже сотником був.

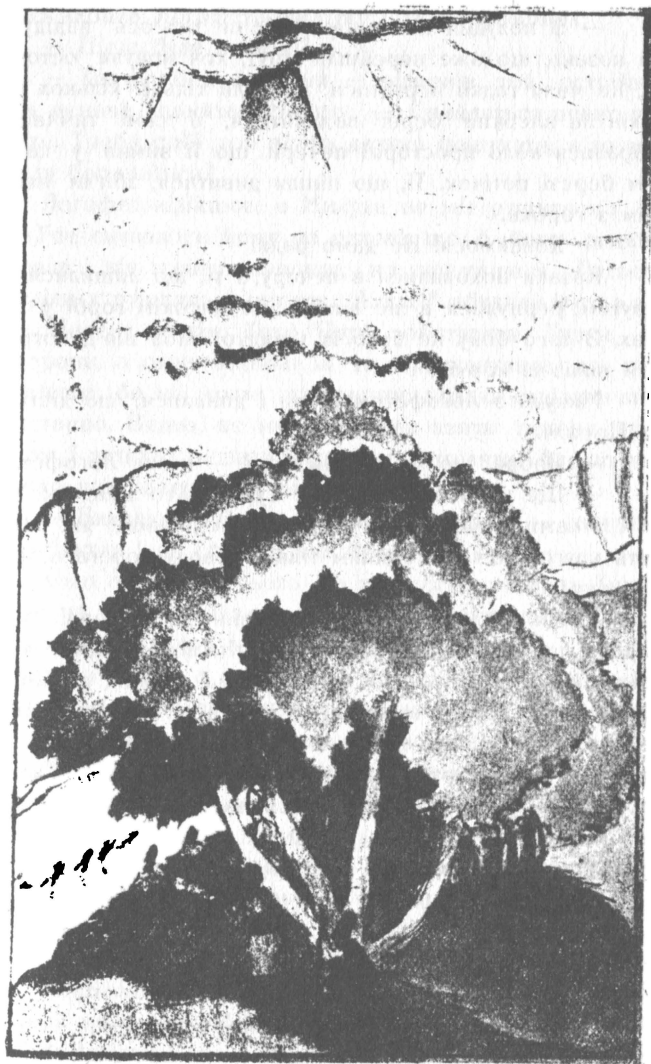
Уже розвиднювалося, як надійшла решта чати. Вона вела з собою худобу і з двадцять возів із припасами. Всі козаки були піші так, що Микула не міг начудуватися, як вони зважилися йти пішки у таку далеку непевну сторону. Проте вони були веселі, хоч і втомлені.

— Ану! Наперед! — приказав Проскуренко і та сотня, що вже відпочила, пустилася в брід через Прут.

Щоб вода котрого не звалила з ніг, козаки почіплялися за руки і йшли на вскісь до другого берега. По середині ріки було глубше так, що декотрий менший зростом мусів вихоплюватися із ряду і плисти, щоби без потреби не пити води.

По тім боці ріки було вже дев'ятьдесять козаків.

Ярошенко і Логофет уже збиралися лізти також у воду, коли із сього боку надбіг із горба вартовий і крикнув грімко: — Ховайтеся! Турки йдуть!

— Звідки? — спитався Проскурєнко.

— З полудня понад Прут! Вони ось-ось надіуть! Сі козаки, що вже перейшли Прут, хоч почули осторогу, не мали гадки вертатися; вислали тільки кількох козаків на високий берег подивитися, а самі тимчасом зібралися коло просторої печери, що її вимив у кам'янім березі потічок. Ті, що пішли дивитися, збігли небавом з горбка.

— Ховаймося! Не дамо ради!

Козаки поховалися в печеру, а ті, що лишилися за Прутом, вернулися в ліс і стали на високім горбі у хащах. З того боку не було їх і видко, хиба що декотрий сам виліз із корчів.

Микула з Логофетом стали і дивилися, що діється за Прутом.

— Добре, що ми по сім боці — казав Логофет.

— Ще не знати, кілько є Турків. Хто знає, як буде і з нами — відповів Микула. — А дивися, як заходять кругом печери. Нашим тільки в воду дорога, а більше нікуди.

Турки справді не зараз надійшли до печери. Здавалося, що вони й не зараз її помітили. З горба крутими стежками спускалося до ріки на зарінок кількадесяті кінних Турків, коли нараз із печери гримнуло кількадесяті вистрілів і сивий дим з пороху розстелився по ранішній росі. Турки скричали і розбіглися, мовби утекли. Кільканацять з них лишилося на землі. Але небавом побачив Микула, як усі горби понад печерою вкрилися турецьким військом — тисячі були там.

— Пропали наші! — озвався сотник Проскурєнко близько Микули і обернувся до своїх. — Ставайте табором і копайте окопи! Найбільші з правої сторони! Ми звідси живі не вийдем.

У Микули пішли мурашки поза плечима; сотник сказав се таким зловіщим голосом, що вся надія Мику-

ли відразу пропала. Він стояв, як укопаний у землю, тільки вхопив Логофета за руку і тихо промовив:

— Щож буде з нами?

— Те, що й з іншими — відповів той острійше і тим неначе спамятав Микулу. — Прийдеться певно погибати. Треба собі хоч якого дручка пошукати, а то чим я буду боронитися?

Логофет відійшов, а Микула не міг рушитися з місця. Усе снувалося йому по голові, що й його родина пропала і він тепер пропаде, не нажившись. Голосні вистріли з рушниць і оклики „Аллаг!“ збудили його з задуми. Печеру по тім боці Прута обступили Турки, як гайворони, а одна частина їх то прискакувала до неї, то втікала, бо не могла приступити: козаки стріляли вже безустанно. Видко, не могли вороги взяти печери приступом і затихли; козаки перестали стріляти. Але по часі коло них закурилося від великого диму.

— Викурюють їх з ями, як борсуків — подумав собі Микула і се справді так було.

Коло печери із сього і з того боку розвели Турки огонь; на огонь кинули соломи і пороху, дим узявся страшенний і почав заходити у печеру козаків. Козаки трималися часок, а потім уже не сила було висидіти в печері -- один за одним почав виходити з ями, а тут уже при вході раптом спадало на кожного стілько шабель, що тіло кавальцями падало на землю.

Яничари відтягали ранених на бік, відрубували їм голови і бігли до своїх старших, чванитися ними. Колиж ті не давали їм нагороди, вони шпурляли голови далеко в ріку. Декотрий козак вибігав на осліц із печери і до того продавав своє життя. Перед ним стіною стояли яничари, він із розмахом і скаженістю кидався в їх гурт, рубав шаблею на всі боки, та в кінці і сам падав порубаний на землю. Інші не могли отямитися з диму, що жер їм очі і замикав дух; виходили з ями і ще не

роздивилися вколо себе, як уже лежали на землі. Усі дев'ятьдесят козаків згинули; ні один не виратувався. Їх трупи залягли увесь вхід до печери або зсувалися мов живі по спадистім березі до ріки.

Микула не бачив за димом нічого, але по скажених окликах і дзеньканню шабель здогадувався, що там за рікою діється. Дим коло печери меншав і розходився. Турки, що крутилися понад берегом Прута, вийшли на горби. Микула бачив добре, як на один гORB закотили Турки кілька гармат і вимірили просто в сю сторону, де він стояв. Він завернувся до козаків. Ще не дійшов, як грімкий вистріл луною роздався по околиці і куля з гармати вдарила в дерево зараз за ним, відломила велику галузь і впала в корчі. Микула вже не оглядався, лише побіг до товаришів.

Кількасот кроків від берега ріки, в лісі на неприступнім горбі козаки копали вже окопи. Робота була не легка, бо лісову землю з корінням тяжко було вибирати; тому поки що чим скорше окопувалися з правого боку, звідки могли найлегше надбігти Турки і тут копали найглибший окіп. Усі були при роботі, мовби їх зовсім не цікавила доля товаришів по тім боці Прута, що так марно погинули. Серединою майдану на горбі походжав Проскуренко і порядкував, як що має бути. Микула узяв рискаль від козака, що вже втомився і почав копати рів. Гармата загреміла знову за рікою, але куля упала мабуть у ріку, бо у корчах і не зашуміло.

— Моркотун! — кликнув Проскуренко на одного козака. — Возьми-но ти собі кількох хлопців з рушницями, йди з ними на право кількасот кроків дальше від нас і давай там Туркам ясу раз попри раз, нехай собі думають, що ми там, а не тут. А то щоб деяка турецька галушка не залетіла до нас.

Моркотун із кількома козаками пішов, куди їм велено, і завели небавом таку пальбу, якби було їх

з кількадесять. По тім боці Прута на зарінку, куди долітали козацькі кулі, настав крик і Турки завернулися знад ріки на горб. За те повернули вони декотрі гармати в той бік до козаків і стріляли пусто, бо кулі перелітали в ліс.

Микула, що в таких пригодах ще ніколи не бував, цікавився всім і при тім думав, що із того всього може вийти. Козаки працювали мовчки; кождий пильнував свого діла.

Коло самого Микули звивався якийсь старий, уже сивий козак. Щось йому у роботі Микули не сподобалося і він промовив:

— Ти клади землю не так, а ось як! — і показав йому.

— Не дивуйтеся, діду, що не знаю; я ще такого не робив.

— Ти, бачу, не наш? Ноша в тебе не наша. Хоч і зовсім козак, та чуб не так.

Микула оповів йому коротко свої пригоди.

— Шкода тебе, хлопче! — пожалував дід Микулу.

— А як ви думаєте: виратуємося звідси, чи ні?

— Я гадаю, що ні! — відповів козак. — Ти не бачиш, скільки їх там? Сеж ціле військо турецьке! Обступили нас з усіх боків і ми не порадимо.

— Прийдеться піддатися? — спитався Микула.

— Піддатися? — счудувався дід і видивився на Микулу. — Зелений ти, бачу! Гадаєш, що пожалують нас, коли піддамося? Позрубують голови, як капусті. Ні, синку, коли силою не перебемося і не оборонимо себе, то ласки від Турка не сподіваймося.

— А не красше би нам вернутися в ліси й утекти, коли ради не дамо? — питався далі Микула.

Дід не міг начудуватися Микулі, як мало він розумів діло, але пояснив йому, в чім річ.

— Ні -- каже — не красше нам утікати, бо одно: треба нам до своїх вертатися над Дністер, а друге: Турки, коли ще не є по наших боці, то ось, надійся, небавом надійдуть із ліса. Не пустять нас. А окопи робимо на те, щоб дармо не померти, не піславши хоч з кількох Турків ік чорту.

У тій самій хвилині, як козак се казав, за Прутом гримнуло і куля, перелетівши Прут, впала трохи не на голову його. Однак не поцілила його, тільки застрягла в землю. Микула аж відскочив, а козак тільки скрикнув: — Чи бачиш, як вимірів! Та й здоровенна-ж куля, як малий гарбузик! Ну, нічого, не бійся, хлопче; козак з бідую, як риба з водою. Хоч ми й загинем, та козацькому роду нема переводу.

Легко було казати таке старому козакови, що хоч може роскоші й не зазнав, та доволі нажився; та не так легко було слухати таку бесіду молодому Ярошенкові, що тільки збирався жити і ще так недавно думав, що буде щасливий. Слова козака зовсім позбавили його надії на ратунок і він постановив собі також дорого продати своє життє. Замок і копав далі окіп.

Перед полуднем широкий, чотирокутний майдан, у котрім крутилися дві сотні козаків, був уже прочищений і обведений з усіх боків окопами. В однім куті стояли коні, що везли передше вози; а кругом попри окопи розложилися козаки, готові до боротьби. Сюди знесено і харчі з возів, що лишилися над рікою. На окопах тут і там стояли вартові, а один виліз аж на буга, щоби бачити поза Прут. Моркотун вернувся зі своїми товаришами в обоз і так усі були вже при купі. Почали харчувати, бо ще з вечера нічого не мали в роті.

Ярошенко з Логофетом присілися в однім кутку окопа, де вже сиділа громадка козаків і кілька чурів, визволених із рук опришків. Чури оповідали, що пасли коні по сім боці Дністра коло Хотина, коли Бернавський

з опришками на них напав несподівано, кількох убив, з трицять забрав живцем у неволю, а до того і всіх конний забрав. Під Хотином було тоді — тому з десять днів — уже кілька польських полків із гетьманом Ходкевичем і розмірювали та копали окопи. Однак більша часть війська сиділа тоді у Жванци і в Бразі по тім боці Дністра; тепер вони вже мабуть переправилися під хотинський замок.

Козаки тимчасом жалувалися, що Бородавка, козацький гетьман, так необачно вислав їх чату; а тож погибель очевидна: доокола вже вся сила турецька — якже-ж кількасот людей оборониться проти тисячий?

Розмову перебивали вистріли з гармат з того боку Прута, але турецькі пушкарі очевидно не бачили у лісі обозу і стріляли на осліп. Кулі не долітали звичайно до обозу і падали на землю між корчі, або навіть у Прут. Дехто з козаків так мало журився сими вистрілами, що спав преспокійно в окопах мов дома. Тільки сотник Проскуренко ходив по обозі і оглядав окопи з середини і з надвору, казав їх ще декуди поправити та дивився зпоміж корчів за Прут. Побачив не багато, бо дерева закривали вигляд і знову походжав поміж козаками. Вартовий з верха бука не подавав ніяких новин: казав тільки, що Турки залягли все поле за рікою і спочивали; лише частина їх пушкарів стріляла на козаків мов для іграшки.

В полудне припекло сонце; проміні його пробивалися почерез листе в обоз та перескакували по постатях козаків, що втомлені лежали зі своїми самопалами і шаблями на землі. Гамір між ними що раз затихав; ніхто з них і не думав стріляти, бо шкода було марнувати порох — і так ворога з ліса не видно, а за рікою не досягнеш — усі немов дрімали. Коли гармати замовкли і луна затихла в лісах, чути було як, у промінях сонця гралися і бренили мушки і як над рікою скиглили рибо-

лови. Десь колись озвався котрий козак, інший вставав із землі і на приказ сотника виходив із другим козаком у ліс подивитися, чи не надходить звідки яка біда; вартовий злазив з бука і казав, що шкода дивитися, красше спати — нудно було цілій громаді. А Турки стріляли дальше, мов ясу давали і кулями шукали людей у лісі.

Так пролежали козаки спокійно аж до вечера. Із турецьких куль тільки одна заблукалася .якось в обоз і вбила коня — чоловік не погиб ні один. Під вечір усе втихло; гармати зовсім замовкли. Козаки сподівалися знов нападу з ліса, але не напав ніхто; лише вартові помітили, що по лісі подалеки від обозу снуються поодинокі Турки і шукають, видко, вигідної дороги, котрою в ночі або в ранці могли би напасти більшою силою на козаків.

Але й ніч минула спокійно, ніхто козаків не займав. Тільки доки місяць світив, чули над Прутом гамір, очевидно частина турецького війська переправилася на сей бік ріки. Козаки не важилися виходити з окопів, де їм було ще найбезпечнійше, і ждали. Отсе вижиданне мучило всіх більше, як боротьба; ніхто не міг спокійно заснути; всі слухали, чи не почують чого у лісі, чи не впадуть на них хмарою Турки. І тільки коли місяць зайшов, а в лісі зовсім стемнілося, дехто задрімав на хвилину.

Ярошенка сон не брався. Він відзивався від часу до часу до свого товариша Логофета. Логофет відповідав словом-двома і обидва потім довго мовчали та думали кожний свою думу. Логофет, котрого дід був колись справді молдовським логофетом, через що і всю родину прозвали Логофетами, був маючим міщанином; мав жінку й діти; польська чата зловила його на торзі — і він тепер так само, як Ярошенко, не знав, що з ним далі станеться. Кожний, хоч і не радо, годився з думкою, що може того дня, який ось наставав, уже не переживе.

Від Логофета дізнався Микула, що польська чата справді забрала його родину. Матір і жінку і дитину Микули були би пустили, але старого Ярошенка, Логофета і Дзерона, котрого п'яного чата зловила також на улиці, за нізашчо не хотіла пустити; вели для язика під Хотин. Родина Ярошенка ще проводила старого батька до Прута, плакала, благала, — не допомгло. Над Прутом уже думала родина розстатися із старим Семешом, коли не надійно в ночі напали на чату опришки. Що далі сталося з Ярошенками і Дзероном, Логофет не знав. Знав тільки про себе, що грішми, які мав при собі, ублагав опришків, щоб не продавали його Туркам. Вони його й не повели зараз з іншими бранцями за Прут, але й не пустили домів, тільки забрали разом із польськими чурами. А тепер один Бог знав його дальшу долю..

Досвіта уже кождий козак був на своїм місци в окопі. Микула поклав свою рушницю на насип і дивився в низ на корчі перед собою; коло нього лежав Логофет, що від козаків дістав якусь зайву шаблю. Безоружні чури сиділи в ровах, готові допомгти хоч дручками.

Ждали доволі довго, поки сонце зійшло. Тоді зачули в низу понад Радавцем спершу невизначний шелест, а там потім і тупіт. Не минуло багато часу, як з того боку зпоміж корчів під горб, де був обоз, стали лізти яничари.

— Не стріляйте скорше, поки зовсім близько не підлізуть під окопи, а тоді разом! — приказував сотник.

Яничари збиралися між корчами і загадували лавою кинутися на окопи та взяти їх відразу приступом. Микула бачив виразно, як ті, що вихопилися наперед, приставали і ждали на інших, і як потім усі стали бігти, на скільки позволяли корчі і стрімкий горб. Голосний крик „Аллаг!“ залунав по лісі.

— Стривай! Не пали ще! — крикнув сотник зараз за Микулою.

Микула справді уже трохи не вистрілив, такий був нетерпеливий. Вимірив рушницю в одну купу яничарів і ждав. Ті вже підійшли не більше, як на яких кількадесять кроків і з вереском пхалися наперед.

— Пали! — скрикнув сотник і враз загреміло з яких пятьдесять рушниць.

У корчі повалилося з кількадесять яничарів, але за хвилину надійшла друга лава. Козаки чим скорше заряджували свої рушниці. Із корчів стрілили тимчасом яничари, але що їм приходилося стріляти з низу під горб, то кулі їх застрягали в окопі, або перелітали понад головами козаків. По сім вистрілі кинулася друга лава яничарів на окопи; як за першим разом, припустили їх зовсім близько і знову стрілили. Знову впало багато забитих і ранених у корчі. Яничари тепер із сього боку, де було надто стрімко, вернулися у корчі і ждали, поки инше військо нападе окопи з правого боку. Справді звідси надбігло кількасот яничарів із великим криком. Тоді й сі вибігли з корчів знову. Гримнуло з окопів на всі боки і густий дим закрив корчі. Яничари стрілили також, два козаки зсунулися з окопа в рів із покровавленими головами.

— Бий! — скрикнув хтось над самим ухом Микули. Микула, що саме перед хвилею вистрілив, уже не мав часу ані зарядити рушницю, ані вхопити за шаблю, коли перед ним із диму на окопи вихопився якийсь здоровенний яничар і замахнувся на нього шаблею. Проти шаблі наставив Микула дуло рушниці і в тій самій хвилі, коли яничар ударив шаблею по зелізі, Микула штовхнув його цівкою рушниці у груди так здорово, що той перевернувся стрімголов у корчі. Кров підступала йому до голови і він чим раз менше тямив, що робив. Логофет вискочив із шаблею на окіп; Микула за ним також із шаблею. Не було часу заряджувати рушниці, краще бити шаблею. Микула сперся на бука, що припірав до

окопа і вже не зважав, що кулі летять попри нього, тільки ждав на тих смільчаків, що важилися дертися на окіп. Коли тільки яничар вихоплювався з гурту на окіп, він розчереплював йому одним замахом голову, а то просто й ногою копав так сильно, що жаден не встоявся на місці. Козаки були спокійніші, як він, і радше стріляли із криївки, а не показувалися верх окопів.

На всі боки кипіла боротьба. То з сього, то з того боку прискакували яничери до окопів і все подавалися назад; не могли здобути. Густий труп застелив землю перед окопами, однак яничари нападали скажено все на ново. В кінці число їх так поменшало, що не важилися вже підходити і завернулися в ліс. Пальба притихла; дим знявся зпоміж дерев у гору і щез.

Микула зліз з окопа і тільки тепер побачив, що в рові лежав Логофет.

— Що тобі? — спитався Микула, але той не відповів. Із його грудий плила кров; мабуть у серце поцілили його і він уже не жив.

Микула став себе обшукувати, чи не ранили його, — ні, не ранили, він був цілий. Полою обтер лице з поту і виліз із рова в обоз. Козацькі ряди порідшали; дехто з них лежав ранений на землі в обозі, а кого й зовсім не стало в обозі, тільки трупи їх лежали поза окопами в корчах без голов, бо яничари відрубували голови і несли за Прут, хвалитися перед старшиною та взяти нагороду. Від раненого яничара дізналися козаки, що султан сидить там по тім боці ріки на високім березі під наметом і сам розпоряджає військом. Козак, що виліз на бука подивитися, потвердив се; бачив намет і нове більше військо, що збиралося брести через Прут.

Пополудни справді зароївся ліс знову від Турків. Уся сила вдарила в правий найслабший бік окопу; якийсь паша, як видно було по багатім його наряді, провадив їх. Козаки збіглися густійше в сей бік і як рано ждали,

поки підійдуть ближше. Не повелося Туркам і сим-разом, мусіли відступити. Горб з окопами був занадто не приступний, щоб можна було його розгоном узяти. Козаки з усіх боків мали ворога в низу і могли стріляти не даром, самі яничари лізли їм під рушниці. Кілька разів ішли так Турки відділами на окопи і все заверталися з великими стратами; в кінці паша уже під вечер, велів усьому своєму війську іти на пробій. От тоді в перше у своїм життю бачив Микула скажену рубанину. Тепер уже було не до рушниць, а просто руки були в роботі. Микула не був рад із своєї шаблі — за легка була йому — він ще в полудне постарався о дубову, довгу довбеньку і з нею станув собі на окопі саме там, де було найрідше козаків. Сею довбенькою можна було засягнути і дальше в перед і дальше в боки.

От він і стояв, розставивши широко ноги, і вимахував нею то в ліво, то в право так, що одним замахом змітав з окопа по кілька ворогів. Усе, що по дорозі стрітила довбенька, мусіло податися на бік, вона обліпилася волосем і кровю. Побитих лежало перед Микулою в низу стільки, що хто хотів знову до нього прискочити, мусів переступати трупи. Микула від часу до часу ревів, як віл; очи заходили йому кровю.

Довго пильнував він так завзято свого місця на окопі і тільки згодом побачив счудований, що вже ніхто до нього не лізе. Тоді він схаменувся і оглянувся, що діялося довкола нього. Турки відходили вже від окопів, але ще в самих окопах рубали козаки кількох ворогів, що забігли сюди і не мали часу втекти. Земля почервоніла від крові. Коні позривалися з припонів і бігали по лісі.

Сотник Проскуренко сидів, тяжко ранений на землі, а Моркотун обвивав йому голову й руки.

— Колиб хоч відразу були вбили! — нарікав сотник.

— Не журися, Саво, хто знає, чи доживеш рана. А тож з тебе крові зійшло — дивись, ціла калюжа.

— Склич-но ще раду, товаришу; подумаємо, що нам далі діяти — сказав сотник.

Моркотун скликав козаків до купи; тільки декотрі лишилися в окопах. Боятися тепер не було чого, бо вже вечеріло; однак ішло про те, що завтра буде. Дві доби недоспані і неспокійні і попередні тяжкі походи зовсім утомили козаків. Вони вже ледви держалися на ногах, а дехто таки поклався на землю і зараз заснув, як мертвий.

— Що будемо далі діяти? — питався сотник слабим голосом. — Я вже тут лишуся на віки, але що ви з собою зробите, товариші?

— Загинемо тай годі! — відповів хтось із гурту.

— Може-б ми по ночі утекли? — озвався Моркотун. — Вози лишимо; харчі, коли ще які є, заберемо і по заході місяця вийдемо з окопів.

— Та воно то не велика штука вийти, але куди піти? — питався сотник. — Підете горі Прутом, у розсип кожний, куди попаде. А там потім переходить через Прут і просто під Хотин.

— Але чи не красше би разом?

— Красше би, коли-б нас було більше, а то нас — не знаю, чи лишилося з півтора сотні; що ми вдіємо против тисячий? А так по одному скорше поховається.

Стало на тім, як сотник сказав. Уже, як там буде, чи по одному, чи по кількох, чи й більшим гуртом, спробують утекти по ночі. Козаки стали збиратися до дороги та змовлятися, хто з ким мав би утікати. Мали вийти з окопів над Радавець, а потім розстатися.

Зійшло козацьке сонце — блідий місяць і освітив лісові сумерки. Козаки не багато брали з собою; харчів і так не було вже багато. Поділилися сухарями і ждали, поки зайде місяць. Кругом у лісі було тихо,

але кожний козак знав, що довкола окопів у лісі повно Турків. Може вони покладуться спати, може вдасться їх тихцем обійти — думав собі кожний. Іще при місяці вислали кількох козаків у ліс на звіді. Вони ходили досить далеко і вернулися з вісткою, що продиноко годі втікати, хиба вже пізніше. Тепер можна зійти у яр, а з яру вийти на горб і розійтися двома відділами, горі Прутом, одні ближше ріки, а другі лісом. Журилися ще, що зробити з раненими, котрих було кільканацять; та ранені самі сказали, що лишаться; однаково їм гинути, чи тут в окопах, чи там у лісі. Сотник був між ними; він уже лежав у горячці і не тямив, що довкола нього діялося.

Коло заходу місяця вийшли козаки тихо з обозу. Вони тільки тепер, коли виходили, помітили, скільки трупів лежало доокола окопів у корчах; місцями треба було переступати їх по кілька разом; місцями конали ще недобиті, а всюди було їх повно. Микула взяв свою рушницю і шаблю і довбеньку, котрій більше вірив, як збруї. Смутно було йому, коли чув, як жалісно прощалися з козаками ті, що лишалися на певну смерть в окопах; але він уже за тих кілька днів так затупів у душі, що не зважав дуже на жаль; ішов певний, що й сам загине чи зараз, чи рано, все одно.

З яру вийшли козаки у ліс; ішли по двох або й по одному, та все слухали, чи не чути де ворога. Ліс ставав щораз густійший. В однім місци всі поневолі зійшлися, але зараз знову почали розходитися, бо шелест від розтручуваних корчів був за великий. Розділившись, почали йти, скільки мога, тихо. Зайшли вже спорий кусень дороги, коли нараз чують: позаду них гомін. Очевидно не хто инший, тільки Турки йдуть, тай то не мала сила їх, бо земля аж дуднить і гамір щораз росте.

— До купи! — крикнув Моркотун між козаками.

— Гоп! гоп! — роздалося далеко в лісі у другім відділі.

— Гоп! гоп! — відповів Моркотун і завернувся у ту сторону, звідки почув голос.

Корчі і ломаче тріщало під ногами козаків, що сходилися знову до купи. Турки йшли за ними: небавом і з боків стали проваджати козаків, козаки попалися в матню; се вже кождей знав. Тільки ніч спиняла ще обі сторони від боротьби.

Така погоня тяглася аж до раня; в кінці на якійсь поляні в лісі козаки стали, смертельно втомлені. „Годі, — немов само вирвалося з уст кожного, — отут боронімся!“ І без приказу стали копати знову окопи шаблями та розставлялися кругом. Турки так само станули довкола і чекали тільки дня.

Ще добре й не зоріло, як знову почалася боротьба, скажена боротьба за життя. Турки хмарою кинулися на сю малу громаду козаків; з кількадесять ішло на одного. Козаки боронилися так завзято, що до полудня не вступалися з місця; все ще мусіли Турки добивати то тут, то там малий гурток козаків. Лишилося ще в живих тільки трицять; їх приказав баша не вбивати, лише живцем імити і повести султанови в дарунку.

Микула обганявся саме своєю довбенькою на всі боки від Турків, коли нараз почув, як затягнувся тісно мотуз на його шиї і він повалився без пам'яті на землю. Се якийсь Турок зловив його на аркан, як дикого коня. По хвилині йому полегшало, його підняли, він опам'ятався, але тут і побачив, що руки в нього були зв'язані і довкола нього стояло кілька Турків. Ні рушниці, ні шаблі, ні довбеньки вже в нього не було. Він стояв мов без думки і тут подивився, як Турки обтирали порубаним козакам голови, вязали їх за чуби і перекидали собі на плечі. Ось там у того Турка чи не голова се Моркотуна? Трицять пов'язаних козаків зігнали Турки до

купи і зачали вертатися над Прут до своїх. Микула йшов як на заріз; уже знав, що його жде: або смерть, або неволя ще гірша від смерти. Коли разом з іншими перейшов Прут і весь мокрий вийшов на берег, кинуло його в лихорадку. Пригнали їх на горб перед намет султана Османа II. Тут посипалися із турецьких пліч на землю козацькі голови — більше сотні — а очаківський бейлербей Усейнбаша повідомив великого везира, що в кінці по трох днях удалося побити проклятих жаврів і що се його заслуга.

Уся знатна турецька старшина стала цікаво оглядати нещасних бранців-недобитків. Із свого пишного намета вийшов і сам султан. Був се молодий ще, вісімнацятьлітний юнак. Він не говорив багато, тільки казав зараз п'яťох козаків привязати до дерев недалеко намету. Коли їх привязали, султан стрілив до двох із лука і поцілив одного в око, другого просто в серце так, що сей відразу голову схилив на груди; до трох інших стрілив із рушниці і поранив їх тяжко. Потім казав знову привести п'яťох козаків і відрубати їм голови. Дальшим п'яťом казав повідтинати носи, уха й руку, а потім до решти замучити. Забрали знову п'яťох.

— Боже! Боже! Прийми мою душу! — шепотів Микула. — Тепер на мене черга.

Тамтих п'яťох живцем порубали на штуки. Потім на хвилину мучителі спам'яталися і якийсь турецький старшина приступив до решти нещасних та відозвався по волоськи:

— Хто з вас знає по волоськи?

— Я — відповів Микула.

— Ходи сюди!

Микулу пустили яничари наперед.

— А по козацьки знаєш?

— Знаю.

Відтак вибрав сей старшина ще одного молодого козака і промовив до Микули по волоськи:

— Сей козак лишиться в нас за поруку, а ти йди шукати козаків над Дністром і коли найдеш, скажи їм, що дамо їм усю землю від Дністра на схід і столицю Київ або Кам'янець, що схотять, нехай лише вертаються до дому і не помагають Ляхам. Коли се зорудуєш, можеш вернутися і забрати собі сього козака, ще й нагородимо тебе.

Потім Микулу і козака відставили на бік, а решту, на знак султана, його вояки порубали за кілька хвилин. Микула стояв мовчки і сам собі не вірив, чи сниться се йому, чи се правда, що він живе. Та коли йому справді розв'язали руки, а козака відвели між Турків, він почав розглядатися, куди-б йому іти, і вже рушився з місця.

— Зажди! — сказали йому.

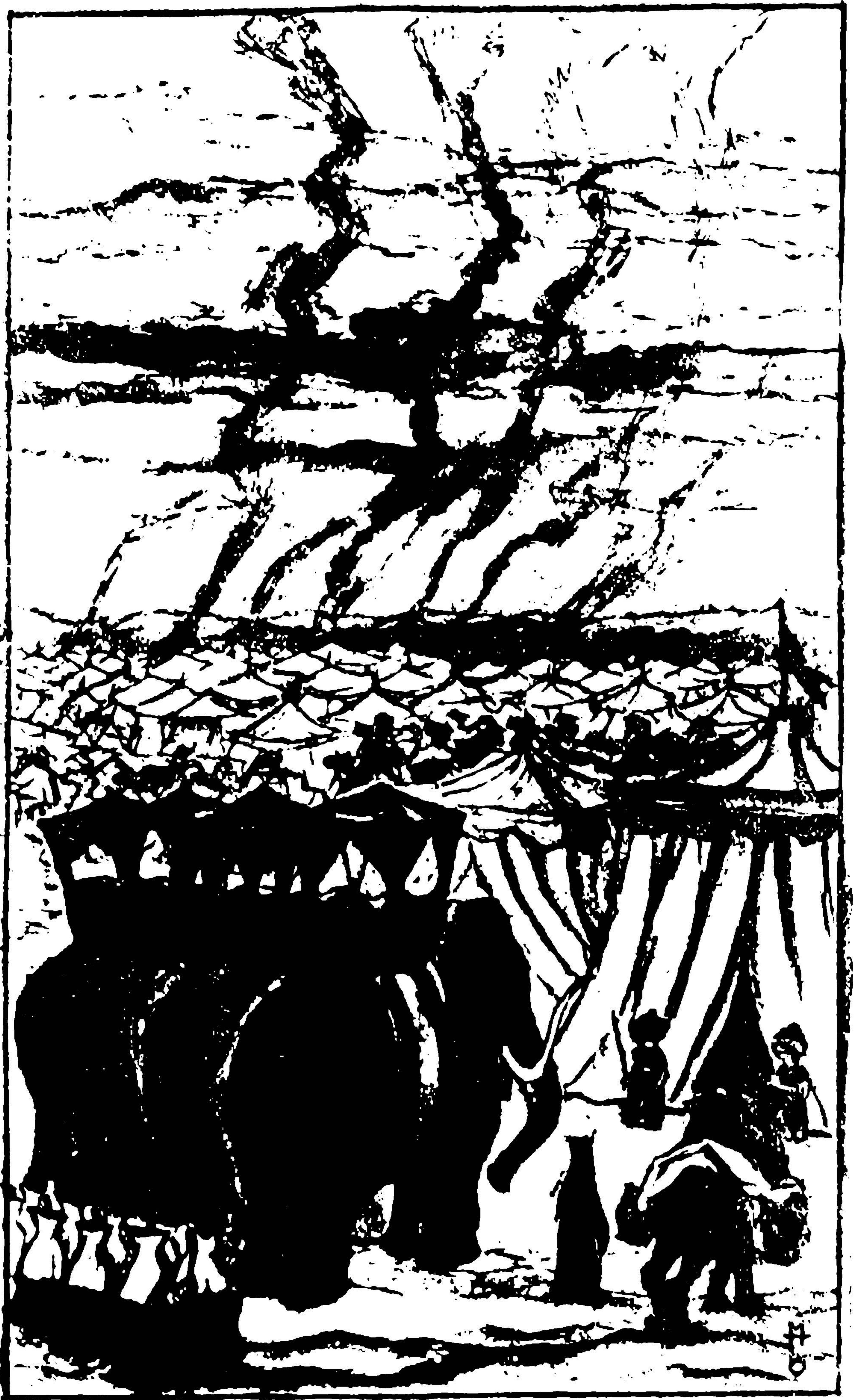
Він заждав. Стояв здивований і дивився на безмірний турецький обоз, що заляг широко і далеко поля. Турецькі намети мов сніг білілися навкруги. Військо складалося не тільки із смаглявих Турків і Татар, але й з чорних людей. Недалеко стояли чотири великі слони і кільканацять верблюдів — звірі, яких Микула ніколи в життю не бачив. Він ще не розглянувся у сих дивах, коли сей старшина, що з ним перше говорив, вернувся і дав йому кусень записаної шкіри.

— Колиб тебе хто з наших на дорозі напав, ти покажи се письмо і тебе пустять. Розумієш? А дорогу знаєш?

— Знаю. Тільки як я зайду так далеко пішки, без харчів, без збруї? — зважився Микула сказати.

— Се правда — відповів старшина і приказав щось по турецьки.

Привели йому коня, принесли харчі і шаблю. Микула сів на коня.

— Проведіть його! А ти їдь на схід, туди, як до Дністра, там стрінеш козаків.

Кількох яничар скочило на коні і почали вести Микулу через обоз у поле. Щось говорили до нього, але він не розумів їх і тільки здвигав плечима. Їхав мовчки і розглядався по турецьким обозі, якому, здавалося, не було кінця. Сотки тисяч людей і коний, цілі стада навючених верблюдів і мулів, нечислена сила турецьких гарб на двох колесах, величезні пушки, запряжені в кілька пар волів; коло обозу в поли незміренні череди волів, баранів і овець — усе те просто прибивало Микулу своєю безлічю. Цілий сей обоз був готовий іти далше в дорогу; ждав лише на приказ.

Яничари провели Микулу на край обозу і там його покинули. Побачивши перед собою чистий степ, Микулá потис коня і поїхав так скоро, мовби втікав перед погонєю. І тільки тоді пустив коня вільно, коли вже довкола себе не бачив живої душі. Однак ще й тепер здавалося йому, що ось зараз покличуть його під катівський меч, і він розглядався боязко, не довіряючи собі.

Пізно в ночі на безлюднім степу зліз із коня і, тримаючи його за повіді, впав на землю, лежав так довгу хвилину і все зітхав: „Боже! Боже! Чи я справді жию, чи то сон?“ Потім глянув на місяць і став молитися, бити поклони та згадувати чудотворного Івана Сучавського.

Помолившись, попас трохи коня, потім усів знову на нього. Земля на степу була як філя на воді, то піднімалася трохи, то знову спадала; здавалося, кінця їй не буде. Нігде ані одної деревини, тільки трава по живіт коневі. Переїздив потоки, обминав якісь стави і дрімав на коні. Чувся таким утомленим, що мабуть з роду таким ніколи не був, але не зважився злізти і відпочити довше, хіба аж над Дністром.

І їсти не хотілося йому, хоч уже від кількох днів ні разу добре не попоїв.

Але над ранком утомлений кінь не хотів далі йти. Микула також трохи не падає з коня. Не було іншої ради; треба було спочити. Спутав коня і пустив його у степ, а сам поклався у корчі і заснув в одній хвилині.

IV.

Степом поміж Дністром і Прутом їхало яких двіста п'ятьдесят кінних, узброєних вояків. Попереду на воронім коні їхав дід із довгою, сивою бородою в клин і з довгими вусами, що спадали, як два тонкі повісма, на бороду. На голові мав високу чорну кучму із синім верхом, а одяга на нім була проста: короткий чорний жупан, запнятий під саму ший, широкі чорні шаравари і чоботи сап'янові, жовті. В зубах держав люльку з коротким цибухом. Сей дідок із добрими, синіми очима, що подобав більше на черця, як на вояка, сидів на коні просто як юнак, дивився у степ далеко, мовби там шукав когось, і розмовляв із своїм товаришем, що їхав ліворуч. Товариш сей був уже також підстаркуватий, але ще кремезний чоловік, одягнений з польська.

Сонце вже підходило під полудне і на степу була незвичайна жара.

— Все не видко їх тай не видко — говорив сивий дід. — Сей Бородавка наварить іще такого пива, що гірко буде нам усім пити.

— Вже повинні би бути в сих сторонах — відповів товариш.

— Не в сих сторонах, уже під Хотином повинні бути! Нехай так султан сьогодні-завтра стане над Дністром із цілою потугою і не пустить козаків під Хотин, що тоді буде і вам і нам? Зітруть Турки Ляхів окремо і козаків окремо, як порошину, — сеж триста тисяч проти кількадесятьох тисяч.

— Я казав Любомирському: наше військо мусить чим скорше перейти Дністер і стати на волоській землі під Хотином, а то козаки доти не прийдуть, доки ми в Польщі. Хочуть бачити, що хоч Дністер спиняє нас від утєчі. Не вірять нам, зради бояться. Я-ж знаю козаків.

— Воно то так; та коли вже згодився, присяг під Хвастовом і обіцявся допомогти його милости королеви, то йди і не забавляйся, а то лізе чорту в зуби, — і другому не допоможе і сам загине. Король не потвердить митрополита і владиків — і тоді на що здалася вся наша робота? Ов, зле воно починається; нема ладу ні у вас, ні у нас.

Старий сердився. Товариш його був, видко, такої самої думки, бо задумався і замовк. Тільки по добрій хвилині озвався, побачивши на степу коня, що ходив самопас.

— А се що за кінь на степу? Чи бачиш, Петре? Тай спутаний до того, бо ось як скаче.

— Повинен бути й чоловік коло нього, коли спутаний, — відповів дід. — Нехай кілька хлопців скочить і подивиться.

Кілька верхових поїхало наперед; одні зупинили коня і розпутали; другі стали шукати їздця по корчах. Не багато шукали; їздець зараз найшовся. Вивели його з корчів, узяли попід руки і ждали, поки надіде вся громада. Зловлений стояв тихо, тільки дивився заспаними очима і чудувався. Вояки надїхали.

— Ти що за один? — спитався дід.

— Я Микула Ярошенко із Серета.

— Щож ти тут робиш?

— Шукаю козаків.

— Ага! Турки вислали його на звїди. Тримайте його добре! Зв'яжіть його!

— Ой ні, діду! Не кажіть мене вязати; я християнин — я не ворог...

— Чого-ж ти сюди забіг із Серета? Се-ж не близька сторона.

— Я розповім вам, тільки кажіть мене пустити. Я поїду з вами. Не втечу-ж я один перед стілько людьми. Чого боїтеся?

— Сідай-же на свого коня і їдь із нами!

Ярошенко сів на коня.

— Ну, кажи! — озвався дід, коли Микула сів на коня.

— Чи ви козаки, бо в мене до козаків діло — спитався Микула, охолонувши з першого страху.

— Все одно, що козаки — озвався товариш діда. — Коли хочеш знати, так се Сагайдачний, козацький старшина; можеш усе перед ним казати.

— Сагайдачний! — скликнув Микула радісно. — Так се ви Кафу зруйнували? Який же я рад, що вас бачу! Ми і в Молдові знаємо про вас! Дай вам, Боже, здоровля, що стілько невільників спасли...

— Ну-ну, не балакай пустого! — озвався Сагайдачний. — Кажи, що мав казати.

Ярошенко став оповідати все, що знав: про напад чати на Серет, про свою родину, про опришків, про битву з Турками над Прутом і про те, що йому Турки веліли переказати козакам. Показав ще й записаний кушень пергамену, що дістав від Турків.

Сагайдачний слухав Ярошенка, не перебиваючи.

— І ти не брешеш? — спитав його, коли той скінчив оповідання.

— Не брешу; присягну, що не брешу! Я ж дякую милосердному Богу, що ви мене знайшли тай що я при вас, а ви мені не вірите! Сам я все бачив, сам усе перебув...

— Іди-ж там до наших позаду і коли хочеш, їдь із нами!

Ярошенко замішався поміж вояків, що оточили його з цікавостію, і мусів знову їм оповідати свої пригоди від початку. Сам же довідався від війська, що се Сагайдачний вертається з Варшави, куди їздив у посольстві до короля, умовитися, за яку ціну козаки мають помогти Ляхам. Сагайдачний думав, що застане уже під Хотином козаків, приїхав сюди, а тут козаків ще нема.

От його й вислали понад Дністер шукати чим скорше козаків, а для безпеки дали йому сторожу з двіста п'ятидесятьох людей під проводом ротмістрів Аннібалів. Сей же попереду, що їде із Сагайдачним, то Молодецький, що сам бував колись на Січі, повірник Любомирського і приятель Сагайдачного. Ярошенко дякував Богу, що по стільки пригодах найшовся нарешті поміж людьми, з котрими вже певно дістанеться під Хотин; звідтам уже легше буде шукати родини. Тільки не рад був, що мусів тепер разом із Сагайдачним ще волочитися степами, щоб найти козаків.

Тимчасом Сагайдачний з Молодецьким вели иншу розмову. Поки не нашли Ярошенка, думали десь у степу відпочити; тепер же сю гадку покинули. Турки вже так недалеко, а козаків як нема, так нема. Де вони поділися? Треба шукати їх, треба найти їх як найскорше, а то вийде біда невидана, нечувана.

— Нема ладу, нема ладу! — нарікав Сагайдачний. — Королевича з військом ще нема; ті, що вже є над Дністром, не карні; зруйнували своє власне містечко Жванець і ніхто сим не журився; пушок не маєте.. а Бородавки, вашого польського приятеля, також нема. Він чатами бавиться, людей висилає на нехибну смерть, — ов погано!

— Погано — потвердив Молодецький.

— А що, коли Турки вислали до козаків не тільки сього Молдована, а ще й інших на підмову? Я присягну, що таких післанців між козаками вже багато — здогадувався Сагайдачний. — Ти чув добре, що він казав? Дадуть козакам усю Україну, щоби тільки не помагати Ляхам. І на отсій шкірі те саме написано... Чи ти міркуєш, чим то пахне?

— Се так собі обіцянка, а більш нічого — замітив Молодецький. — Хочуть як найдовше забавити козаків, щоб самі чим скорше дісталися над Дністер.

— Звісно, обіцянка, в яку й я не вірю, але коли сю обіцянку почують козаки, буде ребелія. Бо яка користь для козаків, помагати Ляхам? І за що? Жолду, що ще торік на Ілі мали виплатити нам у Києві, ви цілий рік не платили і тільки тепер надумалися, коли біда притисла. За православну віру караєте нас далі — Турок не карав би нас так! А тепер, я знаю, готові ви видати нас Туркам хоч зараз, коли-б тільки вам дали спокій. Якже мають козаки йти з охотою вам на поміч?

— Ти мені, Петре, і не кажи сього; сам знаю: одною рукою бють, а другою згоди просять. Або наші короленята знали коли, чого треба для краю? От згодилися торік, щоби Бородавка гетьманував, а не ти, бо ти їм був за мудрий; а тепер уже й самі бачать, що красше з мудрим згубити, як з дурним пайти. Під Хотинном уже казали, що ти повів би діло красше, ніж сей пияниця: він же, видко, сам не знає, чи має йти під Хотин, чи ні. Дарма, що присягав.

— Він то може й знає, та з козаками не так легко дійти до ладу. Потурає їм, бо їх вибранець, і так вони ведуть його, а не він їх.

— Красше було би, щоб ти гетьманував.

— Я їх просити не буду; і так придумаю їм і не покину їх. Я для них за острый — от що! А наші люди, звісно, які: коли тільки в тебе трохи більше розуму, як

у них, коли тільки о голову виростеш понад них, вони тебе зараз довбенькою по голові: „Не рости, порівняйся з нами!“ Адже торік щож я такого зробив нерозумного? Вибрав собі кілька тисяч що красших козаків і пішов з ними під Перекоп; не брав усіх, бо ліпше мати сотню людей, а добру, ніж тисячку, а ледачу. Малу громаду і прохарчуєш легше і поведеш зручніше і просто не треба мені було більше. Так, чуєш через те, щс я не взяв усіх, ті, що лишилися дома, на мене! „Виберім собі иншого! Він уже у гору носа задирає“ А Бородавка їм: „Я вас не так, як Сагайдачний, я вас усіх не лиш на море, але і в саме пекло поведу“. — От і вибрали його. А Ляхам тільки й подавай такого: цілою Україною не зажуриться, Теофаном та Борецьким не докучати ме, аби тільки йому та козакам жолд платили, про все инше йому байдуже.

Сагайдачний замовк на хвилину, але видко ся зневага, якої зазнав торік від козаків, мучила його, а що гетьман Бородавка тепер занапащував почате Сагайдачним діло оборони православя, то він і не сходяв йому з думки.

— Під Хвастовом — говорив далі Сагайдачний, потягаючи з люльки — на раді Борецький гірко нарікав перед громадою на переслідуванне нашої церкви. Виходило з його бесіди: За що помагати Ляхам? Я на те кажу: Се правда; та коли Турки побють Польщу, побють і нас, бо сила їх за велика против нашої; биймо-ж їх тепер спільно з Ляхами так, як радить патріярх, а потім уже по війні з Ляхами порухуємося. Виходило: ми з тобою, Ляше, не приятелі; але все-ж ти християнин, а Турок наш спільний ворог. Знай же, ми тобі поможемо тепер, за те ти нам се зроби й те.. А Бородавка на другий день, коли польський післанець Обалковський, що привіз трохи грошей, став говорити — уважаєш, кочи він привіз гроші? аж по році! — каже козакам стрі-

ляти з моздирів, ясу воздавати по кождім слові післанця. Зо дві години стріляли. І за що воздавати ясу? За те, що привезли гроші, які ще торік мали дати? Але се вже така лєсть Бородавки, щоб ласки Ляхів заскочити. Погано воно і не до лица козакам, бо такої ласки найдем і в Параски. Нас тепер потребують і нехай тепер нам кланяються, а не ми їм.

— Ти казав що королеви про Бородавку? — питався Молодецький.

— Казав.

— І щож він на те?

— Відслав мене до Ходкевича.

— А Ходкевич?

— Та тільки Ходкевич і розуміє діло між вами, а більше ніхто. Шкода, що він нездужає... Вже я собі якось пораджу — говорив Сагайдачний неясно; не хотів, видко всього казати і звів бесіду на що инше: — Що там у вас поробляє молодий Петрашко Могила? Чого він шукає під Хотином?

— Усе має надію, що дістане Молдову. Радить не пустошити Молдови, бо вона піддасться нам; він ніби то має там своїх людей — от говорить! А Ходкевич і заборонив чатам туди ходити. Ходило перше кілька чат, а тепер не вільно. Тут військо без гроша, одні вже тепер голодують, другі з возів доїдають, а на добичу в чужу землю йти не вільно. Могила мабуть підмовив.

— Що се за панич, бо я з ним не багато балакав; не було коли.

— Нічого собі: хлопець розумний, тільки що за молдовським престолом жалкує.

— Є за чим! І охота сим панам у Турка за найми-та бути! Години там спокійно не поживе, а пхається, як би не мав з чого жити. Він і мені згадував за Молдову: „Поможіть!“ — каже. Я йому просто: „Дай Боже

панувать, на золотих кріслах сідають, — та мабуть шкода заходу!" Не в смак була йому моя бесіда.

— Він і з Вевеллім накладає.

— Се хто такий?

— Чорт його знає, що за личина! Любомирський казав мені, що отсей Вевеллі хоче погодити Турків із нами. Він і з великим везиром знається і з господарем Олександром і до нас приїздить — заробити хоче тай годі! Дурисвіт якийсь, але хитра бестія. Тепер він десь із Шемберком у Турків.. ще з під Скали поїхали.

— З тої муки хліба не буде — сказав Сагайдачний твердо. — Коли-б Турки хотіли миритися, то поклали би умову: знівечити нас, козаків; коли-б Ляхи на се згодилися, тоді у нас інше діло було би з Турками, а інше з Ляхами. Уже як би ми там полагодилися з Турками, ще не знати; можемо помиритися з ними і сей мир буде їм милійший, ніж з Ляхами, бо шкоду мають від нас. Але за те Ляхи відпокутували би зраду... Слухай, Молодецький, ти там у польськiм обозі живеш із великими панами; скажи їм, що я думаю, нехай не важаться. І загалом ти-б добре діло зробив, коли-б мені давав знати, що у вас будуть думати. Адже ти не Лях і мій приятель і православний, а хоч споріднився з Ляхами, все ще на козаків не ворогуєш, польським мясом не обріс.

— Що можна буде, то скажу тобі. Коли сам не прийду, то пришлю тобі когось.

— Сам бачиш, до чого може дійти, коли діти стануть вести діло. Пам'ятай же! З Ходкевичем і королеви́чем я сам поладжу, але з усякими паненятами, сенаторами і комісарами, що тільки будуть путати Ходкевича на кождім поступку, не дійду до ладу. В козацькій старшині я вже сам дам ряд; хоч я й не гетьман, та ще мене слухають.

До самого вечера їхала сторожа із Сагайдачним попереду. Під вечір злізли з коний, щоби відпочити і попасти коні, а потім у ночі далі їхати. Стали під лісом. Усіх непокоїло що раз більше, що не видно було козаків. Правда, на степу, коли їхали, нераз наполохані гайворони зривалися із землі — і вояки Аннібалів усе находили там або вбитого козака, або вбитого Татарина, або кінське падло, — видно, уже туди крутилися різні чати; находили й цілі леговища, де ночували люди; однак більших громад живих людей не стрічали. Степ був як пустиня, хоч шляхи були протоптані.

Микула заізнався уже з різними вояками і всім оповідав свої пригоди, бо просили його. Слухали його й оба Аннібали і Курцевич, що їздив із Сагайдачним у Варшаву, і инша старшина з ватаги. Всі не могли начудуватися козакам, що так славно билися над Прутом, і хоч жалко їм було, що так марно погинули, проте тишилися, що така мала громада козаків здержала майже на три дні цілу силу турецьку і що тисячі таких самих завзятих борців прийдуть їм на поміч під Хотин. Коли-б тільки прийшли!

Відпочили зо дві години і поїхали далі. Ніч була темна і хмарна. Вітер шумів легко травою і листем дубового ліса. Уже було по півночі, коли минули ліс і виїхали на чистий степ, що легенько піднимався у гору. Поза горбом на небі горіла червона луна від пожарища.

— Ну, слава Богу, се вже мабуть наші — промовив Молодецький. — Гріються на пожарищі, як звичайно; люблять огонь, як діти.

Коли виїхали на горб, побачили далеко і саме пожарище. Огонь розлився широкою струєю на овиді; небо мовби горіло.

— Се Степанівці горять — сказав Сагайдачний. — І чого козаки тут шукають? Зпід Хвастова під Хотин через Степанівці дуже обхідно. Красше би йти просто

на Могилів і на Брагу. Мабуть для добичі загналися та далеко. — Панове ротмістри — обернувсь Сагайдачний до Аннібалів — вишліть кількох кінних передом, а те щоб не попали ми самому чорту в зуби.

— Адже сказано, що головна сила Турків уже перейшла — замітив один з Аннібалів.

— Триста тисяч війська не буде йти разом. Уважно, панове! — приказував уже Сагайдачний. — Може то наші, а може й ні. Се мені щось підозріле.

Але по ночі не можна було пізнати, хто се у Степанівцях так господарює. Вояки почали здержувати коні і ждали, яка вістка прийде від висланої наперед чати. Небо почало сіріти і у Степанівцях огонь блід перед сходячим сонцем. Тільки чорні дими підіймалися тепер що раз виразнійше із землі в небо.

— Заждіть тут! — порадив Сагайдачний. — Недалеко корчі й ліс, можуть нам придатися в потребі. А я поїду наперед.

Військо стануло собі кругом старшини і дивилося в сторону Степанівців. Ярошенко поїхав із Сагайдачним.

Далеко на сході стало червонітися небо; сонце сходило.

— Видко білі намети під городом — промовив Курцевич. — Козаки таких не мають. Чи бачите?

І якби на потвердження сих слів побачили, як Сагайдачний вертався скоро до них, а люди що були з ним, кричали з далека: „Втікайте! Се Турки!“ За чатою на здогін гналася турецька сторожа — спершу тільки кількадесять людей, але по хвилині уже кількасот.

— В ліс! — скрикнув Сагайдачний.

Військо кинулося на втікача; Сагайдачний був позаду.

Микула Ярошенко вихопив шаблю із похви і їхав за самим Сагайдачним, готов боронити його з цілої си-

ли. Він так і чув душею, що треба йому сього діда держатися, треба, щоб дід жив, а то без нього не вдіє нічого. Військо наполохане гнало полем, без ладу, щоб коням було свобіднійше. Турки настигали за ними і кричали грімко: Аллаг!

Ледви встигли впасти в корчі перед лісом, як погоня уже й стрілила. Сагайдачний і Микула, що був коло його боку, чим скорше скочили в корчі. Ще не вспіли оглянутися, коли кінь під Сагайдачним нараз прикляк — турецька куля вдарила його. Микула зіскочив зі свого коня і пустив його. Де не взялися Турки з шаблями. Один замахнувся на Сагайдачного. Ярошенко з боку ударив Турка по руці, аж йому шабля випала. Але тут уже прискочив і другий. Сагайдачний станув, готов відбити удар, коли тут кінь Турка як стане дуба — Ярошенко шпигнув коня шаблею так, що аж Турок повалився на землю. Тимчасом Сагайдачний уже упорався з третім; заки той обернув коня в корчах, дід уже заскочив його з заду і рубнув по шиї; їздець повис у стременах, а наполошений кінь почав утікати.

Після того Сагайдачний кинувся в густі корчі; Ярошенко за ним. Було ще саме в пору, бо Турків показувалося що раз більше; тільки їхати верхом не могли, бо корчі спиняли. Вони здержували коні і стріляли на здогін за втікачами. На хвилину Ярошенко втратив Сагайдачного з очий і біг просто корчами. Здавалося йому, що лишився позаду, бо далеко перед ним берегом ліса тяглася стрілянина дальше. Лишатися не було безпечно — так він розтручував корчі дальше, аж подрапав собі лице, поки забіг у високопенний ліс. Поперед нього скорим кроком із шаблею в рүці йшов Сагайдачний. Зпід рукава лівої руки текла йому кров. Помітив се Микула і скрикнув: „Ой Господи! Що вам?“

— Не бійся, нічого мені не буде. Пострілили мене в руку. Ходім! Шкода, що коний позбулися. Турки, зда-

ється, за нами не поженуться; бачили, що нас не багато. Прогнали тільки тай годі! Слава Богу, що натрапився ліс, а то було би зле з нами.

Ішли мовчки добру хвилину, поки Сагайдачний не озвався:

— Ні вже, треба перевязати руку! Перевяжи мені, синку, поратуй в друге. Ось тобі платок.

— Ще нападуть нас!

— Не побачать, не бійся!

Сагайдачний роздягся. Ліве рамя було зранене кулею; у рані було сукно з одежі.

— Витри добре! Витягни все, що там є.

Микула витяг із рани сукно, але куля перейшла рамя на скрізь і він не мав способу переконатися, чи в тілі що не лишилося. Обтер рану і перевязав її туго платком, щоби спинити кров. Поміг потім Сагайдачному одягнутися і оба пішли далі лісом.

— От спасибі тобі, синку, що поміг у біді. Ходім же! А де наші ділися?

Польської сторожі справді не було видно, розскочилася по лісі, як заяці. У страху кождий дбав про себе, а між корчами й деревами годі було зійтися знову скоро до купи.

— Коли-б уже вийти з ліса у степ!

— Ідім, вийдемо ми вже якомсь... О, ще стрілив хтось!

Обидва йшли скорою ходою ще з пів години у сторону Дністра, поки зблизилися до краю ліса, до степу. Не виходили з корчів, тільки йшли ними. В лісі було чути вже їздців, бо ломаче тріщало.

— Чекайте, ось коні пасуться, навіть осідлані! Я чушу їх мати! — скликнув радісно Микула.

По степу тут і там паслося справді кілька коний, що в битві скинули, або втратили своїх їздців. Вони то скубли траву, то оглядалися, чи не йде хто займати їх.

Ярошенко підійшов до одного коня; той і не втікав, дав спокійно на себе сісти. На тім кони підїхав до другого; той почав утікати, але Микула випередив його, прискочив і так сильно зловив за поводи, що трохи сам не випав із сідла. Кінь не давався; Микула зіскочив із спокійного коня і сів на того бистрого; тепер уже він мусів іти. Обидва коні привів у корчі і дав спокійного Сагайдачному.

— Беріть того, бо мій якийсь норівистий.

Сагайдачний усів. Саме тоді із ліса виїхав Молодецький.

— Де ти, Петре, дівся? Я тебе шукаю, шукаю і не можу найти.

— От поратував мене сей козак, а то був би загинув. Погоні за нами нема?

— Я не бачив.

— Їдьмо-ж!

Усі три потисли коні і пігнали вже степом. Із ліса стали що раз частійше виїжджати вояки. В кінци ліса не стало, всі мусіли вийти у степ. Коли вже більша частина зійшлася до купи, рушили вперед. Погоні турецької не було, але страх гнав усіх так, що ніхто й не думав їхати помалу, поки самі втомлені коні не звільнили бігу. Надїхали й ті, що припізнилися. Тоді почислили себе, не ставало кільканацять, мабуть погибли. Добре, що не всі; а тож і гадки не було побороти Турків. Вояки оповідали, що із Степанівців висипалося Турків, як із мішка, кілька тисяч, і всі пустилися в їх бік, тільки, видко, завернулися, довідавшись, що їх було не багато. Про те не вірили Туркам і скоро тільки по дорозі стрітили знову ліс, вїхали у найдальшу його глибину, щоб самим відпочити і попоїсти і коням дати пільгу, бо ті вже падали з ніг і не хотіли йти.

Сагайдачний уже не мав спокою.

— Що то буде, що то буде? — нарікав він перед старшиною. — Де той Бородавка до чорта дівся? Турки вже випередили наших, вб'ються клином поміж нас і Ляхів — де він розум дів? Чого жде? Адже не пустять його під Хотин, щоб і згинув! Тільки трохи попасім і далі! Лісом, а не степом, бо я заложуся, що турецьких або татарських чат уже повно на степах. Вони не ждуть.

Всі слухали бесіди Сагайдачного і всіх находив страх. Спочивали недовго і поїхали даліше. Лісом було зле їхати, громада розлізлася. Сагайдачний уже не зважав ні на що, їхав або йшов мовчки, та пикав свою люльку, заклавши ліву руку в пазуху, бо боліла його. Ярошенко не відступав його; слідував за ним подалеки, але не спускав його з очий. Він чудувався, скільки сили було в сього сивого діда, що помимо рани й болю йшов жваво вперед, або вів коня тільки самою правою рукою.

Настала ніч. Сагайдачний ані не думав спочивати. Дехто з вояків з утоми трохи не падав на землю; і Ярошенко, хоч який був сильний — правда, остатними часами він досить змарнів — радо був би поклався де під дубом полежати; а Сагайдачний не хотів. Він уже не просив нікого йти з ним. „Сам — каже — піду, бо нема коли спочивати, потім спічну“. Молодецький, Ярошенко і ще кілька не покидали його, ішли з ним, поки сили ставало. В кінці ціле військо лишилося в лісі над Дністром, бо не знали навіть, куди йти; і темно і дороги нема; лише Сагайдачний не ставав.

— Хто хоче, нехай іде зі мною, а коли ні, то я й сам піду — сказав він.

— Я-ж тебе не покину — відповів Молодецький.

— І я-б хотів з вами — озвався Милула.

— Ходи, ходи, сину; ти, бачу, пильнуєш мене.

— Ой, добродію, до кого-ж мені тепер прихилитися? Іду за вами, як за батьком дитина, бо я вже сам нічого не придумаю.

Всі три йшли ще зо дві години усе горі Дністром, але нарешті, коли обминали якийсь глибокий яр і заїздили в безвихідні корчі, стали.

— Чи не зблудили ми? — промовив Молодецький.

— Може бути. Треба ночувати, нема ради — відповів Сагайдачний і втомлений усів на землю. — Гей, хто в лісі озовися! — крикнув голосно, але з ліса не відозвався ніхто.

— От колиб можна де коні попасти, я повів би — каже Микула.

— А де найдеш добру траву у дубовім лісі? От лягай, а коні привяжи до дерев!

— Я встану досвіта і найду десь трохи трави.

— Добре, добре!... Сподівався ти такого, Молодецький? Гарна пригода, що? Ну, слава Богу, ти цілий, а мені, бач, уцідили трохи крові. Коли-б хоч у битві великій, а то от на гладкій дорозі. Я й сам не знаю, звідки куля надлетіла.

— Болить тебе?

— От так якби комар укусив. Пусте!... Найкрасше закурю собі люльку і все забуду. От коли-б козаків найти! Ми їх у сих сторонах мусимо найти. Коло Степанівців їх не буде, бо занадто вже близько вороги; виходить, що вони повинні бути над Дністром, може близько Могилева. Там є брід, оттуди нам вранці й дорога.

Ще з пів години балакали оба діди, а Микула тільки слухав. Нарешті всі замовкли і заснули. Сагайдачний від часу до часу постогнував у сні, але втома, видно, перемогла й його, він спав.

Досвіта зі сходом сонця всі вже були на ногах. Ярошенко встав раньше і попас коні, тепер можна було

їхати даліше. Сагайдачний казав собі ще обмити і перевинути рамя, котре йому трохи спухло, і просив Микулу вести його коня. Всі три старалися тепер вийти з ліса і йти узлісєм, бо надоїло обминати корчі і дерева. Бог поміг: до самого полудня нігде не було видко ворога, можна було їхати спокійно.

Доїздили до Могилева. Ярошенко поїхав на перед шукати броду, що мав тут бути, як казав Сагайдачний. Але тільки він щез за горбом, як по хвилі виїхав знову на горб із кількома козаками.

— Є наші! Є! — кричав радісно здалека.

— Слава Богу! — казали в один голос Сагайдачний і Молодецький.

Козацька сторожа прискочила на здогін до Сагайдачного і познімала шапки.

— Вітай, батьку! — промовив один старий козак.

— Слава Богу, що ти живий; ми гадали, що вже по тобі. Ото буде радість!

— Здоров, Муха! Ти тут?... Кажі зараз, де козаки!

— По тім боці Дністра під Могилевом стоять обозом.

— Чому ж не йдуть під Хотин?

— Тільки в ранці сюди прийшли. Втомлені дуже. Ми вже ледви дишемо. Завів нас клятий Бородавка так гарненько в Молдову, що ми вже цілий тиждень тільки всеї роботи маємо, що пробиватися табором поміж Турків і Татар. Передучера в ночі напали на наш обоз Татари, ми ледви дали їм раду. Що наших погигло за пусто, за дурно, годі счислити. Цілі чати попропадали і досі їх нема. Уже були ми два рази по сім боці Дністра і потім знову верталися на той бік, бо дуже вже горячо було.

— Ведіть нас в обоз! — сказав Сагайдачний коротко і вже не відзивався ні до кого, тільки думав, та головою махав, наче перечився з кимсь.

За містом Могилевом на полях стояли козаки обозом. Було їх там сорок тисяч. Гамір був в обозі, мов на

торзі; за об'юзом ревіли воли, з боку стояло кількасот маж; по полях паслися коні.

Коли дійшла чутка до козацької старшини, що вертається Сагайдачний, усі заворушилися. Перший вибіг полковник Михайло Дорошенко. Скочив на коня і виїхав на зустріч.

— Здоров, Петре!

— Здоров, Михайле! От підтримай мене, нехай злізу з коня, бо ліва рука мене болить пострілена.

— Коли? — спитався з острахом Дорошенко, помагаючи Сагайдачному злізти з коня.

— Потім скажу. А тепер які новини у вас?

— Під Хотином був я — говорив Дорошенко — в день чи два, як ти звідтам відїхав, сказав Ходкевичеви, що вже йдем. Там, знаєш, Ляхи на нас так ждуть, як на манну з неба. Аж смішно! Ну, тай лад у них!... Але зачув я й таке: кажуть: „Коли козаки завинили, то нехай самі терплять. А нас, себ то Ляхів, за що мають карати Турки, коли то не ми їздимо на море, лише козаки!“ Розумієш, Петре, чим то пахне? І дехто з наших уже так таки й каже: „Не йдім під Хотин! Зрадять нас! Туркам видадуть!“

— Е, ні! Треба йти! Так не годиться! — відповів Сагайдачний.

Дорошенко оглянувся, чи не підслухує хто розмову, але Молодецький держався з далека, а Микула ще дальше.

— І я так кажу, що треба піти. Але ще одно маю тобі сказати. Вчора переловили ми турецького язика, Молдована якогось, що по нашому говорив. Наперся до гетьмана. До гетьмана! До гетьмана! А нам і слова не хоче сказати. Ми до нього: або зараз кажи, або смерть твоя! Ми вже самі доповімо гетьманови. Молдован і каже: Посилає його чи везир, чи сам султан навіть, сказати Бородавці, нехай не помагає Ляхам; усю Україну, каже, відступить козакам, Київ або Кам'янець Подільський на столицю.

— Знаю, знаю, і ми такого зловили — перебив Сагайдачний. — От їде за нами.. Ага чуєш, друже, возьми но ти його у свій полк та йди йому на руку; поратував мене в біді і поміг, від смерти вибавив. Йому всю родину забрали і він оттак блукає, бідолаха..

— Добре, добре, я прийму.

— Ярошенку! — кликнув Сагайдачний і коли той надїхав, сказав: — Отсе полковник Дорошенко приймас тебе у свій полк. Там хоч прохарчуєшся, а то з голоду згинеш. А потім пошукай мене, я ще тобі маю щось дати.

— Спасибі вам, батьку! — відповів Микула, радий, що бачить стілько тисяч своїх людей. У такій великій громаді і смерть легша.

— Так до речі, Михайле! Гадасш, що в Бородавки не було таких язиків більше?

— Вжеж, мусіли бути.

— А він що на те?

— Чорт його знає, що він гадає. Веде нас із Турками та Татарами об межу так, що обгонитися від них годі, мов від собак, і тішитися, що спалив пів Молдови. Наших аж під Сучаву посилав. Одна чата з трох тисяч людей десь пропала: цілий полк! Менших і не рахувати. А тепер щось таке чинить, якби справді не думав іти під Хотин... Може послухав Турків?

Розмова увірвалася, бо надїхала інша старшина. Всі виталися із Сагайдачним, як із батьком рідним, і що перше почали казати, то були нарікання і проклони на Бородавку, що збавив стілько людей, харчів з дому доволі не набрав, а тепер промишляє розбоєм... Досить їм Бородавки! Не хочуть його! Добре, що Сагайдачний вернувся; вони його ось таки зараз виберуть гетьманом. Усі козаки ждали тільки на нього, щоби Бородавку скинути.

— Годі, годі! — втихомирював їх Сагайдачний. — Треба раду скликати.

Всі вїхали в обоз. Побачивши Сагайдачного, козаки обступили його роєм так, що їхати було годі. Тільки чути було, як казали: „Слава Богу! Слава Богу, що вернувся! Тепер у нас буде голова!“

— Спасибі вам, діти! Спасибі! Не товпїться так! Дайте дорогу! — просив козаків Сагайдачний. — Ми ще сьогодні зробимо лад. Не журіться! Ідїть спочити!

Але козаки зачувши, що вернувся Сагайдачний, збігалися з усіх сторін і вже тисячі їх провожало його і старшину на широкий майдан, що був посеред обозу.

— Зараз раду скликати! Зараз раду скликати! — кричали козаки що раз голоснійше. — Скинути Бородавку, скинути!

Козаки навіть не пустили Сагайдачного у намет; привели його на майдан і тут казали довбошам бити у кітли. „Кличте Бородавку!“ „Нехай він пропадає!“ „Сагайдачного гетьманом обрати! Сагайдачного!“ — Крик настав такий, що ніхто вже свого власного слова не міг почути.

Надійшов Бородавка і решта козацької старшини. Яцко Неродич, прозваний козаками Бородавкою через те, що мав на лиці велику бородавку, прийшов на раду п'яний.

Се було видко по його червонім, набресклім лиці і по непевнім ході. В руках мав булаву.

— Здоров, Якове! Маю деякі новини з Варшави. Кажі козакам утихомиритися, нехай я розповім, що приношу.

Бородавка не відповів нічого, тільки шукав деякого висшого місця, щоб його бачили козаки. Підсунули йому якусь бочку, що стояла на майдані, але він не міг на ній устояти і заки промовив слово, трохи не впав.

— Тихо, хлопці! — промовив він нарешті, піднявши ліниво булаву в гору і потім просто злетів на підставлені руки старшини, що поставила його на землю.

На бочку виліз Сагайдачний.

Тихо, тихо, тихо! Сагайдачний говорить!

Заки козаки справді втихли минула добра хвилина. В кінці промовив Сагайдачний:

— Приношу вам новину з Варшави. Король його милость сказав, що за нашу поміч потвердить нам нашого митрополита і єпископів і що не буде ширити унії. Дав слово! Королевич також дуже просив помогти. Наша річ показати тепер, що ми Польщі потрібні, аби не говорили і не писали, чи нас треба вигубити до ноги, чи ні. Покажім, що ми, православні, не зрадники отчизни як про нас кажуть! Зачуваю, що дехто з вас не радить іти на поміч Ляхам. Я ще під Хвастовом у Сухій Діброві читав вам — коли тямите — письмо патріярха Теофана: — „Поможіть, писав він, Ляхам, бо Турки вороги всіх християн“. І я кажу: „Не треба нам лишати християн у такім нещастю, ми повинні їм помогти. Ляхів гудьмо та з Ляхами будьмо. Ану, не поможемо ми їм, тоді невірні розпустять на всі сторони свої загони; не буде кому боронити землю християнську, бо й нас можуть потім змести. Тепер уже нам Турки на карку висять, не пора нам тепер завертатися. То якже ви тепер гадаєте: — іти під Хотин, чи не йти?

— Іти, іти! — закричали козаки.

— Тільки не з Бородавкою — крикнув ще хтось з гурту, коли тамті оклики втихали, і пові оклики зірвалися, як буря: „Скинути Бородавку! Скинути!“

Бородавка чув ті оклики, але дивився баньковатими очима так, якби не розумів, про що йде діло. Хтось таки за ним скрикнув грімко: — Скинути Бородавку!

Бородавка обернувся помаленьку поза себе і загрозив булавою: „Що? Мене скинути?“ — сказав звільна, і се питаннє його було більше смішне, як грізне. Козаки, що стояли довкола нього, навіть засміялися.

Сагайдачний зліз з бочки, а на його місце виліз Дорошенко. Стояв часок, поки козаки утихомирилися.

— Слухайте, панове! Вернув до нас наш батько Сагайдачний, з котрим нам було так добре, поки дурним головам не прийшло на думку його скинути, а вибрати Бородавку. Бородавка так нас водить гарненько сюди-туди манівцями, саме поміж Турків, як вівці між терне, що багато нашого брата валяється по степах гайворонам на поталу. А можна було без того обійтися. Про інші гріхи нашого гетьмана красше замовчу. Тільки те скажу коротко і на розум, що коли ми маємо йти під Хотин, коли не хочемо, щоб за нами підкови збирали, нехай веде нас гетьман Сагайдачний. До булави треба голови! Хочете його мати гетьманом?

— Хочемо! Хочемо! Сагайдачний нехай буде гетьманом! Бородавки не хочемо!

Такі оклики лунали кілька хвилин і тисячі шапок злетіли у гору.

Сагайдачний випрошувався тимчасом у старшини: — Я вже старий! От і рану маю! Можеб кого іншого?

Але старшина вихопила Бородавці з рук булаву, подала Сагайдачному і підняла його на бочку.

--- Не відрікайся, Петре! — сказали йому. — Приймай тай годі!

Сагайдачний стояв довго без слова; уже козаки і втихли, а він іще немов думав, що має сказати.

— Панове! У мене до вас тільки два слова. Перше слово: Велике спасібі вам за те, що мене вже в друге вибрали гетьманом. Але друге слово таке: Коли має бути лад між нами, то вже вибачайте, що я про сей лад буду дбати так, як перше дбав. Може мій спосіб декому буде і не до смаку; та самі ви знаєте, що куля не галушка, її не проковтнеш; війна не забава, лад мусить бути! А по сім слові зараз дам мій перший приказ: до вечера всі маємо бути по тім боці Дністра, а в ночи йдем дальше під Хотин. Розходіться!

Се сказавши Сагайдачний зліз з бочки і саме на-ткнувся на п'яного Бородавку.

— Се ти, Петре, що собі гадаєш, що я теє... га? — зачіпив Бородавка нового гетьмана.

— Якове, йди спати! — відповів Сагайдачний лагідно. — Не чіпляйся!

Але в п'яній голові повсталала п'яна думка: Бородавка вихопив шаблю з похви і замахнувся на нового гетьмана. Його, розуміється, зараз здержали за руки.

— Відведіть його у намет і поставте сторожу! — приказав іще новий гетьман і пішов трохи спочити та дещо попоїсти, бо вже душі не чув у тілі. Вже в наметі доповів іще старшині свою думу про Бородавку. — Мені в Варшаві видали Бородавку і нехай він тільки не держить язика за зубами, то я з ним порахуюся.

Тимчасом козак Муха повів Ярошенка до Дорошенкового полку. Приймили його радо, дали їсти і узброїли його. Ярошенко аж відітхнув легше. Він уже і рахубу стратив, коли вийшов із Серета. Здавалося йому, що се було так давно, так давно, рік тому, або й більше і що все, що він перебув — за останних два тижні, не сталося дійсно, тільки снилося. Він і справді ходив, як у сні, і дивився на козаків мов не своїми очима. Одно тільки відчував душею, що піде тепер із козаками, мов із водою, і буде під Хотином. У них після вибору Сагайдачного також вступив дух; почули певну руку над собою і повеселішали.

До вечера уже всі перейшли Дністер і перевели табор. Надійшли також обі роти Аннібалів і прилучилися до козаків. Попереду оставив свій полк Дорошенко і ждав, поки ціле військо упорядкується. В кінці Сагайдачний дав знак і все військо рушило. Сагайдачний їхав позаду на возі, бо не міг через руку вести коня.

V.

В середу, першого дня місяця вересня, на полях на полудне від Хотина йшла дуже пильна робота. Відділи польського війська вже мали позначені місця, де мали стояти, і працювали завзято ще з ночі, щоби чим скорше докінчити окопи, бо прийшла вістка, що все турецьке і татарське військо вже не далеко Хотина. Уже вчора татарський хан Кантемир із кількома тисячами війська наробив їм шкоди у сторожах і в обозі; ледви скара-скалися його.

Земля коло Хотина похилена до ріки і порозбивана глибокими ярами, котрі чим ближше Дністра, ширшають. В однім такім ярі, против села Браги, над самим Дністром, стояв величезний старий замок, немов височезна стрімка і неприступна стіна, що замикала ворогам із Польщі дорогу в Молдову. Коли було на нього подивитися з кам'янецької дороги, то він не дуже то впадав в очи, немов потопає у глибокім ярі; та за те, коли було стати під його стінами і глянути у гору, то чоловік почував себе дрібною мурашкою, що нипала за чимсь у підніжжя замку. Велитенські підмуровані окопи з глибокими ровами держали в своїх кріпких обіймах сю старосвітську будову і припирали широким півколом до берегів Дністра. Тут залога могла жити безпечно, без страху: з одного боку глибокий Дністер, з інших боків вали і яр з потоком, якого воду можна було стримати загатою і підняти на два сажні в гору; сам же замок мав такі мури, що могли без шкоди ковтати в нього з пушок, як ковтачі стукують клювами о бані церковні.

Однак тепер із цього замку не багато було користи він міг придатися тільки в крайній потребі. Місця на обоз для більшого війська тут не було тай не видно було звідси бесарабських степів перед собою, де мало бути боевище. У замку на подвірях, у ровах і попід замок крутилися тепер тільки зайшли люди з Молдови і польські чури, що пильнували стирт соломи й сіна, худоби призначеної на заріз і коний.

Щоби із замку дістатися до польського обозу, треба було йти під гору, перейти місточко Хотин, тепер спалене до тла, щоб не давало захисту ворогови — тільки кам'яна церква лишилася — а за церквою уже й починався польський обоз. Тут широка, філяста рівнина надавалася і на боевище і на кладенне обозу — і тут то й велася тепер робота. Окопи польського обозу, з брамами, з висуненими на перед і на ліве крило редутами, припирали до берегів Дністра, як величезна погнута земляна підкова. Місця закроїли собі Ляхи багато, щоби війську не було тісно.

Але ще не все польське військо було під Хотиним в окопах. Саме передовчера прийшов королевич Владислав із своїми полками і лежав по тім боці Дністра обозом поміж Жванцем і Брагою. Не міг перейти на другий бік ріки, бо міст попсувався; а до того не так легко було зі стрімкого берега зійти з цілим табором над саму ріку.

Поздовж окопів їхав і приглядався роботі великий польський гетьман Іван Карло Ходкевич, схорований через падачку дід, уже сивий та згорблений. Він сидів на кони ліниво, без сили, і тільки бистрі, розумні очи показували сильну душу в сім хорім тілі. Придивлявся уважно окопам і від часу до часу скрикував злісно на вояків.

— Куди землю викидуєш? По що так далеко за окіп? Чому рів не всюди рівний? Зрівняти! Як тут положишся стріляти?

Розгнівавшись, Ходкевич навіть потягав по хребті сього й того вояка довгою паличкою, такий був нетерпеливий.

За гетьманом подалеки їхали два старші з його полку: белзький воєвода Рафаїл Ліщинський і ротмістр Степан Пац. Вони приглядалися гетьманови і шептали собі:

— Злоститься, що козаків нема — говорив Ліщинський.

— Обійдемося й без козаків — хвалився молодий Пац.

Ліщинський глянув здивовано на молодого ротмістра.

— Вашмосць ще з Турками не воював?

— Ні.

— Ну, то ліпше би не чванитися. Всіх нас разом із козаками, коли прийдуть, буде лише 70.000, а Турків є 300.000, а нехай лише 200.000, коли челяди їх не числити, то все таки три рази більше, як нас. А вашець собі козаків так за байбардзо має.

— Ет, ще може й не треба буде їх, бо от Шемберг іде з Вевеллім. Довго бавилися в Турків!

Обозом надїхав справді спольщений Німець Шемберг, що їздив у посольстві до турецького султана, щоби ще в останній хвилі спробувати, чи не могло би обійтися без війни. За ним їхав Грек Вевеллі, смаглявий, сухий чоловічок із хитрими очима і зарослим чорною бородою лицем. Він уже здалека зліз із коня, передав його чурі і з похиленою головою, покїрно підходив до Ходкевича.

— Добрі новини, чи злі? — спитався Ліщинський Шемберга.

— Злі! — відповів той коротко і підїхав зовсім близько до гетьмана.

Ніхто не важився підслухувати розмову Шемберга з Ходкевичем; тільки Вевеллі стояв ближче, поклавши

руки турецьким способом наохрест на груди і ждав, поки його покличуть.

Турки далеко? — питався гетьман.

— Ми відіхали їх чотири милі від обозу. Тепер будуть уже певно ближше.

Ходкевичеви задрожали нервово уста.

— Є яка надія на мир?

— Нема. До султана мене й не допустили; везир ховав мене перед ним. Каже, що Осман так довго їсти не буде, поки не займе нашого обозу.

— Блазень! — скрикнув Ходкевич гнівно.

— Сі листи, що привіз Вевеллі під Скалу, я думаю, були фальшиві.

— Що?!

— Були фальшиві, кажу. Отся бестія, здається, сфальшувала. — Шемберг махнув головою у сторону Грека, котрий стояв з боку спокійно, бо не розумів польської мови. — Капіджі-баша і Усейн-баша і господар присягалися, що ніяких листів не писали. Через нього стали підозрівати й господаря Олександра, що нам прихильний, скинули його — і не вбили тільки тому, що прийняв турецьку віру. А господарство віддали знову Степанови Томші. І самого Вевелліого замкнули, та потім якось пустили. Чудно воно...

Ходкевич глянув на хитрого Грека зневажливо і гнівно, але не промовив ні слова.

— А отсе лист від везира, уже правдивий — і Шемберг передав Ходкевичеви пергаменовий звиток, завитий у червону китайку, завязаний шовковим мотузом і запечатаний воском.

Ходкевич розірвав скоро шнурок і глянув на письмо.

— Я по турецьки не розумію! Може вашмосьць знає, чого від мене хочуть.

— Здогадуюся — відповів Шемберг. — Там у наметі волоського господаря Радули говорилося, що Турки,

коли застануть козаків уже тут, передовсім нападуть на них. Нас певно намовляють, не помагати козакам, щоб вони погибли; тоді з нами помиряться.

— Ні, се не може бути! Се було би лайдацтво! — обурився Ходкевич. — Ну, чи видав хто таке ошуканство? І я мав би до того допустити? Ніколи!

— Коли мені вільно сказати своє слово, то яб також радив, не опускати козаків у потребі. Вони можуть нам дуже придатися. Над Прутом — я вже з Молдови писав вашій милости про се — я сам був свідком, як мала чата козацька на три дні здержала майже всю армію Османа. Таких вояків нам треба. Се була би крайна невдячність, покидати у лихій годині таких товаришів.

— Щож з того, коли їх ще нема!

— Певно не можуть дійти; Татари спиняють.

— Колиб уже раз прийшли, а то я сам не знаю, що буде. Ось для королевича в окопах місце, а він ще коло Жванця! Кого я тут поставлю? А тут ворог так близько! Що то буде, що то буде?! Пац! — крикнув Ходкевич. — Ви знаєте по італійськи. Скажіть но ви сьому драбови, що мені його служби не потрібно; може забратися до чорта; нехай нам тут не заваджає та не придивляється, бо ще зрадить нас. Тільки не кажіть так остро, як я.

Пац підіхав до Вевелліого, що знав по італійськи і сказав йому коротко, що гетьман не потребує його прислуги і що може собі хоч зараз відіхати.

— Вевеллі замахав руками, якби обганявся від мух, потім зложив руки на груди, поклонився по саму землю Ходкевичеви і заговорив скоро-скоро, як на муках: — Я нічого не винен! Листи були правдиві! Радула посвідчить! Радула за тим, щоби помиритися; просив мене.. А мені яке діло? Я не для себе бажаю мира..

— Відведіть його в обоз! — приказав Ходкевич.

— Чи можу й я відійти? — спитався Шемберг. — Дуже втомився я.

— Можете відійти... Чекайте! І ви нічого не чули про козаків?

— Чув, що були коло Степанівців, але коли се було?

— Одна чата козацька, три тисячі людей, що заблукалися десь у Молдові, є вже у нас, прийшла передучера вечером, хоч і не ціла, але де решта, де решта?

З поля чвалом надїхала кінна польська сторожа з вісткою, що в лісах бачили Турків, недалеко, може пів години їзди звідси.

— Се певно передня сторожа турецька — замітив Шемберг.

Ходкевич глянув у поле, стиснув нервово губи і приказав затрубити гасло поготівле. Трубачі, один за одним, підхоплювали гасло, що залунало всюди, як далеко сягали окопи. В обозі попри неготові ще окопи почало уставлятися військо, і кінне і піше, відділами. Неспокій обняв усіх. Уже кілька разів остатними днями стревожили сторожі цілий обоз, — тепер уже кождий сподівався нападу, бо очевидно Турки мусіли вже бути ближше. Надбігли й інші чати і потвердили, що далеко по полях видко вже малі турецькі відділи; лісами йде їх певно більше. Козаків не бачили.

Військо стояло смутне і непевне, бо й найменший розумів тяжке положення. Тут надходила така хмара ворога, а їх в обозі всього не більше як двацять тисяч. За Дністром при королевичу є ще з десять тисяч, але вони не допоможуть через ріку. Ліве крило обозу тільки трохи заслонене; як ударять Турки в сей бік, погинуть усі. Не даром пересуває Ходкевич свій полк у сей бік. Шож з того, коли настає велика діра в .тім місци, що призначене для війська королевича. Кругом біда..

Надходив вечір і чим низше клонилося сонце за буковинські ліси, обливаючи ціле небо спершу ясно-жовтим, а потім червоним огнем, тим військо легше

віддихало, бо в ночі і ворог не важиться так легко підлізти під обоз. Ночі темні, не видно нічого — можна сидіти безпечнійше.

На ніч розпустив Ходкевич полки на кватири, але за те подвоїв сторожі і приказав бути на поготівлю. Сам пішов у свою ліпянку з глини і тут не вспів усісти, як рука в нього затремтіла судорожно. Се був знак, що приходив на нього напад епілепсії. Його зараз покладали на ліжку. Лице йому посиніло, очі виступили на верх, а з губи покотилася слина. Тілом його сталось підкидати — він зовсім утратив пам'ять. Покликали лікаря-Француза; той тільки пильнував, щоби гетьман не потовк собі голови й тіла, а иншої ради не міг дати. Для нього се не була новина; він бачив такі напади у Ходкевича вже не раз, але порадити не міг. По якімсь часі гетьман опам'ятався, почав блудними очима розглядатися по хатині, але був такий слабкий, що не міг рушитися. Його лишили в ліжку і наказали прислузі не перешкоджувати; може засне, то стане йому ліпше. Він справді заснув.

Над ранком збудився; тільки свитало. Постогнуючи встав із медвежої шкіри, на якій лежав, і почав простягатися. Всі кости боліли його і лице в нього було бліде, як та шкіра на чашці, що в нього була під чуб виголена.

До хатини вступив Ліщинський з радісною вісткою.

— Козаки йдуть!

— Ідуть?! Ну, слава-ж Тобі, Господи! Де вони?

— Уже коло Кам'яного яру.

— Зараз подайте мені коня!

І Ходкевич устав, ще раз випростувався, знявши руки в гору, позіхнув і вийшов на двір. Кінь стояв осідланий.

— Нехай посходиться старшина; поїдемо на зустріч!

Вістка, що йдуть козаки, розійшлася блискавкою поміж військом і ще сонце не зійшло, як цілий обоз

був уже на ногах. Радісний гамір пішов по обозі: — „Козаки прийшли! Козаки! Слава Богу! Тепер ми безпечнійші!“ І всі радійше взялися знову копати окопи.

Толокою попри лісок, виминувши глибокий, крутий яр, їхала досвіта мала польська дружина в ту сторону, з котрої йшли козаки. Вже здалека чути було, як скрипіли деревляні осі козацьких маж і як дудніла земля під ногами сорок тисяч війська.

Полк Дорошенка, що йшов передом, чорнівся вже на степу, як довженна змія, що помалу лізла травною. Перед полком і з боку від Молдови йшли передні і бічні сторожі. Все військо було немов покрите легкою імлюю — се і ранішня мрака холодного ранку і віддики з тисячів грудий зводили такий туман над військом.

На дружину Ходкевича наскочила козацька сторожа з винятими шаблями. Не пізнала здалека, хто се вийшов на зустріч.

— Ми свої, свої! — скрикнув Ходкевич. — Де гетьман? Дайте йому знати, що ждемо на нього тут.

Але заки надїхав сам Сагайдачний, уже й зовсім розвиднілося, уже кілька полків козацьких розкладалося обозом у долинах над Дністром по лівім боці від польського обозу.

Ходкевич уже мав відомість, що козаки скинули Бородавку з гетьманства, а вибрали старшим Сагайдачного; так він і ждав на нього. В кінці той надїхав на кони.

— Вітай нам, Петре! — промовив перший Ходкевич по українськи. — Ми вже гадали, що тебе Турки зіли.

— Подавились би нами — відповів Сагайдачний, подаючи руку Ходкевичеві. — Але гладко не йшлося нам. Усю дорогу від Могилева сюди годі було скара-скатися клятого Кантемира. Ще вчора з вечера думали ми, оттам низше, де скручується Дністер, заночувати;

уже и табор розбили. І як ні, як присікалася клята Татарва, треба було йти далше. Його милость королевич уже є?

— Ще коло Жванця.

— А чогож він там сидить? Я ночами і днями гоню, щоб тільки до вас дістатися, а він... Сеж крайний час.

У голосі Сагайдачного чути було пересерде.

— Слава Богу, що ти вже є — відповів Ходкевич.
— Якось ми собі обидва порадимо.

І тільки тепер, злізши з коний, почали всі витатися. Військо тимчасом ішло безконечними, здавалося, рядами і громадами та займало свої місця. Козацька старшина уже їздила з одного кінця в другий та роздивлялася, де би копати окопи. Табор козацький заїхав близше до ріки, військо стануло близше поля. Непотрібні вози затягнуто на окопи і присипано землею. В обозі зароїлося від людей, мов від бжіл в улию, коли їх підкурити. Всі готовилися на кроваве весілле. Не було коли спочивати; кождий позирав неспокійно на поля та ліси перед собою, чи не надходить уже, ворожа сила.

Тимчасом Молодецький і обидва Аннібалі вертали-ся зі своєю дружиною у польський обоз. Ярошенко просив Молодецького, щоби взяв його з собою: а то боявся, щоби в польськїм обозі не взяли його за зрадника. Молодецький згодився. Ярошенко йшов пішки і розглядався по обозі. Військо працювало при окопах, а чури пильнували возів, наметів, сіна й соломи. У долинках горіло безліч огнів, при яких варилася для панів страва.

Потім Ярошенко відлучився від війська і пішов у низ до замку. Казали йому, що там під замком є Молдовани, то він від них сподівався дещо довідатися. По дорозі до замку болото було таке глибоке, що ніхто не важився їхати возом; воно було липке і чіплялося.

постолів, як смола; годі було йти. Довкола сторчали чорні стіни спалених хат і порозкидані надгорілі бервєна. Чури тягали ті бервєна в обоз на огонь і допалювали містечко на попіл.

Під окопами замку, з того боку, де брама, що замикала дорогу в замок і до Дністра, побачив Микула циганське село. Цілком так само, як Цигани, розклалися тут люди на возах, у бурдеях і під шатрами. Гомін стояв тут, мов на малім торзі. Микула чудувався, що се за люди. Він спитав якогось п'яного чуру, хто там живе.

— Волохи, такі самі чорні чорти, як ти! Гей, чекай, пташку, ти що за один?

— Відчепися, бісова личино, а то дивись!

Микула вхопив за шаблю і чура пішов собі.

Але коли він так дивився за чурою, побачив громадку вояків, що вела з польського обозу двох пов'язаних за руки людей. Ті люди не хотіли йти, падали на землю, здіймаючи до гори зв'язані руки і просилися у вояків. Ніщо не помагало; їх силою піднимали із землі і несли далі.

З циганського села повибігали цікаві люди.

— Ведуть вішати, вішати! — почув Ярошенко волоські слова і тільки тепер побачив недалеко замку на самім стрімкім березі Дністра шибеницю.

Засуджених вели попри Ярошенка. Він бачив смертельний страх на їх лицях і чув, як вони благали по волоськи вояків. За ними бігла череда цікавих польських чур і верещала:

— Все Волохи тай Волохи!

— Вони нам обоз підпалять!

— Зраджують нас!

— Отсих Циган під окопами всіх би вивішати!

Ярошенко зрозумів, що ті люди під замком, то втікачі з Молдови. Зі страху перед війною одні повтікали в Карпати і в Семигород, а другі навіть із жінками

дїтьми утекли сюди під опіку польського війська, або й далше в Польщу. Байдуже їм було, хто кого бе і за що; вони бажали житте спасти і більше нічого. Ярошенко відвернувся від тих, що провадили засуджених на шибеницю, і пішов під окопи. Тут не тільки жили і спали люди; була тут і ціла торговиця. Навіть і кілька коршем завелосся: чотири стовпи, зверху на патиках солома або трава — і вже була готова коршма для чур із польського обозу, що пропивали тут і своє і чуже. Богато з того добра, що чури награбили, напавши на Жванець, лежало тут на возах і в кишенях Вірмен та Молдован, котрі, не зважаючи на те, що недалеко від них ось-ось мала политися людська кров, торгували і міняли, а надбане добро переховували під доглядом у глибоченних ровах замку. В однім місци велася завзята бійка; ніхто не розборонював людей, бо кого се могло обходити?

Ярошенко приступив до одного гуртка людей, що сиділи коло ями, викопаної в землі, і спитався, чи нема тут людей із Серета. Але ще не почув відповіді, як хтось ударив його по плечи і здивовано кликнув: — А ти що тут робиш?

Микула обернувся, як опарений: — Се ви, Дзероне? Ви тут?

— Чата захопила мене тоді, а тепер годі вертатися.

— Є тут і мої?

— Батько є.

— Лише батько?

— Инших відбили опришки над Прутом; і маму і жінку і сина.

— Я знаю. Ой, Господи, Господи! Таки се правда! — скрикнув Ярошенко у розпуці. — Ведіть мене до батька!

Дзерон повів Ярошенка горі понад окопом, а потім у низ в яр, яким плив потік, що давав воду для

замку. Сей потік був тепер загачений, як у ставу, і в яр. справді утворився ставок, з якого спадала вода з шумом по загаті і спливала далі попри височезну стіну замку у Дністер. Микула дивився з гори на грубезні мурри замку з червоними хрестами з цегол і на людей, що сходили з гори в низ на подвіре, або по мості заходили в замок.

— Отут над потоком у корчах наша оселя, сказав Дзерон — а коли дощ, то ховаємося десь під мур! Триста чортів би їх ухопило! Чого я дочекався! Я, Дзерон Симеон, перший купець у Молдові! Сидимо не замкнені, а проте, як у неволі! Куди тепер рушитися? Добре хоч, що трохи гроший маємо!

Ярошенко не дослухав бесіди Вірменина, бо побачив з гори свого батька і побіг до нього. Старий Семен Ярошенко сидів під муром на камені і грівся до сонця, що вже підходило під полудне. Сидів, сперши руки на колінах, і думав якусь важку думку.

— Тату! Тату! Мій нещасливий тату!

Старий обернувся і затрясся цілим тілом. Устав і видивився з недовірем. Та тут і припав зараз до нього син із гірким плачем. Тільки кутики уст старому тремтіли; він тримав голову сина на своїх грудях і гласкав його мокре лице. Микула не міг утихомиритися: сльози горохом котилися йому по лиці.

— Не плач, сину! Бог ласкав! — промовив нарешті старий, але коли се сказав, не втерпів також і заплакав, промовляючи: — Нема ані мами, ані Роксанди, ані Тодора! Вже певно у Турків у неволі.

— Ну дайте-ж спокій! — сказав остро Дзерон, що надійшов тимчасом до них. — Що вам з плачу прийде? От добре, що хоч ви два найшли себе. Ходіть дещо попоїсти; я купив горівки і сала і хліба якогось, що собака не їла-б — але красшого нема — ну, ходіть у корчі у леговище! — Однак тут прийшло Вірменинови на

думку його власне нещастє і він закляв: — Земля би вас не приняла, Ляхи, чати, опришки і вся пєся: віра, що ви мене в таке нещастє запхали!... Ну, ходіть! Не стійте!

Всі три пішли в яр у корчі. Лєговище обох Семєнів, Ярошенка і Дзерона, не дуже було мудре: трохи сіна й соломи — тай по всім. Отут вони й сіли.

— Якже ви помарніли! — замітив Микула Ярошенко, коли вже всі трохи втихомирилися. Він перше мов і не побачив сього.

— Ну, ну, — відповів Дзерон — і ти не дуже потовстів. На, пий і їж!

Всі напилися горівки з дєревляної барилочки; Дзерон потягнув таки добре, аж дух йому заперло.

— Оттак собі — каже — забю баки що дня сивухою тай лежу. Що буду робити?

— Якже ви сюди дісталися? — питався Микула.

— Та ось як — почав старий Ярошенко: — Чата впала на подвіре; ми саме хотіли втікати на Руїну. Нагаями вигнали нас і волів на дорогу. Заняли і пігнали, як товар. Матір і Тодора може були би й пустили, але мене й Роксанду ані руш! Мене, видко, для язика, а Роксанду... звісно вояки.. Мати й Тодор не хотіли лишатися, пішли з нами; думали, відмолять нас. Що плачу було, Господи! Провожали нас мов на кладовище. І як ми зайшли над Прут, я сам не знаю. А тут опришки наскочили в ночи на чату, захопили і людей і худобу, кого запопали. Чоботаря Гаврилаша вхопили також. І Логофета... Я ще не спамятався, що сталося, дивлюся, нема вже ні жінки, ні невістки, ні внука. Тільки чути плач із ліса, такий страшний...

— А нас старих чата за карчило — перебив Ярошенкови Дзерон — тай через воду. „Тримай їх! — кричать. — Сі нам потрібні для язика!“ А спухли би вам ваші язики, як колоди!

— Пригнали нас під Хотин — зачав знову Ярошенко. — Тут мучили нас, питалися, чи не знаємо чого, де Турки...

— Поки мені прийшло на думку — перебив знову нетерпеливий Вірменин: — „Ведіть нас, кажу, до Петрашка Могили Він тут повинен бути!“ — Є! — кажуть. — Ведіть! Привели. А я Петрашкови тільки два-три слова і зараз нас пустили. Були би замучили ті пахолки прокляті. Чому не їш, старий?

— В рот не йде! — відповів Семен Ярошенко. — От дякую Богу тай св. Іванови Сучавському, що хоч син при мені. Але чого ти сюди йшов?

— Якже-ж я міг сам лишитися в Сереті?! Та я був би доси загиб із самого жалю!

— З ким же ти прийшов і як? — дивувався старий. — Та се-ж тепер нема стежки певної ні в лісі, ні в полі.

— Я справді й сам не знаю, як мене Бог милував і сюди завів. А то-ж я вже кілька разів заглядав смерті в очи. Уже третій тиждень я в дорозі і той час роком мені здається.

Микула почав оповідали свої пригоди. Дзерон тільки прицмокував з дива, а батько Микулів зітхав і хрестився.

— Ну! — сказав нарешті Вірменин до Микули: — Добре, що ти тут. А що далі?

— Буду вивідуватися, де турецький ясир і там певно найду своїх. Викуплю. Слава Богу, яось гроші доніс при собі. От на грудях у мішочку маю і в одежі зашиті і в поясі трохи.

— Но — но! — замітив Дзерон. — Похвалися ти своїми грішми перед тими розбишиками там з того боку замку. Стільки твого й життя. І так тепер отся польська голота заїлася на Волохів. Ти бачив, як повели двох наших?

— Бачив.

— Кричать: „Волохи зрадники! Підпалять нам солону, обоз!“ А лакомі хиба на те мізерне добро, що під окопами продають. Треба буде звідси забиратися, тільки чорт знає, куди й як! Тьфу тай годі!..

— Якжеж ти гадаєш розвідатися, де ясир? Як туди дістанешся!? — допитувався батько в Микули.

— Побачу. Я тільки що сьогодні прийшов. Думаю собі так, що Турки й Татари тепер тільки стягають бранців до купи. Не женуть їх зараз до дому. Десь будуть їх тримати. Мушу допитатися.. Ой, тату, тату, чи снилося нам таке тому три тижні?

Микуля почав оповідати батькови, як запорядив дома.

Оповідає, аж тут нараз ген, далеко, при окопах, чути — бух! бух! Стрілили з пушок. А за пушками дрібно, мов горох по столі, затарахкотіли рушниці.

— Ого, вже танець починається! — промовив Дзєрон.

Всі три глянули на горби поверх себе. Ріжні чури й цікаві люди бігли в бік окопів. Вистріли відзивалися щораз частійше, змішані з окликами з тисяч грудий.

— Чи ти гадаєш вертатися до козаків? — спитався Ярошенко сина.

— Треба би.

— Не йди хоч сьогодні; нехай я тобою натішуся; а то я за той час не мав ні дня спокійного, ні ночі. Подумай, таке нещастє..

— Ви мені й не кажіть.... Сьогодні вже не вернуся, але завтра піду. Там між козаками я скорше розвідаюся, де ясир, як би до нього дістатися, а тут я що довідаюся?

— Добре, добре, тільки сьогодні не йди!

— Відпічни! Адже ти змордований! — сказав Дзєпон, протягаючися на соломі. — Ото постеля! Вже всі

кости болять. Святий Симеоне, я тобі вибудував таку гарну церкву, що сотки років мене переживе; як ти можеш дивитися на таке, щоб я так у корчах лежав?

— Не гріши, Семене! — сказав старий Ярошенко. — Побачиш, що вийдеш із сеї біди.

— Та бо вже терпцю не стає! Доки то потягнешся? Ух-ху-ху! Галла! Ото галакають! Чуєте, як там галакають? Хто знає, може ще сюди прибіжать сі пройди-світи.

— І се може бути — відповів Микула.

— Деж би ми в потребі сховалися? — спитався Дзерон неспокійно і сів на соломі... — Я вже казав тобі, Семене, нема тут чого сидіти; красше піти нам лісами в ночі... Кудись би ми вже зайшли.

— Якби кругом не вороги та не опришки. А тепер і дорога в Камянець непевна — відповів старий Ярошенко.

— Чекай-же ти там на мене, стара! І ти, моя Рипсимо, і ти Кайцю! Бідний хлопчиско, плаче десь за мною...

Вірменин поклався знову на соломі і замовк.

Поклався й Микула. Не думав спати, хотів розмовляти, та очі самі клеїлися до сну; він і сам не помітив, коли й як заснув.

Тимчасом там при козацьких окопах, що ще не були готові, здоровені козаки не спочивали; уже їм Турки не дали спочити. Показалося їх на полях з двацять тисяч і порозставляли вже намети в ширш на милю, щоб їх здавалося ще більше. Ходкевич із свого боку казав не тільки війську, але і всій челяди станути також під хоругвами, щоб їх також здавалося багато. Дехто із шляхти не годився на те, щоби челядь доступала такої чести, стояти із шляхтою під тими самими хоругвами, але Ходкевич показав тільки на те місце, де повинен був уже стояти королевич, а не стояв, і шляхта замовкла.

До Дорошенкових окопів, що були найблизше від польського обозу, збіглося також дуже багато польських чурів, подивитися на битву. Вони стояли з далека так, що козаки думали, що се польська поміч для них. В надії на сю поміч, вони кинулися сміло поза окопи; тимчасом чурам ані не було в голові рушитися з місця. Коли-б Ходкевич не надіслав був німецької піхоти, прийшлось би було козакам уже зразу круто; але козаки, втративши кількадесятьох зпоміж себе, і сами зміркували, що загналися за далеко й завернулися в окопи, де було безпечнійше.

Зараз післав Дорошенко післанця до Ходкевича спитатися, чому його дурить такою помочю. Ходкевич не відповів післанцеві нічого, лише казав зігнати чурів над Дністер.

Уже першого дня помітили козаки, що Турки передовсім мають око на них.

VI.

Перед сходом сонця Дзерон збудився.

— Ов, як я змерз! Ти спиш, Семене?

— Ні! Холодно.

Дзерон зірвався з невибагливої постелі і став за-тирати руки як від морозу.

— Сьогодні забираюся звідси до дому; все одно! — сказав твердо.

— Легко сказати — відповів Ярошенко. — Се треба би обходити тепер світами, щоб у Молдову дістатися.

— Все одно! Ти лишаєшся?

— Ну, скажи сам, що я маю робити?

— Я не піду, я тут лишуся — вмішався в розмову Микула, що вже також збудився. — Поки не буду знати, що нема вже ніякої надії виратувати своїх, не піду. Ви тату, коли хочете, ідіть з паном Дзероном; я не йду...

— І я не йду — відповів батько. — Коли вже по-гибати, то погибаймо тут усі.

— Я не хочу погибати! — скрикнув Дзерон. — Вста-вайте, бо замерзнете! Ходім трохи! Я зовсім перемерз. Такий холодний ранок!

Ніч була справді холодна, осінна, а накритися добре не було чим. За те день заповідався ясний, погідний. Небо було темно-синє, нігде ані хмарки. Сонце вже схо-дило. Всі три помолилися коротко і пішли на торговицю під окопами, де вже горіли огні і вешталися люди. Тут і там плакали збуджені діти. У браму в окопах вїзджала мала польська дружина війська.

— Петрашко їде! Бачите? — промовив Дзерон до Ярошенків так голосно, що Петро Могила оглянувся.

— А, се ви? — привитав він їх.

— Ми, ваша милість! Ви куди так?

— На зустріч королевичеви. Сьогодні перевозиться до нас. Шукайте мене потім, Дзероне, маю дещо з вами поговорити. Прийдіть і ви, Ярошенку! А се ще хто з вами?

— Мій молодший син, Микула.

— Отже шукайте мене! Я буду сюди вертатися. Чекайте на мене під замком, то буде найліпше.

Могила відїхав за дружиною, а Ярошенко і Дзерон пішли попоїсти дечого теплого, щоби загрітися.

В годину потім ізза Дністра попри західну башту замку дорогою під гору до брами у валах їхала пишно вбрана дружина королевича Владислава. Він сам їхав передом на сивім коні; був блідий і вомлений, неначе хорий. Від часу до часу трясся увесь, як у пропасниці. За ним їхала ріжна старшина, а за старшиною ішов відділ прибічної сторожі королевича, зложений із самих Шкотів. У сім відділі великан хорунжий ніс червону хоругву із вишитим білим орлом, що мав на грудях напись „Pro gloria crucis“ (за славу хреста). За прибічною сторожею ішов іще відділ німецької нанятої піхоти. Але саме військо королевича ще не йшло, лишилося під Жванцем, бо ще міст не зовсім був готовий.

Люди зібрані коло брами в окопах розступилися, а там потім сей і той вирвався з окликами на привитанне. Далі вже вся громада збіглася подивитися. Ярошенки і Дзерон пішли за Могилою, що їхав мовчки ліворуч королевича. Коло ліпанки Ходкевича в обозі всі стали. Ходкевич був тут з деким із старшини, щоби повітати королевича. Королевич зліз із коня, подав руку гетьманови, а інших повитав головою.

— Ваша милість хорі, бачу — промовив гетьман.

— Пропасниця мене чіпилася вчора.

— А тут нема ніякої вигоди! Що буде?

— Я війська не покину, хочби мав тут і згинуті.

— У моїй хатині буде ще вашій милости найвигіднійше. Бачите, яка палата з глини?

— Нічого, нічого, буде й тут добре. Ох, якже мені зимно! Зараз кладуся.

Ходкевич дав знак рукою і вся старшина почала розходитися. Лишилася тільки прибічна сторожа, що зараз розложилася малим обозом довкола хатини, щоби стерегти королевича; численна прислуга його надійшла також незабавом і оточила ліпанку зі всіх боків наметами. Хоругов заткнуто в землю перед хатиною до часу, поки військо надійде і перенесе її в окопи.

Петрашко Могила зліз з коня, віддав його чурі і почав шукати Дзерона й Ярошенків. Вони стояли недалеко.

— Щож там, Дзероне? — почав Могила. — Добре на війні?

— Було би добре, коли би скінчилося добре і для мене і для вашої милости — відповів Дзерон поважно.

— Тепер трудніша справа, як перше.

— А то чому?

— Уже Томша господарем.

— Що? Вже Олександра нема? — здивувався і Дзерон і Ярошенко.

— Скинули.

— У Молдові скидають Турки господарів, як одержу — замітив старий Ярошенко.

Могила видивився на нього.

— Не гнівайтесь, ваша милість! Ви знаєте, що я служив вашій родині вірно; служив би і вам, колиб міг; та тільки здається мені, шкода такого гарного роду на такий непевний престіл.

— Чому непевний? — перебив хитрий Вірменин скоро. — Треба тільки ліпше заплатити Туркам, як платить Томша. Треба мати всюди своїх людей... Господарем

оплатиться бути; гроші вертаються в десятеро. А честь яка!

Ярошенко вже не перебивав купецького діла; Дзерон вигодив йому останніми часами так, що без нього був би погиб. Вірменин очевидно брав усе з купецького боку.

— Все, розуміється, залежить від того як війна скінчиться — говорив Могила.

— Розуміється, розуміється...

— Але я-б хотів на всякий випадок приготувати собі людей в Сучаві, в Ясах...

— Напишіть лише в Сучаву! Там є наші люди. От шкода, що я тут... Але я мушу вернутися сими днями.

— Ей, де вам се вдасться! Я маю інших післанців. Ходіть, Дзероне, зі мною у намет. Подумаємо, до кого би післати листи.

Всі чотири пішли в обоз.

— Сагайдачний їде! — озвався Микула.

— До королевича з поклоном — замітив Могила.

— Треба йому сказати, що королевич хорий, нехай йому дасть спокій.

— Сагайдачний їхав тільки з двома старшинами. Довідавшись, що Владислав хорий, він зараз вернувся. Попрощався з Могилою і промовив до Микули:

— Щож там чувати доброго?

— Батька найшов уже. Отсе мій батько.

— Слава Богу і за те! А інші де?

— В неволи у Турків — відповів старий Ярошенко.

— От чого я на старість дочекався!

— Не журися, старий! Бог милостивий! Поратував мене твій син у біді, то Бог і його поратує. От добре, що находжу тебе, Микуло. Адже ти з батьком не маєш із чого жити. Возьми отсе від мене!

І Сагайдачний виняв гаманець із кишені та подав Микулі.

— Ні, я не прийму нічого; маю ще свої гроші.

— Чим же я тобі, сину, віддячуся?

— Не треба нічого.

— Ну, воля твоя. Бувай же здоров! Мені ніколи...

— Ходім у козацький обоз! — сказав Микула до батька. — От Дзерон уже пішов із Петрашком. Що ми Могилі порадимо?.. Я вам покажу Дорошенків полк, що мене приймив.

— А рука його все ще болить! Ви бачили, тату?

— Бачив.

— Дав би Бог, щоби загоїлася!

Вони йшли в слід за Сагайдачним попри хащі і слабо обсажені окопи, призначені для війська королевича. Сама середина окопів була найслабша; Турки колиб се були знали, могли були вдертися туди найлегше в обоз.

З польського обозу зайшли в козацький.

— А отсе вже Дорошенків полк.

Сагайдачний поїхав далі, а батько з сином лишилися в полку Дорошенка.

— Бачите, як там Турки полем снуються?

— Ов, тай богатож їх!

Попри окопи сиділи й лежали козаки з самопалами і не спускали Турків з очий. Чекали тихо і спокійно так, що ся мовчанка тисячок людей могла вразити хоч кого. Тільки тут і там ще поправляли і підсипували насипи; а в однім висшій місци уставляли дві малі пушки, обгородивши їх кошом.

— Не в добру пору ми прийшли! — промовив старий. — Красше було під замком лишитися.

— Однаково. Ми й тут найдем собі сховок. Ходім туди в долину.

Обидва пішли уличками поміж возами у яр, над потік, де горіли огні і поралися кухарі коло великих казанів. Чури одні пасли коні на траві, другі водили їх до

Дністра поїти, інші верталися звідтам; ще инша челядь пильнувала возів.

В однім місци під грубезним буком громадка людий обступила когось і слухала його крику, який доходив і до Ярошенків. Вони підійшли до громади.

— Се хто там? — спиталися вони в людий.

— Бородавка.

— Сам?

— Е, ні! Під сторожею.

— Чогож він так кричить?

— Послухай сам!

Ярошенки запхалися у громаду і побачили Бородавку. Він сидів під деревом незв'язаний, але під доглядом кількох озброєних козаків.

— Вступіться, люди! — казали сі козаки. — Нема чого слухати.

— Нема чого? — кричав Бородавка. — Но, но! Ідіть, помагайте Ляхам! Побачите, як вас лишать на поталу Туркам. Я вже знаю.

— Слухай, Яцку! — розсердився один із сторожі. — Доки ти був гетьманом, то я тебе слухав; тепер послухай ти мене, коли я тобі кажу: Мовчи!

— Нехай говорить! Він правду каже! — промовив хтось із гурту.

— Я не хотів іти під Хотин і за те мені тепер кара!

— Брешеш, Яцку! — замітив один козак. — Перше з Ляхами ти тяг в один гуж, а тепер ось якої заводиш! Щож? Чи нам з Турком іти?

— А вжеж! Ліпше вийшлиб на тім, як із Ляхами.

— Ей, щось з п'яного дуру верзеш! — махнув козак рукою. — Коли надумався? А в Сухій Діброві що казав?

— Добре, що такого недотепу скинули з гетьманства, бо був би нас завів у ліс на підпеньки.

— Но, но! — говорив Бородавка ображено. — Вважайте тепер лише, як вам Ляхи будуть помагати. Вони змовилися з Турками, щоб вас у спілку вирізати.

— І то може бути! Ой йой, чому ні? — говорили люди в гурті, підхоплюючи і розводячи ширше думки Бородавки.

Сторожа порадила собі так, що забрала Бородавку і повела його в намет. Громада стала розходитися та розносити далі сумніви, які так легко западали в душі людей, здавна кривджених і ображуваних Ляхами. Красше було тепер піти на Чорне море погуляти, ніж отут помагати своєму ворогови — от сього бажав собі тепер де-хто, та вже було за пізно.

Ярошенки підійшли до іншої купи людей, що стояла коло огню. Тут козаки виливали кулі з олова, що топилосся у великім глинянім горшку на огни. Розтоплене олово вливали варехою у форми, студили у воді і кидали на землю.

Вже ціла купа сього оловяного бобу лежала тут і один старий козак згортав сей біб у мішечки.

— На, неси в окопи! — приказував він другому. — Возьми собі ще кого, сам не двигнеш.

На полях за окопами змагався що раз більше крик.

— Несіть кулі чим скорше, бо вже Турки йдуть! — кричав старий козак.

— Та вони там мають досить.

— Несіть, щоб не хибло!

Козаки понесли. Тимчасом крик лунав що раз ширше і губився, здавалося, десь далеко аж на степах. — Ідуть приступом! — говорив козак, згортаючи кулі у свою кучму. Але по хвилі не втерпів, устав і ухопив велику порошницю й самопал.

— Не втерплю, — сказав він — мушу піти. А ви тут виливайте далі!

Козаки не перечилися.

— Се характерник — сказав хтось коло Ярошенків.
— Заворожує зброю і кулі так, що своїм не шкодять,
а ворога бють.

Дві гармати озвалися недалеко відразу. По хвилині
загреміли й інші далше: одна, друга, третя... В кінці
вдарили самопали. Зірвалася на всіх окопах страшенна
тріскотня, мовби град падав на залізну покрівлю. Дим
піднявся у гору так, що вже й з яру було його видно.

— Цікаво б подивитися! — сказав Микула.

— Не йди! Чого? — здержував Семен сина. — Ще
заблукається куля і попаде в тебе.

— „Або і в тебе, батьку“, — подумав собі Микула
і послухав його, не пішов.

— Стривай, от чи не знакомий мій! — промовив
нараз батько, побачивши якогось діда, що сидів коло
воза, спершися о колесо. Коло нього лежала кобза. —
Він! Єй Богу, він! Кіндрат Отрок! Тільки посивів іще біль-
ше. Кіндрате, як ся маєш?

І Семен Ярошенко начеб молодшав, так скоренько
підійшов до кобзаря. Кобзар не пізнав його спершу.

— Кіндрате, не пізнаєш Ярошенка?

— Се ти, Семене? Слихом слихати... А тож уже
зо двадцять років минуло, як ми ходили в Молдову.

— І довелось нам аж тепер знову зійтись!

— Запросили й тебе на се весілля? Сідай, поба-
лакаєм.

— Я тут із сином. Сідай, Микуло! Гей, гей, молоді
літа! А ти, Кіндрате, все ще жиєш і жиєш.

— Бог милує якось. Не хотів я вже йти з козака-
ми, старий дуже, так ні! Посадовили на віз і забрали.
І спасибі товариству, не обиджають, годують як дитину...

Завелася між старими люба розмова, що нагала
обидвом давні літа, ще ті часи, як Семен уперше ходив
у Молдову з Могилами. Кіндрат потім вернувся із Суча-
ви на Україну, а Ярошенко лишився. Мав же тепер

Ярошенко що оповідати кобзареві! Оповідав і сльози утирав і шукав поради.

— Та яка-ж тут рада? — відповів кобзар. — І головою не здумаю, що тобі, брате, порадити на твоє лихо. Нехай син допитується до ясирів, а обережно, щоб і сам не попався туди. Може наші зловлять якого Турка, то від нього довідаєшся. Довідатися не трудно, тільки як видобути невільника з ясиру?

— Коли-б так наші напали в той бік, де ясир! — відозвався Микула.

— Отсе було-б добре — потвердив кобзар. — У переполоху, коли-б нашим пощастилося, можна би відбити цілий ясир. Треба довідатися, коли, як і що, а то сидючи не найдеш.

— Я готовий хоч зараз! — відповів Микула.

Батько тільки глянув наляканими очима на сина, мовби боявся, щоби він справді зараз не пішов. Усі три разом стали обдумувати різні способи, як віднайти родину. Розмовляли та слухали, що діялося там на боевищі.

Перший приступ Турків сьогодні не вдався. Сювістку рознесли зараз чури по обозі. Але Турки не думали вступитися і до полудня нападали ще два рази. І тепер мусіли відступитися від окопів та зійти з поля, — козаки стріляли так влучно, що не дали приступити. Тут і там на окопах пішла бійка між козаками і малими гуртами Турків, але вже звідси Турки не вернулися, полягли головами. Погиб і не один козак і ранених було доволі. У самім полку Дорошенка ранили більше як трицять козаків; їх зносили тепер помалу в обоз, складали під деревами в тіни, обмивали і завивали рани.

В полудне битва притихла, але не втихав гресь; сотки Турків уганяли по боевищі, прискакували то тут, то там до окопів, як могли близько, та викликували козаків на бій. Неодин кінний козак зважився вискочити в поле та пробувати щастя шаблюкою або сулицею.

З того наставали прецікаві стрічі, яким тисячі війська з одного і другого боку приглядалися годинами. Тим „татарським танцем“ хотіли Турки вивабити козаків з окопів і вдарити потім на них із боків, але козаки більшою силою не виходили в поле. Нарешті вдали Турки, що всі втікають з поля, — але й ся штука не повелася їм, — козаки не рушилися.

Ярошенки пішли до окопів подивитися. Пішов і кобзар з ними. Замість усякої зброї він ніс свою кобзу, якою завойовував козацькі душі. Коло окопів одна частина козаків відпочивала і полуднувала з принесених казанів, а друга тимчасом не сходила з окопів, лежала або сиділа з рушницями в руках.

— Отут мої товариші, що я з ними прийшов з під Могилева — сказав Микула.

Громадка козаків, що сиділа довкола казана і заїдала кашу, помітила Микулу.

— Гей Микуло, а ти куди був задівся? — скрикнув Яцко Муха. — Я за тебе всю кашу поїв.

— Здоров видихай! Я шукав батька і найшов. Ось він.

— Найшов! Ну, слава Богу! Сідай же, старий, з нами і ти сідай, Микуло, стане каші і для вас. А деж ваші ложки? Не маєте? Ото козаки! Хлопці, дайте дві ложки!

Старий Ярошенко відмовлявся: — Не заробив я — каже — сьогодні, то й їсти не повинен.

— Ну ну, сідайте! — сказав помаленьки Трохим Череватий, що справді на диво був собі кругленький.

— Коли вже Череватий вас просить, що він за чотирьох їсть і все жалує каші иншим, то вже не відмовляйтеся — закинув Панько Безушко

Ярошенки сіли до громади і стали їсти.

— Козаки як діти: хоч багато — поїдять, хоч трохи, наїдяться — докинув ще козак Голота.

Муха обернувся до свого сусіда, якогось молодого парубка, одягненого трохи не так, як козаки, а більше

по татарськи: — Кажі-ж тепер, Татарине далі, як то було?

— Який я Татарин? Чого мене прозиваєш? — відповів парубок чисто по українськи.

— Ну, то Турок, усе одно!

— І не Турок. Я Думитраш Кракалія з Молдови, такої віди, як і ти.

— Ну, годі, нехай тобі буде й так, що молдовська віра така, як і наша. Оповідай-же!

Ярошенки зацікавилися земляком. Кракалія почав оповідати.

— Так ото як баші Скіндер і Ібрагім облягли Корецького в Ясах, сіймали вони і його і родину Могилів і нас п'ятьсот козаків тай пігнали у Царгород. Входимо в Царгород, а тут народу такого вилягло — всі цікаві бачити Корецького, бо допик він дуже Туркам. З покривель на нас заглядають, якби не знати на що. Корецького повели просто до султана. „З чийого приказу почав ти війну на нас? — питається його. — „З нічийого, — каже — я сам хотів пімститися за свою родину“. — Султанови страх сподобався Корецький: хлописко такий, як явір, а голос, як дзвін. „Зроблю тебе — каже султан — старшим у війську, будеш у мене приятелем, тільки прийми віру турецьку“. — „Ваша віра погана, я не прийму її! — Султан уже гнівний, але ще його намовляє, просить — ні тай ні! Взяли тай закинули його в башту над Босфором. Сидів там Корецький цілий рік — коли нараз чуємо: втік!

— Та як? — зацікавилися козаки.

— Якийсь його приятель із Польщі прислав у Царгород свого слугу Грека. Той Грек стільки роб'оти мав, що що дня приносив Корецькому та передавав через сторожу то їду, то вино, що таки уже мав. Сторожа спершу придивлялася, чи нема якого підступу, а там помалу й привикла, що Грек невинний чоловік. А він давай

раз приносить пляшку вина, а в тім вині пильник. Ніхто й не помітив. А там потім помалу передав так Корецькому і мотузи. Корецький перепилив крати, спустився мотузами в море і втік.

— Ото! Хитро! — здивувалися козаки.

— Щож з того — додав Ярошенко — коли торік під Цецорою його знову зловили і повели в Царгород.

— Знову зловили? Шкода! — жалкував парубок. — А я й не знав.

— Слухай, парубче, а не знав ти Ілаша Ярошенка, що був також у війську Корецького?

— Та як не знав?! Ми-ж собі були приятелі. Нас вели разом у Царгород.

— То він не погиб під Ясами?! — крикнув радісно Ярошенко. — А я за нього уже й поминки справляв. Сеж мій син!

— Ні! Не погиб.

— І живий він ще доси? — спитався Микула.

— Отсього вже вам не знаю сказати. Нас розвели світами.

Як же ти втік?

— Та от як, Муха вам оповість. Трохи не вбив мене.

— Хтож міг знати, що ти нашої віри? Подивіться лиш на нього: чи не Татарин? Ти певно вже в Туреччині або в Кримі покинув з двадцять жінок?

— Ані одної не мав. Се-ж я наймитом був і тут свому баші служив. Притаївся, що вже зовсім потурчився, вибіг у поле против вас, думаю собі: Нехай мене спіймають.

Тут перебив його мову Яцко Муха. — Дивлюся, біжить просто на мене, як навіжений. „Спасайте!“ — кричить. — Я й не зачув у галасі. Тільки я розмахнувся, а він: „Я християнин!“ — Так таки мені гукнув над ухом. — Ану, коли ти християнин, так шкода тебе, ходи до наших! І завів його сюди.

— Щоб нам кашу поїдав — доповів козак Голота жартом. — Ну, годі балакати, ідім в окопи виручити товаришів, бо й вони голодні.

Гурток козаків з Ярошенками і кобзарем перенісся в окопи. Тут Голота не міг собі найти місця, бо в рові лежали два вбиті Турки. Він викинув їх мовчки за окіп і сів собі на беріг рова.

— Який Голота відважний! — закричав собі Муха

— Двох Турків оттак тільки через окіп кинув; за ногу тай гоп!

Голота не відповідав нічого, тільки ладнав лук. Заложив стрілу і ждав мовчки. На поли відбувався грець. Декотрий Турок із криком прискакував на кони до окопів так близько, що можна було його засягнути хоч з лука, хоч із рушниці, але козаки не дуже квапилися зачіпатися. Шкода, мовляв, заходу.

— Ану, Голото, чи возьмеш котрого? — дразнили його товариші.

Голота мовчав, дожидав доброї хвилини. А там потім — ніхто й не помітив — пустив стрілку і на поли один Турок ухопився за шию та звалився з коня.

— Козак Голота! В саму шию поцілів! — похвалили його товариші.

Голота радий присунувся ближше до товаришів.

— Ви з мене смієтеся, — почав він — але я раз на поли Килиїмським убив такого башу-Татарина, що ви й не бачили такого. Іду я собі раз, а той Татарин протів мене. Кінь під ним вороний, зброя ясна, а сам такий одягнений; жупан довгий, шлик бархатний... Іде і вихваляється: „Я тебе, каже, хочу живцем у руки взяти та в город Килію запродати, перед великими панами-башами вихвалитися та много червоних і дорогої сукна за тебе брати“.

— Було за кого! — сказав помаленьки Череватий.

— Чому-ж ні? — обурився Голота. — Чи я не козак?

— Козак душа правдивая, сорочки не має — докинув Панько Безушко.

Голота оповідав далі: — А я відбиваюся карбачем та кажу: „Татарине! Татарине! На віщож ти важиш; чи на свою зброю, чи на свого коня?

— Стривай, Голото, ти по татарськи знаєш? — перебив його Муха.

Але Голота тільки подивився на нього з під лоба і говорив далі: — „На віщо ти, кажу, важиш? Ще ти козака в руки не взяв, а вже за його і гроші посчитав“.

— Вони не билися, тільки балакали собі — впік Безушко.

— Е ні, билися таки дуже.

— Карбачем чи руками? — спитався Муха.

Я потім з Татарина стягнув усю одержу; як убрався, зовсім баша турецький!

— А деж ти подів ті шати дорогії? — спитався Муха.

— А от же є на нім! — відповів кобзар, що цілий час придивлявся Голоті уважно та посмішкувався. — Шапка бирка, зверху дирка, травою пошита, а вітром підбита; куди віє, туди й провіває, козака молодого прохоложає.

— А ще й семиряга дорога, семилатна, тільки поли чорт має — додав Муха.

— Смійтеся, смійтеся! — боронився Голота. — Я ще не так приберуся!

Голота оповідав свою пригоду так поважно, якби все було найчистішою правдою.

— Ні, їй Богу! — сміявся Муха. — Се вже ти, Голото, чорт знає, що придумав! І наш старий Кіндрат, хоч який на видумки багатий, не придумав би такого.

— По що й придумувати? — відповів кобзар. — Та се, що Голота казав, хоч зараз у думу складай.

— Зложи, старий, зложи! Нехай не пропадає слава про такого козака.

— І зложу! — сказав кобзар та почав мовчки перебирати по струнах кобзи, мабуть складав собі вже у голіві думу про козака Голоту.

До громади підійшов Грицько Таран, цілком молодий ще козак, гарно та чисто одягнений, і старий Хведір Пугач.

— Щож се ви так дозволяєте Туркам, щоб вам під носом гарцювали? — спитався Пугач у гуртка.

— А нехай собі граються! — відповів Муха. — Чи мало-ж їх сьогодні траву пасе?

Ярошенки присілися ближше до Кракалії, щоб вивідатися від нього дещо більше про Ілаша. Кракалія знав тільки те оповісти, що діялося з ним і з Ілашем, поки в Царгород прийшли; що потім із ним склалося, не знав. Семен Ярошенко зітхнув важко: Ілаш усе одно, що помер. Може й живе де, та в неволі, не вернеться. І старий не втерпів: оповів пригоди своєї родини громаді. Козаки пожалували старого, та не дуже й зупинялися над його нещастем, бо саме Безушко згадав цікаву пригоду в Білій Церкві. Бородавка дав комусь образ Христа. Казав закрастися у Білій Церкві до комори найбагатшого Жида, Берка Лазаря, прибити Христа цвяхами до підлоги через груди, ноги й руки і випадити очі. Котрийсь із козаків зробив се. Козаки, рабуючи, найшли образ і принесли Бородавці. Бородавка ніби за те дуже всердився на Жидів і дозволив козакам нівечити їх по всій Україні. І прийшлося Жидам справді круто: погуляли собі козаки за жидівські маетки.

— Хитрий був Бородавка, нема що казати! — похвалив Голота.

— Ну, се вже чорт знає, що він зробив, коли то його думка — відповів Муха. — Я вже не молодий, а ще не чував, щоб козак та на таке пустився: Христа прибивати! І без приказу гетьмана ми були-б не жалували Жидів так, як вони нас не жалують.

Зійшла бесіда на Боровдавку. Одні його боронили, другі нарікали; одні бачили у нього великий розум і хитрість, другі казали, що у нього глуздів нема, що більше пошкодив козакам, як поміг.

З полудня надійшло військо королевича, зложене в більшій часті з Німців. Сі Німці заняли місця в найблизшій сусідстві козаків із правого боку. Дехто з козаків забігав туди подивитися і оповідав потім, що Німота дуже збіджена та схорована, від вітру паде.

Так минувся козакам час до вечера. Ще перед заходом сонця багато сміху наробили польські 'чури. Велика громада їх із колами в руках кинулася зганяти Турків з поля. І справді повелося їм се, бо Турків на грецю було не багато. З того мали велику потіху всі ті, що дивилися з окопів. Битва сходила на іграшку. Однак уже вечером розійшлася чутка по обозі, що Турки приготворяють на завтра страшну битву. Зловлені яничари принесли сю вістку — і козакам велено мати себе на осторозі.

Ярошенки вернулися в обоз і заночували разом із кобзарем.

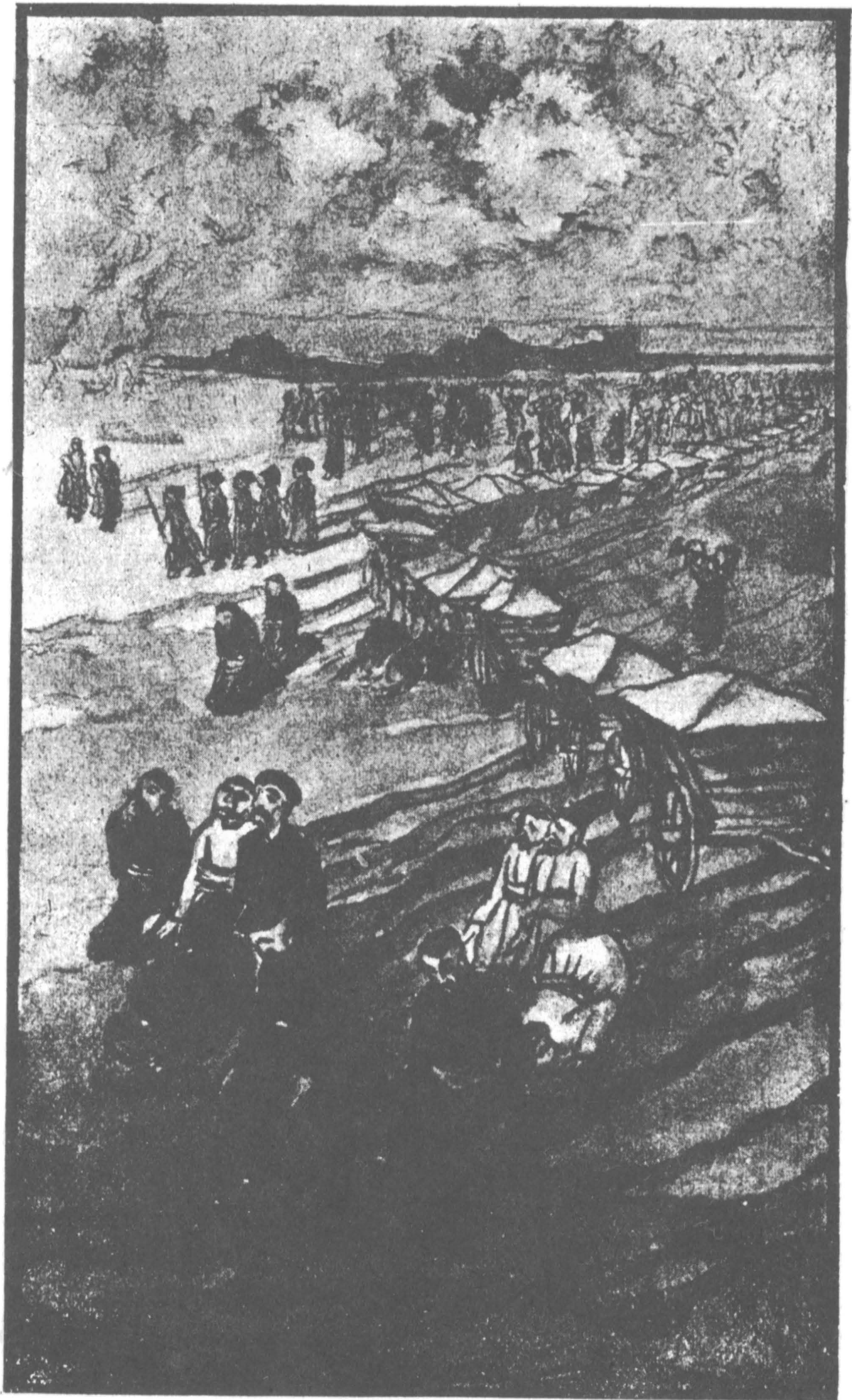

VII.

Холодна мрака вкривала усе хотинське поле в ранці, 4-ого дня вересня 1621-ого року. Ліси, що в сторону Буковини стояли темною стіною, здавалися невеличкими горами, що тяглися без кінця аж по Карпати і там у темній імлі під небесами щезали. Виразнійше відбивалися з них менші ліски і дуброви, що росли на степу перед козацьким обозом на полудне і давали добрий сховок тисячам Турків, що там скривалися.

Кругом було так тихо, якби на тім невеличкім просторі землі не стояло кількасот тисяч людей, що зібралися до купи, щоби вбивати один другого. Тільки тисячі малих огнів, що блискели невиразно через мраку по той і по сей бік Дністра, по лісах і долинах у турецькім, козацькім і волоськім обозі, — тільки десь колись рев худоби і іржанне коний свідчили про се, що тут не мертва пуща, а земля, заселена тепер густо живими істотами. Вартові на окопах і люди при огнищах ходили, як тіни, їх розмова губилася у мраці без сліду.

Нараз десь далеко, немов під землею, озвалося тихо гасло, щоби вставати. По хвилині озвалася сурма ближше і дзвінким голосом немов прорізала густу ранішню мраку. Далі третя — четверта сурма, а тут уже по хвилині позовж Дністра десятки труб одна за другою повторяли гасло і будили військо в обозах. Поміж возами на майданах, застелених декуди соломою, або просто і на голій землі, немов великі мурашки рушилися: збудилося військо, що спало тісно, вояк при вояку, щоби у холодну ніч було тепліше. Від теплих віддихів людей підіймалася

ще гущиша мрака над леговищами. Сей і той вставши позіхав здорово, протирав очи та протягав скорчене у сні тіло на всю довжину. Гамору ще не було великого, тільки шепіт ішов від молитов і від зітхання, що мимохіть виривалося з грудий людям, котрі до вечера могли бути на тім світі.

Однак ранішній холод скоренько заходив під одержу війська, під кожухи й жупани, морозив утомлене тіло — і кождий, обтрясшися до решти із сонливости, починав рушатися жвавійше та братися до свого діла.

— Ану, вставайте разом, сухарі брати! На цілий день! — приказували вже старші коло возів.

Козаки брали свою зброю на плечі, припоясували шаблі, збиралися громадами коло возів, приймали свої пайки сухарів і сала й ховали в кишені, у торби та за пазухи.

— До окопів! Кождий на своє місце! — роздавався знову приказ, але вже і без приказу кождий відходив у свою сторону.

— Що! Ти також ідеш? — спитався Семен Ярошенко у свого сина, що оглядав свій самопал та гаманець із кулями.

— Іду! — відповів Микула рішучо.

— Нехай іде! — порадив кобзар, не встаючи^з місця. — З лежі не буде одержі; там в окопах розвідається не одно.

— Ви тут, батьку, оставайтесь, щоб я знав, де вас потім шукати.

— Боже, помагай тобі! — сказав і батько по хвилині. — Іди!

Микула глянув за Дністер.

— Се хто там може бути за Дністром?

— А хтож би? — відповів Яцко Муха, що саме надійшов із свого леговища і почув питанне Микули.

— Татари перейшли Дрістер і розпускають загони по Поділлю. Ходи, Микуло, до роботи; годі дармувати!

Пішли. В окопах уже було їх товариство, що не розлучалося ніколи: Череватий, Безушко, Голота, Таран і Пугач. Голота затирав руки, бо змерз; „семилатна сермяга“ справді не могла його загірті.

В найблизшій сусідстві сього гуртка велася жива якась розмова. Тут був гість, що утік від Турків. Він ось тільки вискочив із мраки, як чорт, — вартовий трохи не привитав його шаблюкою, — та в час дав знати, що не ворог, і його прийняли з отвертими руками.

Микула й Муха підійшли до сього гуртка подивитися, що там таке. По середині гуртка стояв сей гість — чоловік може сорока років — і поясняв зібраним, що він не Турок.

— Ні, братчики, я не Турок! Я Іван Полтавець, що ходив із Сагайдачним ще під Кафу. У леестрі я записаний, поспитайте! Під Кафою мене ранили, схопили — таки з моря витягли — шіснацять літ пробув я між Татарами, потурчився, побісурменився, бо інакше був би погиб. А тепер прийшов я до вас умирати! Во ім'я Отця і Сина і святого Духа! Нехай я знову перехрещуся по християнськи... Я був пушкарем у Турків і Бог поміг утекти до вас.

— Приносиш які новини? — спитався його Муха, що протисся ближше у гурток.

— Вчора завдали ви великого чосу Туркам. Тисячі лягло їх. Але сьогодні стережіться! Сто пушок стоїть против козацького обозу — цілу ніч робили коші на пушки — оттуди попід лісок, і там далі в низ до Дністра. Всею силою підуть на вас, на козаків. Вони недалеко, присунулися в ночі — от нехай тільки туман устудиться, побачите. Я робив коло такого коша. Серце мені краялося. Тут ви так близько!... Досвіта у мраку відійшов і шез. Бог поміг. не помітили, слава Тобі, Господи!

— Поведіть його до Дорошенка з сією новиною!
— сказав Муха. — Він уже дасть гетьманови знати.

І справді один із козаків зараз повів Полтавця до полковника.

— А не знаєте ви, де ясир? — спитав його мимоходом Микула.

— Ясир? Ясир із правого крила Турків, не далеко їх обозу...

— Богато там людей?

— О! Вже є тисячі! Наловили вже по дорозі і з Поділля зігнали.

— Ходім! — упімнув козак і обидва пішли.

— Сто пушок' — згадав Муха, вертаючи з Микулою до свого гуртка. — А в нас тільки двацять вісім. Копаймо, товариші, печі глибше, бо засипле нас олов'яний град. І подайте сю новину далі окопами. Сто пушок на нас вимірили!

Козаки зараз кинулися до роботи. У рові перед окопом можна було сидіти, але з верха могла на голову власти куля. На окопі перед грóмадкою, до котрої пристав Микула, стояв віз, засипаний землею. Надломаний дишель із воза лежав у рові. Козаки тепер підкопалися під сей віз, викидаючи землю поза окіп так, що їм можна було стояти на колінках під возом і визирати на поле малими віконцями між дном воза й землею. У ті віконця поклали гаківниці і самопали. Коло зброї кожний поклав свою порошницю, гаманець із кулями, клоче, кій до набивання, — усе, щоби було під рукою. Така робота йшла по всіх козацьких окопах; усі знали що сьогоднішній день буде дуже тяжкий.

На дворі ставало що раз яснійше. Мрака піднімається в гору, хоч сонця ще не було видко. Товариші Микули уже сиділи у „печах“ і заїдали сухарі з салом. Вийняв і Микула свій сніданок. Череватий поправляв свої постолі, бо онуча вилазила з одного.

— Сьогодні мушу з якогось Турка здерти постолі, бо ось мої вже їсти просять, рот роззявляють.

— А я мушу вбратися, — промовив Голота — я вночі так змерз, не дай Боже! Кожушини нема...

— А деж ти дів ті шати, що на Татарині здобув? — спитався Безушко, відновляючи давний жарт.

— Е! Вже давно в шинкарки.

— Мабуть і кварта горівки не дала за ті шати? Голота не відповів нічого

— Чуєте, братчики, — озвався Микула — колиб так сьогодні ми випали в поле, хто з вас піде зі мною в той бік, де ясир? Я вам сього не забуду: усе добро, що маю, дам вам.

— Яке там у тебе добро? — закрив собі Муха. — Коли підем, то і так підем. Тількиж нам не дорога в ясир; тим з лівого крила зручнійше.

— Ясир відбивати требаб окремо по ночі, або як, а не тепер.

— Він уже думає про свою жінку так, як наш Таран про свою дівчину — впік Безушко.

Микула замовк, але старий Пугач, що мовчки набирав тимчасом свою люльку, узяв його в оборону і сказав коротко: — Я піду з тобою.

— І я! — додав Таран, наймолодший у гурті.

— А що, не казав я? — почав знову Безушко. — І тому й сьому жінота в голові.

— Стривай, товаришу! — відповів Пугач поважно. — Ти сього не розумієш. Жінки ти не мав, діток не мав, живеш оттак собі! А я дома жінку й діти покинув, двох синів, як соколів, — колись козаки будуть.

— Воно то так, — сказав задумано Муха і урвав.

Микула набрав відваги і озвався знову: — Тут бо не тільки жінка, але й мати і синок, жалко всіх... Розігнали нас, як пташки з гнізда.

— Не наше діло коло спідниці стрибати; наше діло козацьке є конем по степу гуляти! — говорив Безушко своє.

— Та тебеб і так жадна не схотіла! Ти каліка, уха не маєш — зажартував Муха.

— Що там ухो! Не велика біда — відповів Безушко.

— Причепиш собі свиняче і гай на зальоти — озвався Череватий, що вже упорався з постолом.

Козаки засміялися.

Тимчасом Пугач викресав огню до люльки і закурив.

— Чуеш, Пугачу, іди собі на бік, не воняй люлькою! Памороки нам забеш! Дивись, Таран уже увяв.

Пугач справді усів собі по другім боці рова. — Ти Мухо, ще не звик? — спитав його спокійно.

— Та як можна звикнути до сього чортівського зіля? Десь перше не було того видко, а тепер уже і в нас Туреччина заводиться. Встромить собі патик у зуби і смоче.

— От і Сагайдачний курить — сказав Пугач на те, сплюнув поза рів і знову встромив у рот короткий цибух.

— Тобі також кого забрали? — питався тимчасом Микула Тарана.

Таран засоромився і тихцем відповів: — Ні, я розказував їм раз, що в мене була дівчина-суджена, а вони й доси допікають мені нею... Держись нашого гурту, то може як тобі порадино.

Сонце вже зійшло і околиця розвиднілася. Заносилося на ясний, погідний день, бо мраки піднималися всюди у гору і щезали у просторах. Темні ліси мов виринали з води; червоні огнища зникли, тільки легкі дими піднималися ще тут і там із землі.

Козаки виглянули з окопів у поле.

— Ов! — скрикнув Голота. — Там Турків, як мурашок!

— Страшно тобі? — спитався Муха. — Але справді, скільки їх там висипалося!

— Як чорна хмара сунуться.

Дійсно, тепер коли сонце засвітило, поля перед козаками почорніли. То були звичайно сірі, тепер же немов великанська чорна плахта окрила їх, а на тій плахті виблискувалася то зброя, то різнобарвні шлики турецькі цвили, як квітки.

— Не виходити з окопів! — приказував Дорошенко, що надіхав, щоб оглянути, чи все в ладі. — Припустити їх під саме дуло! Разом стрілити! Потім випасти в поле. Тільки недалеко! Зараз вернутися!

— Уже ми й самі знаємо, що робити, — відворкнув Муха. — Усе навчає, як школярів. Чого-ж ті Турки стоять?

З боку Турків справді не було видно ніякого руху. Коли чують: там у низшій обозі турецьким, на правім крилі, загреміло. Не минула хвилина і на цілій лінії турецькій поздовж спершу закурилося від диму, блиснули огні, як блискавки, а там по хвилині ревнуло відразу кількадесять пушок, аж земля застогнала. В козацькій обозі — недалеко Микули — сполошилися коні і щось гримнуло на землю.

— Кінь упав! — сказав Муха. — Куди-ж ті кулі летять?

Всі мимохить оглянулися поза себе.

— В Дністер! О, бачиш, як плеснуло аж по тім боці ріки! — відповів Пугач, що тільки тепер піднявся з місця, витряс люльку, сховав у черес і приступив до своєї гаківниці, що була в його опіці.

— Ховайся, Хведоре, дивись, яка ворона летить! — сказав Голота, залазячи ще більше під віз.

Пугач оглянувся, але вже куля лежала на землі між возами, не побачив „ворони“. Потім спокійно розіклав малий огник у рові, наклав соломи і патиків, і при-

готовив собі залізну ключку. Він запалював порох у своїй гаківниці, як у пушці; — багато було клопоту із сею зброєю, за те заряд із сіканців ішов широко і ранив відразу багато людей. Усе те робив він розважно, помалу, наче-б у себе в хаті.

Ще не піднявся дим у гору за першим вистрілом, коли пушки ревнули в друге і густий, їдкий дим застелив знову поле. Видко було, що Турки стояли на висших місцях, на могилках по поли та під лісом, а в долину зсувалася помалу ота чорна хмара війська, що стояла якийсь час непорушно. Турецькі пушкарі міряли доси зле: всі ядра перелітали окопи, робили шкоду в обозі, а найбільше залітали аж у Дністер. Але за третім разом хоч отсей пушкар, що був против Микули й його товаришів, поправився, ядро злетіло з гори просто на віз, надломило драбину і впало в рів коло Пугача. З воза посипалося трохи землі у рів. Усі як на один знак обернулися з цікавості.

— Твій здоровенна-ж галушка! — промовив Пугач нахилившись на ядром, і трутив її постолом.

— Зїж її, Хведоре, поки горяча! — сказав Муха.

— Щож там, пора вже? — спитався Пугач.

— Ще ні, але вже йдуть.

Нараз із козацького боку ревнули гармати і дим постелився по землі попри окопи.

— Коли-б хоч вітру трохи, щоб дим змітав з поля, бо нічого не видко — нарікав Череватий.

Дим справді закривав широкими смугами увесь вид. Тільки там, куди та смуга не засягла, або розірвалася, видко було, як посувалося турецьке військо з гомоном, який що раз дужшав. Під ослоною пушок, що мали здержати козаків від випаду і знищити їх таки в окопах, ішло воно в димі чим раз ближше, з рушницями в руках, готовими до вистрілу. Старшина на конях виринала то тут, то там з диму і покрикувала.

— Мір'яй! — скрикнув Пугач, наче сам до себе, уставляючи гаківницю у рівці в землі. — Стривай, стривай, нехай підійдуть!

Із диму ось-ось недалеко окопу вийшли Турки, стали і стрілили — і знов дим закрит їх. Кулі вдарили в окіп, інші перелетіли верхом. Потім настав такий крик: Галла! що аж в ухах залящало.

— Стривай! — кричав Пугач, як навіджений. — От, от зараз! Па-ли!

Хвилина була вже справді крайна. Турки бігли на окіп. Град куль посипався просто в їх середину, захитав лавою на боки, вирвав тут і там у ній прогалини, — військо подалося назад. Але за сею лавою бігла друга і поривала першу з собою. Пристанула на хвилину і стрілила. Козаки відповіли тим самим. Коли турецькі кулі застрягали в окопи і не шкодили нікому, козацькі, вимірені з окопів із стрільниць, пражили певно по ногах і по тілі.

— Гоп! Оттак! Отсе тобі, вражий сину! — примовляв Пугач, вистріливши із своєї гаківниці, що трохи не кинула його в рів, так завернулася по вистрілі назад.

Перед гаківницею Пугача справді прорідилося. Військо хапалося за голову, мовби хто йому піску в очі насипав, і заверталося назад. Заки нова лава в ладі надійшла, козаки мали час знову зарядити рушниці. Турецькі пушки замовкли, щоб своїх не бити; за те козацькі сипали ядра у громади, що виринали з диму; рушниці з окопів кидали тисячі куль у цілі лави Турків — не штука була й ціляти, так злягла орда на поле. Настав такий вереск на боевищі, така суматоха, що козаки вже не знали, що там діється.

Микула мов стратив пам'ять. Кров ударила йому до голови і він тільки стріляв і стріляв, мало й мір'яв, така горячка напала його. Коли тут Муха, що лежав поруч нього, захопив його за рукав.

— За окіп! Шаблю бери!

Микула вихилився зпід воза, стискаючи шаблю в руках, вискочив на окіп — цілі лави козаків збігали вже з насипів, підкидаючи тисячі шапок у гору, і зі скаженим криком бігли на Турків. Микула трохи не впав, так скочив з окопа, і з піднятою шаблею в руці кинувся на здогін. Спотикнувся на трупі і з цілою силою рубнув якогось Турка перед собою по плечи. Виминув його і гнав за громадою, коли тут Таран скрикнув: „Гов!“ Микула пригадав собі, що далеко не можна бігти. Оглянувся: Турки втікали, але козаки стримувалися на поли, не бігли далі, тільки заверталися чим скорше в окопи.

Вернувся й Микула.

— Ти бо пам'ятайся, Микуло! — казав йому уже в окопі Таран. — А то раз забіжиш наперед своїх і вже не вернешся.

— Я, братчику, такий: Доки спокійний, то спокійний, і мухи не забю. але як розпалюся, не питаю — все одно.

— Видко, не бував ще на війні?

— Таки не бував, правду кажеш. Але сила в мене, хоч за тих кілька неділь її не трохи минулося.

— Тут не так сили, як зручності треба. От якби ти придивився, як Муха йде або Пугач або й Череватий. Вони тобі йдуть легенько, як коти по болоті, а бачать навкруги себе. Я вже не раз придивлявся. Тільки Голота тріпається та пищить, як лошак.. Чому не заряджуєш рушниці?

Микула взявся до роботи.

— Хведоре! — обізвся Муха, підходячи з окровавленим лицем до Пугача. — Подивинося ти, чи дуже мене драпнув, бо кров іде.

Утер лице рукавом, а Пугач став пильно придивлятися.

— Не бійся, Яцку! Тільки зверху шкурку здер. Прискне. Іди, обмий водою та приложи листок, або платком перев'яжи!

Надїхав на кони сотник Левко Бєрло. Приніс приказ від полковника, щоб козаки не вибігали з окопів, бо на лівім козацькім крилі Турки тільки ждуть на те, щоби вдертися туди в козацький обоз, не дати козакам вернутися в окопи і в поли взяти їх у два огні.

Козаки вислухали мовчки і кождей заліз знову у свою „піч“.

Почалася инша забава. Турецькі пушки знову задирили ціле поле; козацькі пушки були менші і не несли так далеко, як турецькі, тому пушкарі вичікували догіднійшої хвилини, коли Турки підійдуть ближше. Вони й почали підсуватися до козаків, то тут, то там малими відділами. Що підійдуть на кількасот кроків до окопів, стрілять і втікають. Знову підійдуть, козаки не втерплять, вистрілять — Турки уже знову втікають. А боками инші турецькі відділи тільки ждуть, коли козаки випадуть у поле.

— Ага! — зрозумів Голота. — Хочуть нас вивабити в поле.

— А ти тільки тепер зрозумів? — упік його Безушко.

— Не стріляймо даремно, шкода пороху! — упоминав Пугач, що ждав зі своєю гаківницею та підсипував пороху на панву.

З годину пробували так Турки хитрости, чи не витягнуть козаків з окопів — не витягли. Вернулися з поля до свого обозу, тільки трупи і ранені полишилися на боєвищи.

Муха вернувся з перевязаним лицем в окіп.

— Чули ви, товариші, щоб ті худі Німці о межу з нами хоч раз стрілили? — спитався він.

— Ні, не чули. На них і не йдуть.

— Здається, Ляхів сьогодні зовсім не чіпляються. На нас наважилися.

— Здається!

— Н-ну, обійдемся! — сказав гордо Муха і сплюнув.
— Бородавка правду казав.

Сонце вже підійшло понад ліси і освітило ясно всю околицю. Мраки щезли до решти і дими піднялися в гору: У кого були бистрі очі, той бачив якісь нові рухи у турецьким війську. Ціла орда пересувалася напротив середини обозу.

В польським обозі по сім турецьким маневрі також заворушилися. Ходкевич вислав під окопи шість гусарських хоругов і полк піхоти. Німецька піхота зійшлася ближше до козаків так, що в окопах сиділо їх по два і три ряди, а де був який горб, то ховалися за горбом. Козаки з полку Дорошенка бачили сі обороти своїх сусідів і міркували собі, що заноситься на щось нове.

— Чи пушки перевозили, чи ні, бо я не бачив? — спитався Пугач, що виліз на окіп і пильно придивлявся всьому.

— Ні! — відповів Безушко. — Я дивився добре.

— Гм! — міркував Пугач. — Се поставили Турки орду против Ляхів, щоб нам не могли допомогти, а самі підуть знов на нас приступом.

Здогад старого козака був вірний. Почалося знов те, що вранці, тільки далеко страшніше. Турецькі пушки сипали ядрами зо дві години. Ізза диму не було сонця видко. Земля стугоніла. І найвідважнійші з козаків тулилися по своїх печах, щоб не впало на котрого з гори важке кругле зелізо, як гарбузик. Вони тільки зглядалися із своїх криївок, як в обозі кулі ломили вози, вбивали коні, і як з дерев падало галузе. Турецькі пушкарі міряли тепер уже ліпше і мало котра куля падала перед окопами або в Дністер.

Микула слухав тих громів і умлівав зі страху не за себе, бо йому у криївці не було чого лякатися, а за батька, що лишився там з кобзарем в обозі. Що там старий робить? Чи сховався? А тож, не дай Боже, за-

блукається яке ядро і спаде йому просто на голову. Убе, певно убе... Можеб вибігти з окопів в обоз?... Не годиться, саме тепер потрібно як найбільше людей, а він мав би утекти?... Ні, треба остатися. Батько не дитина, знає, що треба сховатися. І Микула слухав дальше, як греміли пушки.

— Хведоре! Ти чував коли таку музику? — спитався Муха в Пугача.

— Ні! — відповів той. — Як живу, ще не чував і не бачив. Судний день!

— Я вже начислив чотириста вистрілів — озвався Голота. — О, чотириста один, два, три...

Голота справді увесь час мовчав і тільки числив вистріли.

— І не дочислишся! А вранці скільки було? Сеж доси уже з вісімсот разів стрілили. О, Господи! — зітхнув Череватий.

— На, от маєш! Тьфу! Аж очи запорошило! — сплюнув Таран, бо саме перед його „віконцем“ під возом ударило ядро і зарилося в землю.

Всі мимохіть підсунули під себе ноги, а голову під віз і тільки часом заглядали у стрільниці та слухали, що то дальше буде. В окопах було тихо. Здавалося, мовби отсе не гармати, а хмари греміли і лискали, страшно; наполохані-ж люди ждали, сховавшись, на страшний град, що мав витовкти усе живе на землі.

— Прости, Господи, всі согрішення мої! — зітхав Череватий. — Чогось мені так важко на серцю, якби я сьогодні мав загинути.

— Не крач сам над своєю головою! Ото! — обурився Безушко.

— Ет, що ви знаєте? Чоловік грішний, батька й матір на старі літа покинув, людей нагубив; от у Бразі двох Жидів убив.

— За Жида не гріхі

— Я й хрещеного неодного вбив. А тепер чую, смерть надходить.

— Череватий! Що тобі таке? — крикнув Муха. — Чи ти здурів?

— Не здурів, братчики, не здурів. Поховайте мене по козацьки, коли вмру.

— Ні, ти здурів, брате! Зі страху, чи що?

І Муха присунувся ближше до Череватого та почав його утикомирювати. Череватий не відзивався, але й не дав себе потішити. Висилали його в обоз, не хотів іти.

Така бесіда, якої ніхто не сподівався, всіх під возом страшенно прибила. Хоч як намагалися всі глузувати собі з Череватого і підохочувати себе, всім наче смерть показалася перед очима і простягла по них свою косу. Потім усі замовкли і мовчки визирали зпід воза в поле.

— Турки йдуть! — шепнув Таран.

— Господи! — зітхнув Микула. — Та сеж ціла хмара!

Справді, на боевише до козацьких окопів зсувалася нечисленна товпа, не в розсип, як перше, а нога при нозі, цілий живий, довгий і широкий вал, котрого, здавалося, не могла знести ніяка сила людська.

Стало тихо. Турецькі пушки замовкли, козацькі ще не відозвалися. Попри Микулу поскакав на кони якийсь післанець у німецький обоз. Микулою аж стрясло. Тепер уже йде смерть: отсей живий вал роздавить усіх. Бідний батько, бідний! Красше було його не заводити сюди в обоз, красше було й самому лишитися під замком. От і родини не виратував і батька завів у погибіль і сам загине. Череватий добре казав...

„Прости, Господи, і мені гріхи: оттого чуру, що я вбив, і тих Турків над Прутом... Не хотів я їх убивати так мусів боронитися. А тепер іде заплава“...

На поли Турків як мурашок, як листя на дереві, як піску в морю. Ті, що станули против польського обозу, не йдуть, стоять, а ті інші йдуть просто, простісенько на козацькі окопи. О, Господи! Колиб хоч Пугач або Муха додали відваги, а то й вони мовчать... Чи треба може вже стріляти?

Микула глянув на товаришів, що вони роблять. Ті лежали сперті об окіп, або стояли на вколішках, як приковані, і не зводили очий з Турків, мов усі задеревіли, розуму збулися.

Яка курява знялася над Турками! Мов туман ранішній. Як уже близько! Бух, бух! І ще раз! От знов! — ревнули козацькі пушки і всі козаки мов обудилися, поглянули на свої рушниці та на шаблі, що лежали в рові.

— Тссс! — засичав Пугач, як гусак. — Витримати! Не вибігати на окіп, поки я не шарну з гаківниці по ногах.

Вистріли з пушок немов пробудили і Турків... Тепер уже не була пора йти кроком, треба було бігти на окопи, бо кожний крок коштував життя тисячам. У такій товпі куля не пропадає дармо. „Галла! Галла! Галла!“ — схопився крик, як буря, і перелетів ціле військо; притих і знов зірвався і вже не втихав, лунав то тут, то там. Земля застогнала від ніг людських.

— Раз стрілити і на окопи! Тепер нема часу — крикнув Пугач.

В окопах справді затарахкотіло здовж на якої чверть милі. Трохи не всі передні Турки впали на землю. Але товпа йшла наперед, мов повінь, не зважаючи ні на трупи, ні на жадні перешкоди.

Козаки зпід воза стрілили і вхопили за шаблі. Тільки Пугач чекав іще до остатньої хвилини і випалив з гаківниці просто в голови громаді Турків, що вже підбігла під окіп. Зранені або обернулися, щоб утікати,

або впали. По них підбігали інші. Пугач вискочив на віз, як несамовитий. Вибіг і Микула із своєю шаблею і сулицею. Всі вже наставилися до ручної боротьби.

— Бий! — заревів Череватий, як скажений. — Бий!

І стали вимахувати шаблями так, що ніхто не міг приступити. Але Турків перла повинь із заду, мусіли лізти на окоп, або падати під ноги. Козаки могли вигідніше рубати, бо стояли на окопі, а Турки були в низу.

Полилася кров із порубаних голов і толубів. На Микулу прийшов його дур — зовсім толк забув. Кинув шаблю і вхопив сулицю, здоровенну дручину з острим зелізом. Правда, сулицею йшло йому легше. Він тільки шпигав у груди і все іншого колов, мабуть і не ранив дуже, тільки заколот робив великий. Ранені заваджали здоровим, що йшли, топчучи живих і мертвих. Нараз хтось ухопив Микулу за ноги з переду і він упав стрімголов у рів. Коли він знову зірвався і глянув на окоп, там уже Турки боролися з козаками.

Сулиці нема, шаблі нема! Дишель є в рові! І Микула хапає важкий надломаний дишель, вискакує на віз, пхається перед інших козаків і одним замахом змітає з окопу цілий ряд Турків. Махнув у другий бік так, що Таранови аж шаблю вибив з рук і він зіскачів у рів, прочистив другий бік.

— Вступіться! — крикнув до козаків, що заваджали йому під руками.

Козаки справді вступилися, бо мусіли; зіпхали їх Турки з окопа і вже в обозі велася дальше боротьба рукопаш. Лишився Микула на возі зі своєю зброєю, п'яний зі зворушення. Довгу хвилину не дав нікому, вилізти на окоп. Але вже руки вянули йому, вже очі немов імла йому застелювала.

Нараз німецька піхота стрілила на Турків з боку раз, другий і третій. Повинь Турків наче захиталася, військо розбилося. Стрілили ще раз поздовж козацьких

окопів — одна куля свиснула трохи не попри самого Микулу. Микула кинув з цілою вагою дишель вперед себе і зіскочив з воза в рів: Вибіг в обоз, підняв якусь закровавлену шаблю з землі і як розюшений бик, глянув очима на окопи. На них було менше Турків, як перше, — вони втікали, верталися в поле, бо німецька піхота добиралася кулями до живого тіла. Ціле ліве крило Турків, що йшло на Дорошенків полк, почало втікати зі страшним криком. Та утеча затрівожила й інших і почало турецьке військо віддиратися від козацьких окопів, мов сукно від рубця.

В інших місцях козаки гнали вже полем Турків; декуди викидали знову ворогів з обозу.

Настала така біганина в обозі і в полі, що Микула вже не знав, що має почати.

Коли тут прискочив на кони сотник Берло, крикнув грімко: „Здоганяйте Турків!“ і поїхав далі поздовж окопів, повторяючи приказ. Микула вискочив на окіп і глянув на поле в лівий бік. Із середини із лівого крила козацького обозу висипалися справді коваки, як рій з улія і бігли за Турками. Турки втікали на цілій лінії, Микула стиснув шаблю в руках і побіг до громади. Ся громада що раз росла і росла і настигала Туркам на пяти. Тих напав невиданий переполох. Утікали без ладу, куди хто попав, аби тільки чим скорше допасти до свого обозу, або в ліс.

— Бий, бий! — крикнув хтось коло самого Микули.

Він оглянувся: Се їхав Сагайдачний, коло нього Могила і Шемберг. Передні козаки справді вже били Турків по плечах та по голові і бігли далі перескакуючи трупи та ранених.

На горбах під лісом, де стояли турецькі пушки в кошах або попривязувані ланцухами, до дерев, замушилися козаки: частина їх почала рубати колеса від пушок і кошів; менші пушки скидали в яри; грубші привя-

зані лапцухами загвозджували; а інші козаки бігли далі. Ось уже намети, уже турецький обоз. Турки розступаються, втікають на боки; козаки біжать мов улицею і спадають на намети, як гайворони. Всюди переполох. Місцями малі бійки, кров лється, але найбільше шале-на утеча.

Уже ревуть недалеко стада волів і мулів, завертані в поле, уже рушаються вози в обозі і намети падають, мов від бурі.

„Рабуї“ — верещить хтось до козаків, але козаки уже й самі господарюють по наметах, забирають добичу: одержу, зброю, гроші, усе ховають, де можна при собі, або й виносять оберемками.

Кинь, бий Турка! — кричить Сагайдачний, бо боїться, що за здобичею козаки забудуть дальше гнати Турків. Пане Могило, їдь до Ходкевича, проси о поміч! Сьогодні можемо війну скінчити. Нехай кине кілька полків. Не рабуї, бий, гони!

Могила вертається конем у польський обоз; тимчасом козаків годі вже вивабити з наметів; рабують, де лиш можна.

Минає з пів години, козаки вбилися клином у середину турецького обозу. Інші з заду пруть лавами. — Ціле ліве крило Турків завертається, Сагайдачний з Шембергом стоять на конях на горбку і зглядаються, чи не йде поміч із польського обозу.

— Колиб тепер Ходкевич післав поміч! Хвилинка така добра! — каже Сагайдачний мов до себе.

Але минає ще з пів години: Турки опам'ятовуються, стягаються з права і ліва і починають страшенну боротьбу на життя і смерть із козаками. Здобичу треба кидати і боронити життя. Сагайдачний посилав одного Післанця за другим до Ходкевича; поміч не надходить. починає бути круто, бо всі Турки завертаються...

Тимчасом Микула забіг на ліве крило турецького обозу, де сподівався знайти ясир. Лави козаків поривали його з собою в обоз, та він перебивався через них, щоби тільки добігти до ясиру. Бажав конечно знати, де знаходяться бранці, щоби в потребі віднайти їх легше, післати когось, або що. Здавалося йому у воєннім за-палі, що ось побачить там свою родину, відібе її і за-верне у козацький обоз. І справді: побачив ясир, та не такий маленький, як він сподівався. Кільканацять тисяч людей гонила в поле товпа кінних вояків, мов череду, щоб не попалися ворогови в руки. Як тут найдеш родину у такім зборищи людей? І в спокійний час треба би її кілька днів шукати, а не то тепер...

Микула станув і дивився з розпукою, як відходив ясир у поле. Там із правого боку в обозі кипить боротьба, усе біжить у той бік: і Турки і козаки, а він тільки сам один має іти на ясир! Чому козаки не відбивають ясиру? Ой Боже, Боже!

І він завернувся на боевище. Не біжить тільки йде спокійно і бачить усе так виразно, як ніколи не бачив: увесь запал його щез. Ніхто його не чіпляється і він не має кого. Тай на що? Родини не відібе.

Іде й дивиться: уже сонце на заході, в самі очи бе. На поли валяється стільки трупів, коний, зброї! Попри нього біжать ще останні козаки в турецький обоз, але ті небавом стають, бо інші вже вертаються. Там в обозі діється, видно, щось незвичайне, бють козаків... Нехай бють, що йому до того?

Але ось з обозу вибігає відділ Турків, немов про-вожає козаків з боку і бе їх. Біжить просто в сторону Микули. На переді на кони якийсь баша, чи хтось ин-ший, так багато одягнений, у білім шлику на голові. Ми-кулі годі тут ждати: треба бігти до товаришів. Шкода життя. Біжить. Помічає се сей кінний Турок і хоче на

нім спробувати свою шаблю; гонить за ним. Микула стає з піднятою шаблею і жде. Постановив собі вдарити Турка по руці, щоб шаблю випустив з рук. Сам чудується, як він то спокійно тепер розважає. В остатній хвили зриває ще майже несвідомо лівою рукою кучму з голови і мече коневі просто в очі. Кінь скаче в бік, Турок замахнувся в повітрі. От тепер — мах! Лежить Туркова шабля на землі. Він і свою кидає — і прискакує до коня, хапає за уздечку і сіпає так сильно, що кінь стає дуба. Турок випадає з сідла. Микула до Турка: хапає його з заду за руки, аж той крикнув із болю, і каже: Наперед! Турок видирається з рук. Микула дивиться: чи нема в нього зброї якої в руках. Нема! Пускає йому руки, хапає за жупан на грудях і тягне його по землі, як мертвого. І все те робить так спокійно, так, здається йому помалу — хоч усе те сталося у хвилині, — тільки злість чує в грудях, злість скажену, що із рук його робить залізні кліщі і напружує йому усе тіло, як тятиву на лиці.

Із турецького обозу вертаються тисячі козаків. Поривають, як вода, і Микулу і його Турка. Турок мусить іти, інакше потопчуть його на смерть. Микула тягне його за собою, як норовистого коня, і додає йому охоти стусанами в бік. Турок уже проситься, щось говорить, але Микула не розуміє по турецьки, одно тільки розуміє, що має його — хоч би не знати, що сталося — затягти в козацький обоз. Приходить йому на думку, що отсього якогось турецького старшого можна буде виміняти пізніше хоч за одного бранця. За матір? Ні, за жінку! Е, ні! За матір! А з хлопцем що?... Треба буде віддати сього бранця старшині.

От уже козацькі окопи. Микула просто переносить Турка через окіп і кидає його на землю. Пускає його навіть, як кіт миш, але стоїть коло нього і наказує йому: „Ані не рушся, бо смерть твоя!“ Турок сидить

скулений і тремтить. Говорить щось, та хто його знає, що...

Козаки входять в обоз. Микула не рушається з місця. Бачит., їде Сагайдачний із Шембергом. „Вставай!“ — кричить на Турка і веде, майже несе його напротив гетьмана.

— Передаю вам, пане гетьмане, якогось турецького старшого.

Турок складає руки на грудях і говорить щось скоро-скоро.

— Що він каже? — питається Шемберг Сагайдачного.

— Каже, що він баша і що дасть мені такого коня з нарядом, якого сам султан не має, коли його пуцу. — „Ні — сказав гетьман по турецьки — я тебе не пуцу“ — і додав знову по українськи до Шемберга: — Пішлю Ходкевичеві за те, що мені не поміг. От розум! От проклятий лад у вас! Сьогодні можна було нагнати всіх до сто чортів і весь обоз забрати, а він зі своїми стоїть і дивиться. Кількасот людей пішло мені марно.

— Не дивуйтеся — говорив Шемберг. — Він би сам може й рад, та король спутав його дорадниками. Дурницю зробили; я сам бачив.

— Нас не шкода, а вас шкода! — гнівався гетьман, але здержав зараз свій гнів і казав Микулі взяти собі ще кількох козаків до помочи та відвести башу до гетьмана Ходкевича.

Микула передав башу козакам, а сам вернувся до полку Дорошенка. Пригадав собі батька і відхотілося йому йти чванитися перед польським гетьманом, що зловив башу. Чорт його побери! От що там батько поробляє, се важнійше.

Батька не шукав довго, найшов у обозі. Через день ховався старий із кобзарем в ярі в якійсь ямі; тепер

вийшов із сховку і був там, де вранці. Просив Микулу провести його до замку, там безпечнійше — і Микула зараз таки пішов із ним туди попри польський обоз.

Сонце вже зайшло за буковинські ліси. Кругом наставав спокій. На боевищі конали недобиті, але їх стогонів ніхто не слухав; кождий волів відпочивати по тяжкім дни.

VIII.

Дзерона під замком не застали. Старий Ярошенко порадив заночувати між Волохами в рові; одно, що там затишно і теплійше в ночі, а друге, зголодніли дуже, не ївши з ранку доси нічого. В рові було глітно; сотки черни з польського обозу зібралися тут та співали по п'яному.

Ярошенки присілися коло одної Волошки, що продавала горівку, сухарі, солонину і вудженицю. Се добро держала вона у скрині, на якій сидів її чоловік чи знакомий, і відмикала її тільки в потребі. Очевидно боялася, щоби п'яна голота не розтягла всього без грошей.

— Що даш за сей жупан? — спитався якийсь чур.

— Ду те ла драку!*) — закліяла Волошка. — Кажу тобі, відчепися, не хочу твого жупана і не дам нічого. Але чурь не відходив, сварився і торгувався.

— Мені придавбися такий жупан, хоч на ніч! — відозвався батько Микули.

Микула купив жупан від чури. Справді ночі були холодні, а старий не мав чим накритися. Попоїли і поклялися спати один коло другого.

— Ох, який же я втомлений! Всі кости болять! — нарікав Микула.

— Гроші возьми під себе! Ще всі маєш? — упоминав батько шепотом.

— Якось не погубив.

— Коли-б хоч на що здалися!

---

*) Іди до чорта!

— Бог ласкав! Тепер уже знаю, де ясир, але як до нього дібратися, як приступити?

— Бог pomoже, синку! Вернемося ще до дому і будемо жити спокійно.

— Дай, Боже! Я оттак у тій метушні забуваю на хвилину, по що я сюди прийшов, що маю робити; та, буває, як згадаю, серце мені крається: де тепер бідна мама, де Роксанда, де син? Не нажилися ми в купі... тай хто знає, чи вже зйдемося колись.

Батько тільки зітхнув. Мовчав добру хвилину, згадуючи свої літа і свою недолю.

— Красше було мені лишитися в Камянці і не йти в Молдову. В Камянці безпечно, приступити до нього годі, — і жив би собі без страху. А я його покинув і з того часу і спокою не маю. Оженився, вас привів на світ, думав хоч на старі літа спочити собі у своїй хаті, між діточками..

Микула не відзивався, сон ломив його.

— Спіть, тату!

Але старий літав гадками то по Камянці Подільським, де пробув свої молоді літа, то по Молдові, де прийшлося йому доживати віку.

— Коли вернемося, — говорив він іще — треба буде піти до тестя, до Чамчана, щоб нас заратував. А тож у нас у хаті нічого не буде... Зима приходить, худібки нема, збіжа нема, нічого нема...

— Підемо, підемо. Він, здається, немало заробить тепер.

— Ну, певно! Та се-ж майстра понад нього нема. Недаром господар покликав його зразу до роботи.

— Не знати, де він тепер? У Сучаві?

— Ей, де! Десь із військом. Не пустять його. Старому й не снилося, що буде на такій великій війні. А то, дивись, і він і я... Правда, що йому ліпше. От коли-б можна розвідати, може він тут...

Микула вже не відповів, мабуть і не чув батькових слів. Сон переміг його. Батько не говорив уже більше, тільки знову вернувся думками в Камянець. От тільки перейти звідси Дністер на Жванець і далі дорогою, полями, — недалеко і його родинне місце. Яке воно гарне!

Як там весело жилося Семенови за хлопячих літ! Бувало збіжить із товаришами у зітрову браму, де ніколи не перестає дути вітер, а потім над Смотрич, у широкий та глибокий яр, що тягнеться довкола цілого городу, — і давай на ріці ставити млинок із патиків. Там по лівім боці на горі чорний замок і високий міст, що веде понад яр із замку в город; кругом стрімкі береги в двадцять сяжень, мури, башти.. так тихо тут і безпечно... А на Смотрич сонце світить... вода тепла... Треба скупатися. Хлопці йдуть у ріку, прискають на себе водою... Брр! Чогось холодно! Ану бігти ярком довкола города, туди попри Польські Фільварки, попід берег — геть наоколо аж знову до моста — хто борше добіжить?

Семен прибіг найскорше, уже й видрапався стрімкою стежкою на міст, дивиться з гори і сміється з товаришів, що припізнилися. Збирає його охота побігти в замок... але зараз за мостом коло башти стоять вартові, такі страшні.. А там от із стрільниці в мурі визирає пушка, така чорна дучка... Страшно, ще стрілить! Так як тоді у якесь свято... Радше втекти до міста до батька, що пильнує вітрової башти... там під муром лишив він свій лук, що йому батько зробив... Він уже з лука стріляє добре... раз чорну галку поцілів і вона впала..

Думки у старого Ярошенка плутаються. Він будиться з дрімоти, присувається ближше до Микули, зсуває з себе жупан потрохи на сина і накриває його, дивиться ще раз довкола себе — уже всі сплять — і помалу засипляє також.

Будяться обидва із сходом сонця: у рові страшний крик і зойк. Волошка з чоловіком прячуть одержу, на котрій спали, чим скорше у скриню і кричать... Волошка плаче. Що таке? Зриваються обидва з леговища... Що сталося? „Чури напали“! Як? Де? А от уже там бють Волохів, рабують.

— Утікаймо!

Вибігають із рова над яр, де давнійше спали.

Але там повно вже челяди, бійка між людьми. Куди-ж утекти?

— На берег оттам за шибеницю в корчі!

Біжать Ярошенки. Під замком різня; вони поминають скажену голоту, що розтягає покрадене добро, і припадають до корчів, що обросли височезний кам'яний берег Дністра.

— Низше, низше злізьмо! — радить Микула.

Злізають ще трохи низше, але далі небезпечно, можна впасти як із стіни. Чують крики: Ріж, бий! Крики зближаються до берега, тільки близше замку, туди, де надбережною стіною заходиться у стрільниці й башти.

„Ратуйте! — кричать люди. — „Ратуйте!“

— Йой, Господи! Се що знову? — дивується Микула. — Таке в польськiм обозі?

Тимчасом польські обозові опришки уже стягли кільканацять Волохів: чоловіків, жінок і дітей, пов'язаних за руки і за ноги, на сю стрімку стіну над Дністром.

— Ану, в воду з ними! — кричать.

Ярошенки припали в корчах до землі і дивляться зі страхом. Усе їм видно: і стіну і глибокий Дністер у низу.

Гоп! — і полетів чоловік із страшенної стіни в низ. Не впав у воду, тільки на землю під стіню.

— Далі, далі розмахнути і на воду! — кричать скажені люди. — Чекай! Оттак!

І нелюдський розбишака зловив малу дитину за ногу, як замахнувся, полетіла дитина на воду, тільки плеснула як камінь, вода підскочила — і дитина пірнула в Дністрі.

На стіні зверещала нелюдським голосом якась жінка, мабуть мати дитини. Та небавом і вона летіла вже мовчки в воду, впала на плечі, пірнула в воду, виплила і почала бовтати руками.

— Ади, відьма! Не потопає, хоч звязана! Ану з мушкету її!

Хтось стрілив. Куля вдарила в воду коло нещасної жінки.

— Зле! Чекай, я поцілю ліпше!

Стрілив другий опришок — і пішла жінка під воду.

— Господи! Господи! — зітхав старий Ярошенко і закрив очі руками.

— Мордуй зрадників! Вони нам обоз хотіли підпалити! Туркам видати! — кричить чернь, та тягне з собою ще з кількадесять людей, чоловіків, жінок і дітей.

І за хвилину посипалися люди, мов камінне, із стіни в низ на землю в воду, а за ними кулі, якими скажена товпа добивала тих, що добувалися з води.

Микула обняв батька за шию, притулив до себе — і оба сиділи так скулені лицем до Дністра. Душа в них похолола, пам'ять їх відходила.

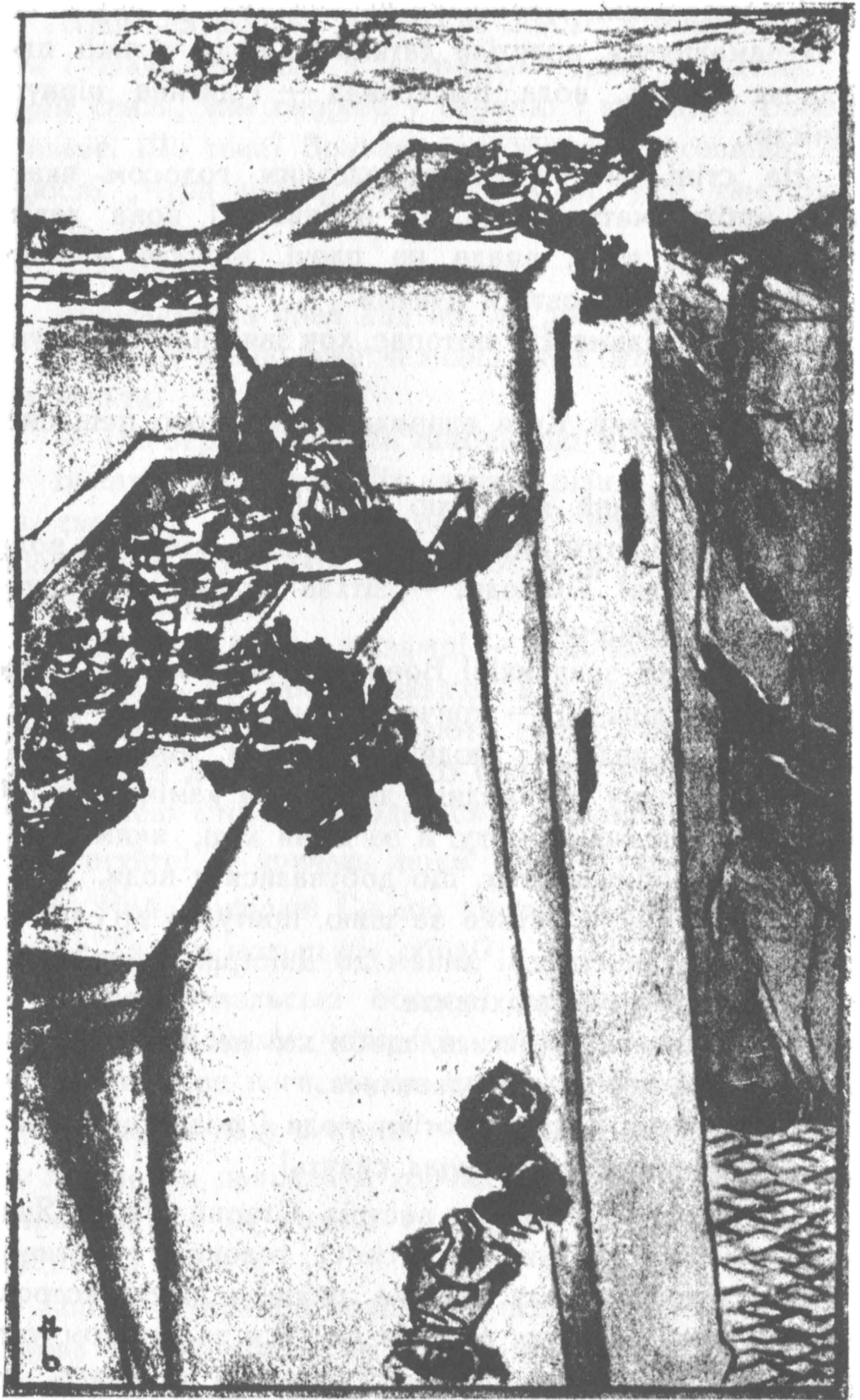
Не важилися рушитися, щоби хто не помітив.

Хвилини роками їм здавалися.

Нараз верх них затупотіли люди і роздався крик.

— Дивись! Ще в корчах сидять!

І в ту хвилину луснув вистріл. Старий Семен Ярошенко замахав руками коло своєї голови і скотився з берега в низ. Микулу запекло щось у руку, котрою тримав батька за шию, але він кинувся за батьком, ударив собою об якийсь камінь і стримався на корчи, не долетівши до землі, над водою. Не памятався, але не-

свідомо поправився на своїм місці, запершися ногами в камінь так, що став нахилений плечима до берега. Подивився мов сонними очима довкола себе, постояв часок, протер очі, глянув у низ — скрикнув з болю — і чим скорше почав злазити з берега. Сам не тямив, як злавив, чіпляючися корчів і каміння, в кінці зіскочив, мов зі стіни, і глянув за батьком. Батько лежав на камінню в низу.

— Тату! Тату!

Микула прискочив і припав до батькових грудий.

— Тату! Жиєте ще? Озвіться! Промовте хоч слово!

Підложив батькови рамя під голову — дивиться: із потилиці кров тече. Не дихає вже.

— Тату! — скрикнув Микула так голосно, аж у березі його крик відбився глухо.

Батько вже не озвався. Микулою стрясло кілька разів, мов би ним хто хотів кинути, у горлі задало його, глухий стогін добувався із його грудий і не міг добути. Він зложив батькову голову на камінню, сів коло трупа і задеревів. Нічого не чув і не бачив, хоч недалеко нього стогнали у смертельних муках недобиті Волохи, скинені із стіни.

Як довго сидів він так, того він не тямив; коли-ж опам'ятався, почув, що сам слабне і що ліва рука йому терпне. Помацав правою, найшов болоче місце. Скинув лівий рукав, почав стягати спідню одягу — прилипла до рамени, кров пересякла одягу. Прийшло йому на думку що та сама куля, що поцілила батька в голову, зранила йому руку, котрою тримав батька за шию. Глянув на тіло: тільки шкіру здерло. Ох, Господи! Чому-ж куля не стрималася на його кости? Був би батько жив! А тепер... а тепер..

І не зодягаючись, припав Микула лицем до батькових грудий, застогнав раз тяженько і замовк. Думати не міг, так тільки щось недоладне снувалося йому по голо-

ві — як довго, він сам не тямив. Полежавши оттак ще часок, він устав на ноги. Був уже спокійний, такий спокійний, що сам чудувався, чому не плаче, чому не рве волосся на собі. Зійшов над берег і обмив собі рамя. Кров знову пустилася, але Микула перев'язав руку платком і здержав кров. Одягнувся знову — і тільки тепер розглянувся довкола себе. За Дністром межі Жванцем і Брагою спочиває ще частина війська королевича. Богато цікавих стоїть над берегом по тім боці. Мостом переходить якийсь відділ у замок; по кількох лише йде, бо міст слабкий. Під замком трупи: ні, ще дехто рушається. От якийсь лізе до води. Що се? Не вбився на смерть? — Глянув у гору: Нема вже на стіні нікого, тільки там десь верхи галасують люди. Подивився у низ Дністра. Попід берег іде стежка. Он-там козаки поять коні... Обернувся знову до батька і станув над ним. Під його головою остигла калюжа крові; руки були здерті.

— Деж я тебе, мій тату, поховаю?

Узяв батька на руки вперед себе і поніс стежкою. Зглядався усе на стрімкий берег, чи не найде якого сховку. В однім місци, кількасот кроків від замку, зложив покійника на землю, а сам поліз верхи у корчі. Найшов місце добре, немов кам'яне корито. Виймив іще кілька плит з корита, що лупалися гладко, щоби було глибше. Потім зліз забрати батька. Виніс його у верх і поклав у се корито. Назносив плит і почав прикривати батька з верха, почавши від ніг. Коли прийшлося йому прикривати груди, нараз мов гребля прорвалася в його нутрі, увесь затрясся і заплакав таким гірким плачем, що — здавалося — берег упаде від сього плачу в Дністер. Відкрив плиту, що покривала вже руки, і почав їх цілувати, то одну руку, то другу, та примовляти: „Батьку мій нещасний! Сирота я тепер! Сирота, без нікого! Чому й мене не вбили?“...

Довго він так плакав, поки успокоївся. Потім уже, мовби спішився, мовби пекло його отсе нещасне місце, на котрім лежав дорогий труп, мовби не бажав перепиняти батькові його вічного сну, почав прикривати його далі плитами. Ще раз глянув у бліде батькове лице, заросле короткою сивою бородою, прикрив його широкими листками і закрив плитою, дбаючи про те, щоби не придавила голови. Потім поназносив іще каміння і позатикав усі діри, щоби тільки яка птиця або звір не добулися до батькового тіла. Цілий горбок наклав.

Упоравшись із сею роботою, сів собі коло могили, спер руки на коліна і задивився на Дністер. Сонце світило ясно на воду, що блистіла місцями, як чисте срібло і плила бистро у Чорне море. День був уже зранку дуже парний. Берегульки крутилися понад водою та цвірінькали Микулі понад головою: десь тут недалеко мали, видко, своє гніздо. Чміль бренив понад квітками свою одностайну пісню. Потім надлетіло звідкись чорне стадо галок і полетіло на боевище з клекотом.

На тім боці Дністра в обозі над берегом закурилися огні: вояки стали варити. На право від Браги ген-ген на полях, на горбах видко також якихось людей: не знати, чи то Турки, чи Татари, бо козаки що там робили би? А там просто понад Брагою ліс чорніється, якийсь молодий лісок.. а може так тільки з далека здається?

Розлітаються думки у Микули. Сьогодні неділя. Неділя чи субота? Ні, справді неділя. От, і рахубу стратив. Тай неділя-ж то, неділя, як живе, не зазнав такої! Після вчорашнього дня військо з обох боків мабуть спочиває; ніхто сьогодні не згине... А тут у польськiм обозі, під боком королевича і гетьмана, польські чури таку кроваву службу божу правлять! Стільки людей невинних, безоружних помордували, потопили, поскидали живцем у пропасть на неминучу смерть. Геть із польського обозу,

нехай він пропадає! Чи не краще було лишитися між козаками? Був би батько жив. Ні, захотів під замок. Думав, що тут безпечніше... От і безпечно!..

Щож тепер далі робити?

Колиб так наперед знати, що родини не найде, скочив би зараз у Дністер, бо на що жити? Але надія невмируща, може найде... може ще вернеться до дому... Може ще поживе з родиною до якогось часу.. Утече в ліси-гори далеко від проклятих людей, що не дають один другому жити — утече і буде жити собі зі своїми.

— Прощай, тату! Не сподівався я так тебе ховати..

Постояв іще хвилину над могилою і зліз над воду. Глянув іще раз у гору між корчі і помалу пішов стежкою понад Дністром. Рішився піти до козаків. З далека ще раз оглянувся, мовби хотів затямити собі місце, де поховав батька — і пішов.

Тимчасом товариші Микули: Муха, Пугач Безушко, Голота і Таран, пополуднувавши, бавилися в кости у своїм окопі коло воза і програвали те, що здобули вчора в турецьким обозі. Весела розмова велася в їх гурті; кождий оповідав свої вражіння. Молодого Тарана найбільше чудували чотири великі слони, яких він бачив у турецьким обозі.

— Де вони були? — питався голота.

— Ну, вжеж! Як ти міг бачити, коли ти тимчасом здирав з якогось Турка сей жупан, що маєш на собі — закрив собі Безушко.

Голота був справді одягнений далеко краще, як перше; мав на собі широкі турецькі шаравари і носаті патинки турецькі; про новий жупан і не казати — він кождому впадав насамперед в очи; тільки кучму роздобув якусь, що зовсім не годилася до його одежі.

— Чому й турецького шлика не візьмеш на голову?

— От би тебе тепер посадити на того слона, козак був би!

— Тай до дівчини женихатися! Стук-сгук у ворота, вийди, моя панно злата! Панна виходить, а Голота не на воронім, тільки на слоні.

— Воно чи не ліпше було би на верблюді? І чом ти собі верблюда не взяв? Там жеж їх були тисячі!

— Бо чорти пильнували, так він і боявся.

Так допікали козаки Голоті, а він тільки добродушно усміхався, не перечився.

— А й справді були там люди, як чорти! — замітив Муха. — То вже всяких я бачив, а таких чорних ще ні. Там тільки погана віра зуби шкірить, такі великі, як постолі, і очима лупає. В ночі злякався-б! Подумай, ні?

— Як ні? — відповів Пугач. — От нехай би тобі де у нашім селі вискочив такий вечером ізза хати...

— Ов, щось крапає! — перебив веселу розмову Таран і глянув на небо.

Небо справді захмарилося; вже зранку заносилося на дощ. А тепер і почав падати; спершу дрібний, а потім що раз густійший. Козаки кинули грати в кості і поховалися під віз у свої „печі“.

— Нехай трохи дощ промие кров і трупів, бо чуєте який сморід? — почав знову Муха розмову. — У ночі годі було спрятати — потомлені були дуже — тепер, у день годі — не дадуть — треба буде аж у ночі поховати.

— Пропав наш Череватий, як камінь у воду — підхопив розмову Пугач. — Хотів нових постолів і от має...

— І як він то дивно чув на перед, що помре? — чудувався Безушко.

Я його бачив ще коло пушок, а потім із очий стратив — сказав Таран.

— З ним щось несамовите сталося. Тут балакав, як чоловік, а тут: „Я умру!“ Налякався, видко, потяжкий був собі.

— Та чиж і не було вчора страшно?... Ех, чорти побрали би Ляхів за те, що не помогли нам учера! Такий кусок і випустити з рота! Просто гріх...

— На одно копито дідько всіх Ляхів зробив: писком воюють...

— Мошродзеї прокляті! — кляв Безушко. — Так за православіє тягти нашого брата під топір, то знають; а помогти, то ні.

Зачіпили козаки болючу справу, що вже накипіла в них від давна.

— Я не розумію гетьмана — почав Таран. — Турки найбільше нас чіпляються, Ляхи в панцирах та перах ані за окіп, а Сагайдачний затяг нас сюди за Ляхів голови класти.

— От же німецька піхота помогла в ранці — замітив Пугач.

— То-ж то й є! — обурився Безушко. — Як не нас, то Німця-наймита післати чорту в зуби. А самі пани зда- лека, бо порох в носі крутить...

— Се вже так: Чешися кінь з конем, а віл з волом; Лях козакови не товариш — додав Муха.

— А Сагайдачний кланяється їм — горячився Безушко. — Як маеш покланятися лаптю, то лучше покло- нися чоботу. Ми-б з Турками красше вийшли.

— Виходить на те, що Бородавка каже — докинув Таран. — Я от у ранці чув від людей, що його стережуть; такого їм набалакав, що аж їм уха повяли. Воно й справді чудно: Чи не змовились, буває, Ляхи з Турками, щоб нас тут вигубити до ноги!

— Еге! Запороже було-б чисте на якийсь час.

На якийсь час! А потім кликне старшина і козаків знову буде як трави.

— Стривайте, панове, — почав Пугач — у Бородавки гадок, як у зайця стежок. Він тепер мудрий, коли не гетьман; а доки був гетьманом, то розуму не мав.

— Але тепер правду каже — відповів Безушко. - Нам би найкраще забратися звідси тай годі. Нехай би самі Ляхи билися. Пізналиб, по чому локоть кваші.

— Стривай, брате, послухай мене, — втихомирював Пугач. — Знаєш сам, як нам Турки і Татари допекли до кивих печінок. То в Сагайдачного, гадаю, думка така: От якби нам на спілку з Ляхами вдалося упустити Туркам крові, був би спокій на якийсь час: а за той час можна би поторгуватися з Ляхами за наші діла.

— Яка-ж мені се спілка?! Напнеться, як жаба до гусяти на траві: „Я пан і ти мені поможи! Я собі буду в перинах лежати, а ти за мене роби!“ Якаж се спілка?

— Звісно, спілка погана! — боронився Пугач. — Чи яж кажу, що добра?..

— Ет! І не кажи, Пугачу — перебив його Муха. — Ужеж гетьман має свій розум, але й ми не в тімя биті, знаємо також, що вовк, а що лисиця. Не по нутру мені вчерашній день; тим не по нутру, що так скінчився. Як не крути, а виходить: не помогли! А чому не помогли? Бо то були ми! За панами були-б зараз полки вислали.

Дощ унимався і знову показалося сонце з поза хмар. Жара ставала нестерпуча. Дощ не охолодив повітря, тільки розжарив його.

— А, от і Микула йде! — скрикнув Таран. — Де ти пропадав, Микуло? Де твій баша?

Микула не відповів на сі питання, прийшов і сів собі мовчки до гурту.

— Ти чого такий сумний? — стали його питатися.

— Польські чури батька мені вбили під замком. Більше сотні людей з Молдови вирізали, поскидали в Дністер, постріляли...

— Що ти кажеш?! Таки в обозі таке сталося?

Кажу-ж вам: Ота голота мордувала, що її привели пани із собою.

— І не покарали нікого?

— Або-ж я знаю? Я тільки що поховав батька.

— От нелюдя! — пожалував Таран Микулу. — Так ти всеї родини вже рішився?

— Всеї..

— Такий то там лад у мошродзеїв — замітив Безушко.

Пугач і Муха присілися до Микули, стали випитуватися і потішати його.

Але нещасте Микули було за велике, щоби так скоро його забув. Він слухав слів потіхи, а думка в нього була одна: Не варто жити тай годі. Колиб сьогодні був який напад, кинеться між Турків, пожие смерти — і буде по всім.

До окопів надійшли інші козаки, виручити товаришів, і давні товариші пішли в обоз на свої кватири. Дощ унявся зовсім.

— Спати підем, чи що? — спитався Муха.

— Е, ні! Шукаймо де веселого гурту — сумно так! — порадив Таран. — Ходи, Микуло! Кинь лихом об землю!

Микула пішов, постояв часок коло кобзаря, котрий уже на превелику потіху козаків співав думу про Гологу, а потім відійшов. Прикро було йому дивитися на веселих людей; йому здавалося, що цілий світ повинен сьогодні із ним сумувати.

Ціле пополудне ходив він сам по обозі. Зайшов аж на ліве крило недалеко великого яру, яким пливе малий потік у Дністер. Тут козацькі окопи припирали до самого Дністра і сторожа на окопах була дуже сильна, бо недалеко по тім боці яру був низший турецький обоз. Усе було там видко, як на долони: намети й окопи і пушки і людей і коний. Микула чудувався, як се так близько два вороги розложилися, майже стіна о стіну. Колиб не широкий і глибокий яр, що найбільше спиняв одних і других, то тут ніколи не було би спокійної го-

дини людям; а так лише дивилися на себе день і ніч і пильнували, щоб один другому не втік.

Під вечір побачив Микула звідси видовище, що його дуже заняло; Турки пригнали ясир над Дністер коло низшого турецького обозу. Через вчерашній напад козаків побоялися, видко, про свою найдорожшу воєнну добичу і зігнали бранців сюди, де кінчилися козацькі окопи. Микула бачив, як та многотисячна громада ішла полем поза турецьким обозом і потім над Дністром здержалася. Другу новину довідався від козаків: Там, де з яру впадав потік у Дністер, був брід, і на тім броді господар Томша разом зі своїми Волохами уже починав будувати міст через Дністер. Здалека справді було чути рубанне сокирами. Сі дві новини дуже заняли Микулу, хоч поки що він сам не знав, чи буде мати з них яку користь, чи ні.

На ніч вернувся він до свого полку.

На сон йому не збиралося; волів сидіти в окопах, слухати розмов козаків, та придивлятися похоронам, які зараз з вечера почалися на боевищі. І з одного і з другого боку вийшла з окопів велика громада людей з рискалями і з запаленими лучницями в руках та почала прятати трупів. Одні копали великі ями — козаки коло своїх окопів, Турки коло своїх — а другі стягали покійників з поля до тих ям. Усе те діялося тихо, тільки видко було на боевищі світла лучниць і темні тіни, що ходили зі світлом, вишукуючи всуди трупів. Уже справді крайня пора була на ті похорони: повітре було вже таке нездорове, що млість брала і найздоровіших людей.

Микула сидів на окопі зі своїми товаришами і придивлявся сьому смутному видовищу. На сім великім кладовищу не було тепер ворогів; хоч козаки і Турки обминали себе посполу, але підходили нераз так близько себе, що за дня се тільки в битві було би можливе.

От тепер була би найкрасша пора утікати — казав пушкар Полтавець, що лишився у Дорошенковім полку.

— Туркам або потурнакам, котрим вірять, — додав Пугач — наших не пустять Турки до такої роботи; пильнують добре.

— Се правда! — potwierдив пушкар.

Але, як здогадувалися, так і справді сеї ночі під час похоронів багато людей утекло від Турків до козаків. На другий день се показалося. До Дорошенкових окопів надійшов зовсім спокійно козак Васюта Супруненко; прийшов мов у гості.

Сім літ пробував у Турків, а тепер вихопився якось з під дозору, вийшов на боевище, узяв якогось Турка на плечі і так довго носив його, поки не змішався між козаків. Ніч була темна, від лучниць світла не багато; ніхто й не помітив, як він перейшов на козацький бік. Заніс навіть покійника в яму — як казав з подяки за те, що виратував його з неволі, хоч мертвий — і прийшов до козаків. Приняли його як свого, і побалакали з ним радо, бо багато знав.

Оповідав, що Туркам не ведеться тому, що вийшли на війну саме перед затьмою сонця, а відома річ, що на кілька днів перед затьмою і по затьмі сонця, і в остатний день місяця не годиться починати нічого, бо се дні дуже нещасливі. Всі Турки оповідають собі таке. — Друга причина, чому Османови не ведеться, така, що він казав убити свого рідного брата, Мугамед-хана. Виходячи в похід, боявся, щоби брат дома не скинув його з престола, і „для спокою“ казав його убити. От саме вчора по козацьким нападі всі оповідали собі се, що Аллаг карає Османа за смерть брата. Той брат, умираючи, мав сказати: „Османе, нехай твоя влада так марно пропаде, як я марно сходжу зі світа. Щоб тобі Бог не дозволив тішитися панованнем, на котрім знати мою кров!“

І правда, Бог карає Османа. Вчора згинуло кільканайцять тисяч його найліпшого війська.

Оповідав іще, що сам бачив у дорозі під Хотин, як над Дунаєм коло Ісакчії Осман казав мордувати козаків, котрих Усейн, дніпровський бейлербей, зловив на мори. Вісімнайцять козацьких чайок грабували бесарабські місцевости. Турецькі чайки напали на них, один байдак із козаками затопили, інших захопили живцем і прислали у кайданах султанови коло Ісакчії. Ріжними муками помордував Осман козаків, частину з них віддав яничарам, щоби стріляли в них; сам також прошив кількох стрілами; інших казав гребати живцем, топтати стопами, розривати на двоє галерами, рвати гаками, розтинати на половину.. Просто волосе на голові ставало, дивитися на се.

Казав іще, що в турецьким обозі велика дорожня; чотири фунти хліба платять по пів гривни, а за міру вівса або ячменю — половину камянецької міри — дають півосьма золотого. Приходиться просто людям і худобі примирати з голоду; і справді в турецьким обозі вмирає багато людей і без бою.. Знав Супруненко й те, що Осман мав за жінку Українку, якусь попівну з України.

А все те міг він розвідати легко, бо служив конюшим в одного баші. Дуже добре умів коло коний ходити, через те йому жилося не зле, баша любив його. Взяв його й сюди до коний, а він утік. Ліпше у козаків голодувати, ніж у Турка панувати — тому подякував за службу.

Микула слухав оповідання Супруненка з такою цікавостію, що забув на своє власне горе. Пізно в ніч затяглася та розмова. Якось і спати не хотілося, доки на боєвищи снувалися світла й люди. Однак помалу огні щезали, гробарі сходилися до своїх обозів, робота втихала; хто не мав стерегти окопів, клався спати.

У свіжих глибоких могилах спали вже також вічним сном і тисячі-тисячі вояків, яким нещасна доля судила згинути під Хотином.

ІХ.

Понеділок минув спокійно: битви не було. Турки не зачіпали, а козаки й Ляхи не мали потреби виходити в поле. За те у вівторок Турки пять разів ішли приступом на козацькі окопи і не здобули їх. Нападали також на польський обоз і вирізали в однім місци всю польську сторожу, що спала на окопах, як дома. Були би й здобули польський обоз, але яничари так само, як у суботу козаки, кинулися рабувати і дали час Ляхам опам'ятатися. Цілий день і козаки й Ляхи на всіх окопах не мали спокою.

Вечером приїхав Ходкевич з Яковом Собіським і Шембергом до Сагайдачного. Сагайдачний казав собі саме перевязати ліве рамя, коли дали знати, що приїхав Ходкевич. Гості увійшли в намет, у котрім було лише кілька лавок, постеля для гетьмана і низкий стіл із двома восковими свічками на нім. Привиталися.

— Щож ти, Петре, усе ще возишся із своєю рукою? — спитався Ходкевич.

— Усе. Не гоїться й пухне що раз більше. Я вже й рушити не можу лівою рукою.

— І я не здоров, ледви лажу — нарікав Ходкевич.

Ходкевич був справді хорий. Тільки було подивитися на його бліде, нервове лице і всякий пізнав би, що сьому чоловікови не на війні би тепер бути, а дома у вигоді.

— Всі хоруємо: і я і ти і його милость королевич; він через пропасницю і з хати не виходить — говорив далі Ходкевич.

Сагайдачний казав чурі, що перевязав йому руку і зодяг його, вийти і усів собі проти своїх гостей.

— Що-ж там доброго скажете? — спитався.

— Діло маю до тебе, Петре, таке: Доходить до мене чутка, що твої козаки бунтуються, хочуть покинути нас.

— Щоб хотіли покинути вас, сього я ще не чув — подумай тільки, що нам і не легко видобутися звідси — але що нарікають на вас дуже, то я знаю. Бо й правду мають.

— Яку правду? — спитався Яків Собіський.

— Через те, що в суботу ви нам не допомогли, облога потягнеться, Бог знає доки, і скінчиться, Бог знає як. Сеж і дитина розуміє.

— Ми не можемо про річ посполиту в кости грати — відповів Собіський рішучо. — Ніч надходила, а ніч має своє право. Хто зна, як би то ще було скінчилося.

— Вибачай, пане, от був Шемберг зі мною і Могила і ще дехто з вашого обозу, — нехай же вони самі скажуть, як то воно могло скінчитися, колиб ви ще були надбігли. Цілий обоз турецький уже утік. Тільки було захопити ще моїх людей і пірвати з собою, вдарити в ліве крило і ми булиб гнали Турків аж до Прута. Не-хай пан Шемберг скаже: він же тут.

— Хвилинка була справді догідна — сказав Шемберг. Ходкевич стукав нервово палицею об землю.

— Я тому не винен — боронився він. Врешті сталося і не відстанеться. Зложилося инакше і нам тепер треба знати, на чім ви стоїте?

— А що я? — відповів Сагайдачний лукаво. — Маєш ти своїх дорадників, маю й я своїх. Що скажуть те й буде.

— Ти бо, Петре, не гни! Скажи мені просто, що у вас поробляє Бородавка?

— А щож би? Їсть, пе і плете теревені перед сторожею. Я знаю про се.

— Ти бо, Петре, не бери собі сього так легко. Ми знаємо, що він підсилав людей до Турків...

— Овва! А ми знаємо ще гірше. От ти вчера вислав Вевелліого до Турків і я й не питаюся, чого й на що. Мені казали, що Вевеллі дбає про те, аби ви нас зрадили.

Впик Сагайдачний Ходкевича добре; той аж затремтів із пересердя, але здержав гнів. Собіський поспішився виручити гетьмана і сказав гордо:

-- Пане гетьмане, наш і ваш король не зрадить вас, не зломить слова, яке раз дав.

— Він ні, але ви! — відрізав Сагайдачний. — А він без вас що значить?

— Петре! — скрикнув Ходкевич нетерпеливо.

— Ну, чого хочеш?

— Не сварися, тільки скажи мені, як ти думаєш утихомирити своїх людей, що починають бунтуватися. Ти мабуть менше знаєш, що в твоїм обозі діється, ніж я.

— Ні, ваша милість, знаю! Знаю і не кажу нічого, бо в мене самого кипить у серцю. Козаки втихомиряться, коли будуть бачити, що вони тут не ваші наймити, щоби підставляти за вас хребти, тільки рівні вам. Ось коли буде спокій!

— Ми жадаємо — почав Собіський — щоб ви усунули Бородавку на бік. Доки він є в обозі, доти й гадки його не втихають.

— Я сих гадок не боюся; а коли ви боїтеся, так беріть собі його хоч зараз і зрубайте йому голову. Мені сього паниці не жалко.

— Він ваш і ваше діло судити його.

— Ну, то я завтра скличу раду і коли рада згодиться, нехай гине. Нагрішив він доволі. Мені самому його смерті не потрібно. Я-ж міг ще під Могилевом з ним упоратися, а пустив його.

— Добре! — сказав Ходкевич. — Склич же завтра свою раду.

— А тепер ти, пане Яне, скажи мені щиро, чого крутиться той Вевеллі у вас? Чого ви все торгуєтеся з Турками? Адже й ви, пане Шемберг, їздили?

— Їздив. Тоді ще була надія на згоду.

— А тепер яка надія? — спитався Сагайдачний.
— З Турком уже бемося; кінця не знаємо. Коли миритися, то за яку ціну? Знов усе має скропитися на козацькій шкурі? Ви погодитесь для життя, а ми з тої згоди маємо загинути?

— Стривайте, пане гетьмане! — почав Собіський спокійно. — Є в нашім обозі й такі, що так кажуть, як ви отсе сказали; се правда. Але й дитина-б се зрозуміла, що нам без вас тепер годі обійтися. Мира ще нема, тільки бемося, а до війни чим нас більше, тим красше.

— А по війні чи по мирі нехай чорт побере козаків, тай годі! — замітив Сагайдачний гірко.

Шемберг усміхнувся, Собіський замовк, за те Ходкевич підхопив бесіду.

— Слухай, Петре! Ти бо 'сьогодня жалиш, як оса. Відоме діло, що козаки нам потрібні, а ми козакам.

— Так і кажи! — потвердив Сагайдачний.

Ходкевич говорив далі: — Колиж ми тут уже разом зібралися і розлучитися нам не легко, то повинен бути лад у нас.

— У моім обозі є лад! — замітив Сагайдачний.

— Нема, бо повстає опозиція.

— Коли мені буде потрібно, то я її зломлю. Тепер поки що мені не треба ломити її. Зломіть ви свою опозицію, то я зломлю свою.

— Ходім! — сказав Ходкевич нетерпеливо і встав.
— Вибачай, Петре, що потурбували тебе. — А се розваж, що ми тобі сказали.

— І ви мої слова розважте.

Прощалися всі чемно, Сагайдачний провів гостей аж перед намет — розійшлися.

На другий день йшли знову Турки приступом на козацькі окопи, але козаки зігнали їх з поля. Під вечір, коли на поли втихомирилося, скликав Сагайдачний козацьку старшину до свого намету на раду. Зійшлося з кільканадцять полковників і засіли на лавах

— Скажіть мені, панове — почав Сагайдачний — скільки на тім правди, що козаки бунтуються?

— Не бунтуються, тільки нарікають — відповів Дорошенко. — Нарікають на Ляхів. що не помогли нам в суботу.

Полковник Мисько Хвастовець додав: — Ходить чутка, що Ляхи змовляються з Турками, щоб нас зрадити. Козаки оповідають собі таке. Звідки така чутка взялася, не знаю.

— Я вам скажу, звідки — почав полковник Олександр Кошка. — Се Бородавка ширить такі чутки, а його давні приятелі разносять далі.

— Наші зловили козака, котрого посилав Бородавка до Томші. Стільки й сказав, що не хоче Ляхам служити і що Бородавка післав його.

Таку новину оповів сам гетьман.

— І чого ти, пане гетьмане, держиш того п'яницю при життю? — спитався полковник Ярош Сума. — Кажі йому стяти голову, бо наварить пива.

— Ваша воля — відповів Сагайдачний. — Я не хочу брати гріха на душу.

— Та який тут гріх? — обурився Яцко Юревич. — Для прикладу, що не терпимо зради, він повинен згинути. Мало-ж нашого брата з його вини загинуло в дорозі сюди? Хтож так військо веде? А не порадився ні в кого, бо сам усі розуми поїв.

— Тут нема що багато думати — закінчив Дорошенко, встаючи. — Ми всі годимося на те, щоби Бородавку стратити за зраду і для прикладу. Нам із Турками нема ніякого діла.

- Так ви годитеся на се! — спитав Сагайдачний.
- Годимося! — загула старшина одноголосно.
- Всі?
- Всі!

Старшина розійшлася, а гетьман видав приказ зрубати зараз Бородавці голову. Однак із того вийшов клопіт: між козаками не було ката. Нікому і в гадку не прийшло, просити кого з козаків, або й приказувати котрому, щоби позбавив Бородавку життя. Треба було шукати якого Татарина і справді найшовся такий між бранцями, котрих зловили козаки. Сказали йому, що коли зробить сю прислугу, зараз пустять його до своїх. Татарин згодився на се дуже радо.

Не дочекав Бородавка вечера. Поховали його на тім місци в ярі, де й погиб; зараз викопали яму і засипали. Не багато козаків і бачило його кінець; тільки чутка про смерть бувшого гетьмана розійшлася небавом по цілім обозі і наполохала тих, що брали його в оборону. Сагайдачний спочивав у наметі, але кождий козак бачив його очі, такі звичайно добрі, а в тій хвилі дуже грізні...

На другий день уже в ранці ціле військо стояло при окопах, готове до бою, бо Турки ще досвіта великою силою розставилися против козацького і польського обозу. На поли почався грець.

Микула Ярошенко не мав ніякої охоти йти сьогондя в битву. Коли доси помагав козакам, то чинив се з тою думкою, що тим способом і він побиває ворогів, котрі забрали йому родину. Чинив се в тій надії, що дещо довідається — і справді довідався, хоч де був ясир; по віднайденню батька чув іще більше завзяття і охоту до діла; — тепер же від нещасної неділі ходив по обозі, знеохочений, без віри в будучину. Ясир уже не там де був, але над Дністром, — правда, близько, та що з того? Хто тут із сих соток тисяч людей жвудиться тим.

що Микулова родина пропадає в ясирі? Хто йому може? Двох-трох людей не поратує, а більше людей не займе своїм ділом. Стільки й доброго, що після смерти Бородавки й його товариші уже не говорять, що треба покидати Хотин. Значить, війна потягнеться далі, може скінчиться добре, може будуть вимінювати ясир, може будуть випускати бранців зараз на місци за окуп... Треба ждати, треба далі жити в тім муравлиску людей і журитися день і ніч. Коли-б хоч знати певно, що мати, жінка і синок справді ще живі! А то, не дай Боже, коли й вони погибли, то й йому життя не буде. Нема по що вертатися в Серет, найкрасше або смерть собі заподіяти, або пристати до козаків і лишитися у них аж до смерти. Його приймили би радо, козак був би з нього годний...

Таке передумував Ярошенко, стоячи спертій коло воза, і дивився, як обозова челядь тягла над Дністер у яму кількох здохлих коний. Пошесть кинулася на коні і вони гинули від кількох днів сотками. Коли тут чує, хтось його закликав:

— Микуло! —

Він обернувся і побачив Дзерона, Петра Могилу і Молодецького.

Вони йшли обозом пішки.

— Де батько? — спитався Дзерон. — Я шукав його, шукав...

— Його вбили під замком у неділю.

— Вбили також?! — скрикнув Дзерон. — Ну, чи бачив хто таке?! І за стільки убитих людей тільки одного гайдука повісили за кару! Семене святий... Що-ж, ти нещасний, гадаєш робити? Може-б він пішов з нами до Сагайдачного? — спитався Дзерон у Могили. — Придавбися нам. То син Ярошенка. Ти знаєшся з гетьманом?

— Він знається дуже добре! — відповів Молодецький.

— Ходи з нами! — сказав Петрашко Могила.

Всі чотири пішли шукати гетьмана. Найшли його аж на лівім крилі обозу. Сидів на горбку, курич люльку та дивився, як козаки робили окопи на самім березі Дністра.

— Як ся маєте? — привитав він гостий, встаючи із землі.

— Ми ледви вас найшли — промовив Могила. — Не сподівалися вас аж тут застати.

— Та от нова морока! Турки будують міст і вже завтра-позавтра будуть нам із того боку Дністра у плечі стріляти. Треба й тут хоч місцями закрити себе окопами, так я й прийшов подивитися, чи йде робота.

Всі глянули на поля за Дністром.

— Що се там? Війська вже стілько, чи що? — спитався Молодецький. — Щось на військо не подібне.

За Дністром на поли була справді многотисячна громада людей, що зводила крик і плач, який уривано доходив із вітром аж сюди. Видко було як, дехто підймав там руки в сторону козаків, мов благав о поміч.

— Ні! — відповів гетьман. — То ясир. Був тут на сім боці і в ночі перегнали його на той бік. Там безпечнійше. Тепер іще як міст скінчать зовсім, заточуть гармати з того боку, кинуть туди трохи війська...

— Ми до вас, пане гетьмане, з ділом, коли ласкаві послухати нас, — почав Могила. — Вам час дорогий, то я скажу коротко.

— Послухаю, кажіть!

— Нам відомо, що Томша зі своїми Волохами буде сей міст. Він тут недалеко й живе. Бачили його мої люди.

— І мої бачили — потвердив гетьман.

— Отже моя просьба до вас така: Чи не дозволили-б ви мені взяти трохи своїх козаків, щоб я спробував щастя.

— Може-б тее... Томшу захопили? Розумію... замітив гетьман.

— Так. Я-б козакам добре за те заплатив.

Дзеронові було за довго мовчати і він скоро розвинув плян далше: — Тут ми схопили би Томшу; в Дністер його, або й так скрутили-б йому карк, а потім післали-б до везира... гроші... дарунки... і молдовський престіл знову є. Тепер найдогіднійша пора, тільки Томші карк скрутити! Пан Петрашко господар.. згода з Польщею... зі всіма знається... вже би то я сам зробив.

— Пан Дзерон, мій повірник, перший купець із Молдови — представив Могила Вірменина. — А сей молодий чоловік також мій, син Ярошенка.

— Знаю, — відповів гетьман. — Щож я тобі на те скажу, пане Петре? Козаків я тобі не бороню; пробуй щастя, коли хочеш! Тільки колиб ти мене послухав, я-б тобі порадив інакше.

— Що-ж таке?

— Казав я тобі вже: Покинь гадку про Молдову і те й сьогодні кажу. Ти чоловік наш православний, маєтки маєш — на що тобі шукати щастя в чужині? Тут нас наші пани покидають, польським мясом обростають, народ давлять, — а ти наперся у Молдову! Яке там добро? Яка честь? Чи нема в нас для кого жити? Зжалься, пане, над своїми людьми і поверни свій розум на їх добро.

Могила слухав мовчки, засумований.

— Але спробувати треба! — сказав Дзерон у страху, щоб не розбілося діло.

— Чомуж з Поляками не спробуєте? Мостом поза Брагу вигіднійше, ніж нам... У нас моста нема.

— Ет! — замахав Вірменин руками. — Просили та не йде. Страшно їм! Оттак хитро-мудро, щоби хтось за них зробив, були би панови Петрашкови раді, а самі не рушаться.

— Як же ти, Молодецький, думаєш? Може я зле раджу.

— Я гадаю так: Дай поміч панови Могилі. Поведеться — добре, не поведеться — так нехай вибачає. Ходкевич не pomoже.

— Згода! Збери собі ватагу козаків і спробуй!

Микула був дуже рад сій новині; він уже складав собі у своїй голові, якби то при сій нагоді і собі дещо зорудувати.

Далі вже велася звичайна розмова, не про діло. Молодецький оповідав, що багато польської шляхти втікає до дому. От учера зловили двох уже коло Жванця: привели наново під Хотин, водили на сором по обозі, а потім замкнули в замку. Вже найменше сотня передньої шляхти так утекла. Тут їх тільки бачили в обозі, а тут дивись: уже пропали, пішли понад Збруч. І сорому не мають. Ходкевич страшенно лютий, ледви лазить. Королевичеви і не кажуть нічого, щоби ще більше не розхорувався.

Сагайдачний нарікав знову на те, що в його обозі пошесть кинулася на коні; тақ гинуть, що прийдеться хиба вози покидати і пішки вертатися до дому без табору. Скаржився ще й на свою руку, що не дає йому вже ні на коня сісти, ні спати. Потім питався в Микули, що він поробляє, і дуже жалував його, довідавшись про його нещастє.

Коли вони так розмовляли, козак привів перед гетьмана чоловіка зовсім мокрого, як хлюща. Вода текла з його штанів і сорочки — більше й не мав на собі ніякої одежі. Ще козак і не сказав нічого, коли Микула скрикнув:

— Чоботар! А ти звідки тут узявся?

Козак глянув здивовано на Микулу і сказав гетьманови: — З води його витягли. Каже, що бранець і наш.

— Бранець, бранець! — говорив Чоботар.

— Він із Серету! Я його знаю — сказав Микула.
— Як ти сюди попався?

— Там є вся твоя родина!

— Що ти кажеш? Є?!

— Є! Ще вчора говорив я з ними.

— Всі живі?

— Всі.

— Господи! Слава Тобі! — зітхнув Микула.

— Я в ночі, як переводили ясир, вирвався, скочив із берега, потовкся, сховався у дучці, а тепер ось переплив. Трохи не потонув та, спасибі козакам, витягли. Ах, Господи!

І Чоботар упав на землю, перехрестився і вдарив три поклони.

— Пустити його! — сказав Сагайдачний козакови.

Козак відійшов. Микулу вже ніщо не обходило, обняв Чоботаря за шию і став просити:

— Скажи, здорові всі?

— Здорові.

— Якже ти попався в неволю?

— Опришки мене зловили і продали. З батьком твоїм ішов... От і сей пан був — показав на Дзерона.

— Правда, мені тато згадував.

Гетьман і його гості дивилися хвилину на сю подію, а потім далі вели свою розмову. В кінці Дзерон потяг Микулу за рукав і сказав: „Ходи!“ — Всі попрощалися з гетьманом і вернулися в обоз. Пішов і Чоботар із ними. Він і Микула йшли за панами та вели свою розмову.

— Може що переказували до мене? — спитався Микула, не відступаючи від Чоботаря.

— Вони й не знають, що я втік. Я й сам не думав, що втечу. Тільки в останній хвилині, нас вели кладкою, бо міст іще не готовий, по кількох переганяли — ніч темна, я тільки ступив на той бік, думаю собі: все одно! Скочив, вони за мною; а я з берега гол у воду! Потовк-

ся — от дивися, яка рука здерта — але тримаюся берега і лізу лізу далі. Тут вода рве — не даюся... А вони гадали, що я втопився. Ха-ха! Ото мені вдалося! Тільки одежі збувся, бо був би не переплив Дністра. Так мене тепер вода несла, а я на вскись, на вскись..

— Дуже там пильнують бранців?

— Ой, дуже! Довкола військо. Я ще вчора рано говорив із твоїми. А потім десь мені зникли з очий. Стільки тисяч людей, то віднайти не легко, але вони там за Дністром.

— Дуже журяться?

— Ну вжеж, а ти що гадав? Змарніли так, але здорові. Турки дають їсти: дбають про бранців тек, як про худобу.

Микула замовк, але по хвилині почав питатися, який міст ставить Томша. Уже думав над нападом ватаги, яку тільки треба було ще зібрати.

— Та се не міст, а ціла гребля! — відповів Чоботар. — З того і з сього боку берега поробили кашиці, воду пустили серединою, а в поперек на кашицях кладуть довгі ковбки. Ще не зовсім поклали, ми переходили, як по кладці, але вже поруча є з обох боків.. Вода не зірве, щоб не знати-що. Місце добре.

— Богато там наших із Молдови коло моста?

— Та се самі наші. По ноші пізнати. Буде їх кілька сот, а може й більше. З горбка бачив я, як іще по тім боці тримали нас..

— Не пізнав ти там нікого із Серета або із Сучави?

— Та як можна було пізнати? За дня не пускали ближше, а в ночі не бачили. Казали тільки, що міст буде якийсь Вірменин.

— Може мій тесть із Сучави? — здогадувався Микула.

— Не знаю.

— От коби знати певно, що він там!...

— Ярошенку! -- обернувся Дзерон. — Ходи сюди! Ярошенко підбіг до Дзерона, що обговорював справу з Могилою і Молодецьким.

— Ти маєш стягати ватагу козаків; пан Могила також буде помагати. Ми лишаємося в козацькім обозі. Козакам платимо. Розумієш?

— А полковники згодяться?

— Коли сам гетьман згодився, то й вони згодяться. Нам людей не треба багато: кілька сот — і годі! Діло в тім, щоби добру пору вибрати і напасти на міст із лівого крила і на Томшу.

— Се не буде так легко, пане Дзерон, як вам здається — замітив Молодецький. — Адже моста будуть стерегти.

— Тому мусимо спішитися, поки ще не зовсім готовий і нема потреби дуже пильнувати його — відповів Дзерон горячо.

— Ай, пане Дзерон, се не купецьке діло. Але поможи вам, Боже!

— Пане Молодецький — просив Могила — ми тут остаємося, а ви вертаєтеся. Лишаю се на вас, підпирати мою справу в пана Любомирського. Ходкевич хорий, з ним годі говорити, а Любомирський має велике слово у всіх. Ви-ж знову в такій приязни з ним...

— Добре, добре, я поговорю, якби що до чого прийшло.

Молодецький відійшов.

Починати зараз діло з козаками годі було, бо напали яничари. Інші турецькі війська здержували грецьом польське військо, а яничари мали знищити козаків. Козаки прийняли їх з окопів такою стріляниною, що не то жаден яничар не станув на окопі, ще з поля всі завернулися. В пів поля яничари станули і почали стріляти. Стріляли з пів години, а потім знов кинулися на

окопи. Козаки, що підчас стріляння яничарів сиділи спокійно в окопах, знову виждали до остатньої хвилини і відкинули їх своїми кулями, як стіну. Потім вискочили з окопів, сусіди Німці помогли, зігнали Турків з поля аж під ліс.

За сей час, від коли почалася облога, така майже щоденна забава в окопах і в поли уже проїдалася козакам. Усе те саме і те саме — і кінця тому нема. Доки се потягнеться? Всі козаки відчували потребу якоїсь цікавішої події — і тому, коли Микула почав під вечір у полку Дорошенка збирати ватагу, зголосилося відразу стільки охочих, що Микула і не сподівався. Але що з одного полку забирати стільки людей — не годилося і полковник був би не згодився, то самі козаки казали, що зберуть охочих з інших полків.

Товариші Микули, Муха, Безушко і Таран згодилися дуже радо допомогти Микулі; лише Пугач не хотів покинути своєї гаківниці. Із приятелів Могили привели Копачовський і Бичок трохи людей. Чоботар ані гадки не мав мішатися у се діло; він дякував Богу, що вийшов з одної біди, та передумував над тим, з чого-б жити та в що зодягнутися.

Х.

П'ятниця, 10 вересня, минула спокійно.

Ватага Могили стягалася на ліве крило козацького обозу. Поки-що Могила не виявляв козакам свого заміру, але від Ярошенка знали вже всі, що мають напасти на міст і зловити господаря. Треба було очевидно довідатися перше, чи справді Томша там сидить при мості і де сидить, чи по сім, чи по тім боці Дністра. Полковник Яцко Юревич, що завідував крайнім полком на лівім крилі, казав, що господар Томша цілком певно сидить у наметі по сім боці Дністра. Навет його червоний. Кілька інших наметів, що там є, є звичайні, сірі. Що по тім боці Дністра на березі не було ніяких наметів, се бачили й козаки; виходило тим ліпше, бо не треба переправлятися на той бік ріки.

Воно добре, — думав собі Микула — а що буде з ясиром, що не є по сім, тільки по тім боці? Йому байдуже про молдовський престіл; він хоче, щоби відбили ясир. Почав він оповідати свою гадку козакам. Ті казали, що діло не буде таке просте: напасти на намет і зловити господаря; прийдеться здобувати міст. Се й не велика штука, бо по тім боці Дністра великого війська турецького ще нема; ані одної пушки ще не видно. От колиб зараз напасти, тільки, звісно, більшою силою, було би добре! А так, треба почекати і заходи ватаги злучити з роботою усього війська. Коли здобудуть міст, то певно не повернуться в окопи, тільки кинуться на той бік, відбивати ясир. Бранці також допоможуть. Там-же

й дещо здобути можна, от хоч би коний, яких їм дуже потрібно. Турецькі чури водять туди коний на пасовиско.

Але ще вечір не прийшов, уже по тім боці Дністра стояли чотири турецькі пушки, вимірені лівому козацькому обозови просто в плечі. Коло пушок стануло вже кількасот Турків. На полях показалися ватаги Татар із ріжним добром і бранцями, яких приводили з Поділля. Смерком заясніли пожари в далечині: То горіли подільські села, підпалені Татарами.

Дивився на те все Микула і надія його що раз меншала. Тимчасом сього таки вечера в п'ятницю в наметі Ходкевича відбувалася важна воєнна нарада, від якої залежали заміри Могили й Микули.

Ходкевич лежав хорий на постелі, а довкола його ліжка сиділа польська старшина: Любомирський, Собіський, Журавинський, Ваєр і інші. Був тут і Сагайдачний. Він сидів мовчки з краю на ослоні та слухав, що говорили пани. Післанець Яржина, що їздив до короля Жигмонта до Львова, просити його іменем Ходкевича, щоби чим скорше приходив із новим військом під Хотин, вернувся саме сьогодні з вісткою, що король полює на заяців підо Львовом, а військо, зовсім не готове до походу, сидить по селах на кватирах. Ся новина найбільше розсердила Ходкевича і він не скрив того й на нараді.

— Я — сказав він, спершися на локоть — умиваю від усього руки. В обозі починається голод, пороху мало, куль нема вже з чого лляти, наші пушки ні до чого, панове не мають сорому і втікають... Мої дні вже почислені. Не сподівався я, що по стілько побідах у моім життю я так соромно тут загину. Не моя вина..

Сказавши се, упав, знеможений на шкіряну подушку і замкнув очі. Довгу хвилину всі мовчали, поки з кінци холмський воевода, Ваєр, промовив:

— Так, як доси, я стою на тім, що нам треба обминати битви в отвертім полі, а витримати як найдовше в окопах. Не тільки в нас, але і в бісурман не стає вже толокна і саламахи. До того ми переконалися, що турецьке військо, то смола ледащо, Жиди з Циганами. Наш один чура гонить кількох Турків. Се мовби не ті самі Турки, що в Угорщині здобували найсильніші замки. Коли так подержимо їх тут якийсь час, вигинуть і без куль і без пороху. Тільки ми мусимо постаратися про харчі для себе і вислати за тим вози в Камянець.

Пан Любомирський був иншої гадки: — Таке лікарство — казав він — гірше як хвороба. Годі так далше сидіти без діла в окопах. Тих кілька маленьких нападів, ті фортелі, що ми їх заживаємо, уставляючи то так, то сяк наше військо, то ще не робота. Доси по правді тільки козаки билися і я бачу, що ми зле зробили, що не помогли їм минувшої суботи. Нам треба зважитися на отвертий сильний напад у поли, а маю в Бозі надію, що вдасться нам.

Така бесіда дуже обурила пана старосту Журавинського. Він зірвався з ослона і піднесеним голосом промовив: — Пан Любомирський гадає собі, що голови панів сенаторів і комісарів, то мазниці до воза.

— Я того не гадаю і не сказав — перебив Любомирський.

— Але такий був сенс бесіди вашмосці. Тимчасом коли подивимося, скільки в нас Гекторів, Агамемнонів, Ганнібалів і Сціпіонів, скільки відваги і розваги, думаю: Не можемо сказати, що ми тут пересиділи дармо, без користі для нашої отчизни — і бесіда пана Любомирського то образа для нашого гонору. І ми билися славно, ще ліпше як козаки. *Nos sumus Troes!*

Почалася суперечка, в котрій одні брали в оборону Любомирського, другі годилися з Журавинським, — коли

тут махнув рукою Ходкевич, отворив очи і слаоим гол осом промовив:

— Нема що сперечатися, багато наших Гекторів і Ганнібалів ногами порадили своєму здоровлю — бодай я тої хвилини був не дожив! У суботу я радив помогти козакам, панове не згодилися, сказали: Не годиться о річ посполиту в кости грати. Тиждень уже минає від того часу і ми не знаємо, який кінець нас жеде. Треба нам справді подумати над тим, чи не почати б яку иншу роботу, що скоро рішила би справу. На поміч зі Львова, бачимо, годі ждати; поживи не пустять Татари. Може би ти, Петре, порадив що?

Всі радні глянули на Сагайдачного, що сидів з краю, майже у входу намета, не пхаючися межи панів. Він говорив коротко і спокійно:

— Козаки раді би чим скорше бути на своїм Запорожжю. І нам і вам обоз засмерджується. Тому я за тим, щоби не сидіти пусто в окопах, вдарити раз, але гаразд. В отвертім полі Турків не переможемо; просто за багато їх против нашої сили і тримаються купи, як свині, коли вовка зачують. Заки таке товсте військо схудне, наше худе певно згине. Ми не перестоїмо їх тут, як панове собі гадаете, і не перебємо всього так скоро, якби треба. Тому я думаю, що найліпше було би напасти їх у ночі. Я маю певні вісти, що Турки в ночі сплять як колоди. Ані добрих окопів, ані вартових у них нема — такі безпечні у своїм обозі, так уповають на своє велике число. От би тихенько підлізти до них, напасти з криком усею силою — і прогнати на сто вітрів. Ми будемо перед вести, а ви за нами.

Настала на хвилину мовчанка. В кінці Ходкевич сказав таке:

— Твоя гадка, любий Петре, не зла; тільки ось чого я боюся! Ану-ж твої козаки кинуться знов на добичу, як мухи на мід. А друга річ: Дуже не люблю кра-

сти по ночах побіду. Чому б не в день напасти? Але про мене, коли всі панове на те згодяться, я не буду перечитися. Ваша воля! Я й так уже на копя не всяду.

— Не страш kota салом, пане Яне! — замітив Сагайдачний. — Козаки аби знали, чого йдуть, на салі не стримаються: воно їм не втече. А що не годиться красти по ночах побіду — га! Воно гарно сказано і по лицарськи, але війна не турній. Тут діло в тім: Або рибку зїсти, або на дно сісти. Нічні напади нам не новина.

В обороні гадки Сагайдачного станув тепер Яків Собіський.

— Коли така божа воля — сказав він — щоб ми стерли з лица землі невірних, то Бог не скарає нас і за нічний напад. Дуже хвалю твою осторожність, пане гетьмане, але чи-ж можна битися з Турками полем? Нехай ми їх і побємо, зженемо з поля, то не рушимо їх з обозу. Там їх не заплюємо, не позбираємо сухою рукою, як гриби. *Plena victoria* з того не буде. Годі нам довше тут сидіти, як миш на пудлі; зима йде, поснемо як ластівки, як мухи. Коли не хочемо по смерти пасти сороки, згодимося на гадку пана Петра. Не всі лакомі тільки на добичу: пахолок, чура рад, коли щось зарве, але не правдивий козак. А що й нічної Бельони заживати не сором, на те маємо приклади і в історії: так Сціпіо бив Сіфакса, так Юліус бив Франків, так били Сирійців, Мадіянців. Ще коли-б з обох боків була рівна сила, то може не годилось би, але тут десять стоїть проти одного. Досить буде слави з нас, коли проженемо Турків — сяким чи таким способом.

Гадка Сагайдачного, підперта красномовним Собіським, перемогла. Стало на тім, що завтра, в ночі із суботи на неділю, треба спробувати щастя. Зараз і рішили, що двадцять тисяч козаків мають іти передом, а польське військо має обступити турецький обоз із боків, забезпечити всі дороги й ліси, щоби не прийшли

Туркам на поміч Татари, що стояли собі окремим обозом; частина війська мала йти за козаками. Наперед мали кінні польські козаки вдарити шаблями на вартових, коли-б які пильнували турецького обозу від поля; потім Запорожці з німецькою і польською піхотою мали зі страшним криком із військовою музикою: трубами, бубнами і сурмами напасти обоз, стріляти і рубати. Коли-б Турки випали з обозу, то на них мали наскочити з боку польські копійники і райтари.

Ще одно постановлено: Боже борони, не виявляти пляну перед військом, щоби не донеслося до Турків. З тим і розійшлися.

Ціла субота минула без битви. В ранці тільки погиб марно полковник Яцко Юревич і десять козаків. Турки стрілили із тих чотирох пушок, що були за Дністром, і помітили саме громаду козаків, що слухали приказів полковника. Кулі влетіли у громаду і впало кілька молодців як солома. Заки викотили козаки свої пушки на берег, упало ще кілька козаків і кілька коний, але на тім і скінчилося. Козаки зігнали небавом турецьких пушкарів із того берега.

Усе те бачив Могила, Ярошенко і Дзерон, що були тут уже зі своєю ватагою. Дзерон хотів уже втікати, та якось здержали його. До самого вечера був спокій — тільки десь не десь залунав вистріл; тому Вірменин утихомирився.

Могила ходив до Сагайдачного на звіди і вернувся від нього задоволений. Не сказав нікому, що за вість приніс, але казав ватазі не розходитися, а щоби тим певнійше задержати її, казав Дзеронові, виплатити ватазі гроші. Купецький розум Дзерона виявився тут зараз: Він почав торгуватися з провідниками ватаги, мовби свої власні гроші платив; не давав усеї заплати, тільки казав, що решту дасть пізнійше, поки Могила закінчив сей торг двома словами: „Не торгуйтеся!“ — Микула

придивлявся тому всьому, вірив і не вірив, що ся ватага й йому pomoже.

Прийшла ніч. Козаки поклалися спати, як звичайно. Нікому з них і в гадку не приходило, що ся ніч не буде спокійна. В обозі втих гамір, погасли огні, тільки вартові ходили як звичайно. Із заходу, від гір, віяв вітер і гнав на бесарабські степи чорні хмари, котрі що раз більше покривали небо. Ніч стала така темна, хоч в око стріль. Могила сидів — не міг заснути.

О півночі відозвався мунштук у польським обозі — далеко, тихо, мов під землею. Минула добра хвилина і козацьким обозом навкруги пішов гамір: „Вставай, вставай!“ Козаки зривалися, хапали за зброю, але зараз і успокоювалися: ворога не чути! Всі зараз і здогадалися, в чім діло, і гамір, що на хвилину був змігся, знову притих. Сеж очевидно має бути нічний напад, не можна зводити крику; треба заховуватися як найспокійнійше і кожний ішов мовчки до свого полку.

Козаків поділили на два відділи. Один відділ вишов на долину над Дністром, другий разом з угорською, польською і німецькою піхотою мав іти горою на лівий бік турецького обозу. Всі козаки ждали вже готові перед окопами в поли. В польським обозі спізналися, бо хорий Ходкевич не міг усього доглянути. Він ледви лазив поміж людей і ледви тямив, що довкола нього діялося. Нарешті по двох годинах, дали знак із польського обозу, щоби йти в поле.

Козаки пішли вперед тихо-тихо, щоб ніхто не почув. Кожний притримував при собі шаблю та рушницю, щоб не дзвеніли від якого удару. Ніхто не відзивався, тільки від ступання ніг ішов тихий гомін. Тисячі людей сунулися вперед, як безконечна чорна плахта, помалу, обережно, в роздріб. В половині поля передні козаки присіли до землі; за ними всі інші присіли також. І почали всі лізти рачки; а там потім, чим ближше турецьких око-

лів, усі лягли на землю, запираючи в собі віддих і посувалися помаленьки, як великі ящірки. Передні стрималися, щось там треба було розвідатися передом, — і все військо поклатося на землю мов до спання. Ніхто не починав нічого на свою руку, як у білий день; тепер кожний чув, що сам нічого не значить і тільки як член отсеї безконечної, тихої громади, в купі з нею, може щось осягнути. Нараз стало так тихо, мовби тут не лежали тисячі живих людей, а самі покійники. Тільки ліси шуміли і вітер свистав поміж деревами. Хмари вкрили ціле небо; здавалося що повисли над самим військом і заморозили його своїм холодом.

Могила вивів свою ватагу за окопи, виминув яр і ждав на горбку. Його дорога до моста було недалеко. Уже за дня виміркував він, куди повести людей, і тепер ще шепотом приказував, напасти передовсім на червоний намет і ловити всіх людей, які там є. Але не пускав ватаги наперед: ждав, поки не почує крику в поли, поки не нападе вся сила війська на турецький обоз. Настане страшний переполох, усе зірветься зі сну, почне бігати сюди-туди — от тоді й він ударить на міст і на намети. От тоді — думав собі Микула — кількасот козаків перебігне мостом на той бік, впаде на ясир, бранці збудяться, зміркують, що прийшла пора висвободитися, допоможуть козакам, турецька сторожа розбігнеться — і ясир перебіжить мостом на сей бік до козаків. Там буде й його родина. Може вже рано повітає їх у безпечних козацьких окопах. А потім... потім уже якось то буде. Колиб тільки Бог допоміг!

Сидить Микула на землі з козаками, думє свої думки та слухає, чи не надлетить із темного поля крик який, що мертвих збудить, а сонних на смерть налякає. Його вони там так забарилися? Так тихо, мовби ніхто й не вийшов з окопів, мовби всі спали. Сеж уже ранок недалеко... Скорше-скорше, а то все пропаде!

Нараз із хмари кап-кап! Дощ! Ще хвилинка і вже ллється, як із ведра — всі хмари, що їх позганяв вітер над хотинське поле, мов відчинилися і стали обливати широко й далеко усе боєвище і всі обози. Кругом зашуміло ще дужше і настала темнота така що один другого не бачив.

Все пропало! Ціла виправа без хісна. В такий дощ ані гадати про напад. Стріляти годі, бо порох замокне, а без того який би то був напад? Одежа на кождім, мов з води винята, тіло мерзне. Земля ховзка — годі лізти далі. Все пропало!

Ватага Могили вернулася в обоз. Небавом і всі козаки були в окопах. Кождий залазив у який сховок, щоби не мокнути далі. А дощ льяв без настанку.

Смутна була та неділя для всіх. Хоч ніхто й не провинився, але така невдача прибила козаків. Після недоспаної ночі, перемерзлі, лежали вони у своїх кватирах на мокрій землі, знеохочені і ослаблені. Богато кляло, нарікало і тужило, хто за Запорожем, хто за теплою хатою. Хорих було багато в обозі, а то і вмирав дехто від ран, невгоди й голоду — і треба було дивитися на похорони у самім таки козацькім обозі. В сусіднім обозі, у німецької піхоти, було ще гірше: гинули втомлені старі вояки, як мухи; а здорові товариші не знали вже, де й ями копати для покійників. Військо жило мов на кладовищу і кождий боявся, щоб сам за день, за два не потонув у ту сиру землю, на якій ще тепер спочивав, зітхаючи.

Могила зараз у ранці покинув із Дзероном ватагу. Але ватага лишилася і Микула лишився при ній, бо зачув, що мають гадку на свою руку напасти на той бік Дністра, де ясир. Дехто з козаків вилазив на дерева та розглядався по околиці з того боку і злізши оповідав потім, що бачив. Ясир загнали ще далі в поле; але недалеко від моста у дуброві видно Турків, як пасуть коні,

видко намети того відділу, що стереже пушок — загалом війська не багато — можна відважитися напасти. В ночі там іще менше пильнуються, як у головнім обозі; відгороджені Дністром, козаків не бояться, бо ті не мають свого моста і сплять спокійно.

Не багато сподівався Микула від сього нападу. Козаки очевидно мали на гадці добичу, а не ясир. Але може бути, колиб їм повелосся, відбили би й ясир. Хто знає, як се зложиться? Знайомі прирекли Микулі погягти товаришів аж під ясир — і він лишився при ватазі.

У вечір ватага стяглася над Дністер. Тут при березі стояло причеплених кілька плотів, котрими козаки недавно привезли собі Дністром муки й сіна аж десь із Буковини. Ватага посчіпляла тепер сі плоти вужевками і передний пліт присилила сильно до берега. В ночі, коли вже життє кругом затихло, відіпхала задний пліт від берега і вода понесла його на середину. А що довжина плотів була більша, ніж ширина Дністра, то задний пліт зачепився о супротивний беріг і там його зараз і прикріпили ще вужевками та мотузами до утесів та повбиваних коликів. Міст був готовий.

Ся ніч була погідна. Зорі світили хоч місцями на небі і розганяли потрохи нічні сумерки. Коло півночі стала ватага переправлятися на той бік та вилазити на берег. Пішов і Микула. Іде разом з Мухою, Безушком, Тараном і Голотою по плотах, що хитаються на воді, яка шумить під ногами. Коли дивляться, що пливе по воді якийсь довгий ковбок, а на ковбку щось видко.

— Стривайте! — сказав Муха. — Зараз його будемо мати!

Не один, але два ковбки разом зчеплені вдарили об плоти і притулилися поздовж до них. Чоловік, що на них сидів, скочив у воду, але сама вода принесла його під руки Безушкови. Той ухопив чоловіка за руку і витяг його на силу з під плота, куди його вода тягла.

— Ти хто такий? — спитався Безушко.

Незнакомий забалакав незрозуміло і настрашеним голосом.

— Се Турок якийсь! Гей, братчики, хто з вас знає по турецьки?

Найшовся зараз старий козак, що знав, і той узяв Турка на випити.

— Що він каже? — запитав Безушко.

— Не хоче признатися, хто він. А видно пливе з польського або з нашого обозу.

Безушко люто копнув Турка в плечі, аж у нім гепнуло, і крикнув: „Говори!“ Турок почав говорити, що він польський бранець і втікає до своїх. Козак переклав його бесіду на зрозумілу мову.

— Бреше! — сказав Безушко — Він дещо більше повинен знати. Сеж він туди до волоського господаря пустився. Ану, питай його дальше, а я йому притулю шаблюку до грудий...

Турок почав проситися, що коли не позбавлять його життя, то він скаже. І почав оповідати, що якісь два пани з польського обозу пустили його на волю і самі порадили, поплисти на ковбках до господаря, щоби дав йому знати про те, що мав бути і ще буде новий напад у ночі. Хто були ті пани, він не знає. Один із них говорив по турецьки.

Безушко вхопив Турка за шию і кинув на той бік із плота. „Тепер пливи собі далі!“ Турок скрикнув і пішов під воду.

— Чого ти його кинув? Ще справді допливе до моста! — сказав Муха.

— Не допливе! Уже напився води. Ходім далі! Я не розумію, хто се так у Ляхів і по що посилає післанців до Турків?

— Мабуть страшно панам рушитися з окопів, так положають і своїх і чужих — здогадувався Муха.

Ватага зібралася на березі, поділилася на кілька куп і почала підходити з різних боків до наметів. Турки спали, мов у себе дома. Тільки коні ходили по траві та худоба румігала, лежачи на землі. Одні зараз почали займати коні і худобу, а другі прискочили до наметів і небавом у нічній тишині залунали крики і остатні зойки убиваних людей.

— Братчики, ходім під ясир! — благав Микула, що стояв осторонь і не був ласий на добичу.

— Зараз, зараз! — відповідали йому товариші, зриваючи цілі намети з землі і закидаючи собі на плечі усяке добро, якого в ночі й розглянути не могли.

Заскочені Турки зривалися зі сну і коли тільки могли висмикнутися з рук козаків, утікали в ліс та на поле туди, де стояв ясир. Дехто з козаків кинувся здоганяти їх. Побіг і Микула з ними. Але ясир уже був на ногах і вартові гнали його далі в поле, бючи немилосердно нагаями. Інші стріляли у п'ятьмю ночі в бік козаків, просто для постраху.

Гляне Микула: там тисячі невільників і хто знає скільки сторожі, а тут лише кільканайцять козаків біжить — тай ті стають та завертаються, бо мало їх, не сила відбити ясир. Завертаються і знову грабують, що попадеться під руки. Микула стоїть сам на полі і гіркий жаль бере його і до козаків і до Турків і до цілого світа. Ніхто, ніхто не хоче йому допомогти! Родина так близько, от може кілька стай від нього, і не можна її дістати в руки. Стій та слухай мовчкя, як там по ночі плачуть старі й діти збуджені зі сну, та як у дуброві блеють вівці!

І стояв так Микула в розпуці — сам не памятав, як довго — поки в кінці почув, що козаки відходять від нього чим раз далі; очевидно вертаються. Вернувся й він. Прийшов на той час, як уже худобу і коний і вівці переводили плотами на той бік в обоз. Ще й засвітили

собі лучниці, щоб їм було яснійше; не дбають, що може яка біда випасти з ліса і усіх їх поскидати в воду.

Вже коні й худоба і з половина козаків по тім боці.

— Скорше, скорше! — кричить хтось.

Козаки перебігають. Ще лишається кількадесять.

— Ану всі на плоти!

Зійшлися всі. Відчепили пліт від берега і вода сама принесла їх усіх до супротивного берега, до козацького обозу. З того боку Дністра хтось стрілив, збіглися, видко, якісь люди; але вже було запізно, козаки були у себе дома.

— Чому ви не відбивали ясиру? — питався Микула з докором у Безушка.

— Який ти смішний! — відповів той, завдаючи собі на плечі цілий намет. — Ми самі не маємо вже що їсти. Що зробилиб ми з бранцями? Відбити можна, — а чим прогонуєш? Подумай!

Микула подумав і признав Безушкови правду, та потіхи з того не мав ніякої. Виходило, пропала його родина на віки віків!

Цілий ранок не відзивався вже ні до кого, тільки мовчки дивився, як козаки різали зараз баранів і пекли та ділили між себе добичу. Чого вони не поназносили! Кільканайцять наметів, усякої зброї, упряжи кінської, дорогі сідла й покривала на коні, харчів усяких. Повелосся ватазі і тому весело було в ній.

Дивися! — промовив Безушко до Микули, показуючи відрізаний у трупа палець із золотим перстенею і дорогим каменем. — За отсе я дістану кілька золотих. Годі було зняти перстень, тому я цілий палець відрубав.

Микулу замлоїло коло серця, нічого не відповів Безушкови. Таран приніс йому печеної баранини.

— На, їж трохи! Не сумуй!... Дивись, дивись, що се там таке приніс Голота?

Голота, що сидів недалеко, заглядав у якусь скринку, мачав там палець і облизував. Таран не втерпів, побіг до Голоти.

— Що се таке?

— Або я знаю, що воно? Якесь солодке! — відповів Голота. — Ружами пахне. Покоштуй!

У скринці було вісім слоїків із чимось рожевим, солодким. Таран устромив палець в один слоїк, скоштував і сплюнув.

— Та ти бо не плюй! — промовив інший козак, що придивлявся тому. — Се турецькі шорбети! Дай мені з одно горня!

— Не дам! — відворкнув Голота і хотів замкнути скринку.

— Стривай, бо руку придавив! — скрикнув Таран. — А се що в мішечку?

Розв'язали мішечок, що був також у скринці.

— Зернята якісь.

Таран розкусив одно зерно і виплював.

— Може ти знаєш, що се? — спитався в того козака, що видко знав турецькі ласощі.

— Се кава. Вони то пражать, розтовкують, заливають окропом і пють!

— Чорт зна, що таке! От знав ти, Голота, що хапати! — закпив собі Таран.

Тимчасом Муха розпорював турецьку сєрмягу, яку приніс із собою; у полі були зашиті гроші. Муха скоренько спрятав їх у своїй кишені. Інші курили турецький тютюн, ще інші чистили зброю та оповідали свої пригоди.

Микула дивився на товаришів та заїдав недопечену і непосолену баранину, бо справді був голоден. У його голові дозрівала вже одна гадка, якої не виявляв ні перед ким; дозрівав намір, якого козаки були би не похвалили, а на який Микула хотів сам зважитися, хоч мав би пропасти.

XI.

На другий день рано, у вівторок, вийшов Микула шукати Дзерона, з котрим хотів поговорити. Ішов козацьким обозом, посеред товпи людей, і чувся таким опущеним, мовби нікого не було довкола нього. Дивився байдуже на сухоребрих коний, що з недостачі сіна падали з ніг, і на козаків, що ходили також змарнілі, голодні та незадоволені. Але в однім місци таки вразила його сильнійше подія, якої не сподівався; побачив, як козаки відрізували мясо з мертвого коня, а декотрі вже й пекли собі кусні сього мяса на огни. Починався, видно, в обозі голод.

Микула згадав, чим він жив за тих чотири тижні, як вийшов з дому. Дома, у Сереті, йому й на гадку не приходило, що можна жити в таких невигодах так довго, без теплої страви, без спокійного нічлігу, у безнастанній журбі і тревозі. А він ось уже чотири тижні прожив так. Правда, видав за той час з половину своїх грошей, та яку вигоду мав за них? Добре, що козаки прийняли його до себе, але-ж тепер і козакам не ставало харчів. Прийшли вони сюди під Хотин на день перед приходом Турків; не мали коли навозити собі харчів, а коням сіна; Бородавка про се завчасу не подбав — і тепер приходилося всім бідувати, і людям і коням. „Горе тому козакови, нема сіна лошакови“ — не даром сказано у пословиці. І козаки, самі голодні, зі смутком дивилися, як гинуть їх коні; а тепер ось уже їдять печені з коня...

Коло намету Сагайдачного застав Микула велике збіговиско і крик. Підійшовши ближше, він почув оклики:

„Забираймося до дому! Чого нам довше сидіти? Помремо з голоду! За що служимо? Покиньмо Ляхів!“ Стревожили його сі оклики; а тож коли б козаки справді відійшли, був би кінець війні — і ясир пігнали би в Туреччину та Крим.

— Чи ви справді загадуєте відходити? — спитався Микула Безушка, найшовши його у товпі.

— А чого будемо тут кваситися?

— Сеж як? Не вдіявши нічого, відходити?

— Ага вдіяти! Наварили юшки без петрушки тай зїсти годі. З суботи, як не повелося нам у ночі, вся охота відійшла.

Тимчасом товпа не вмовкала і домагалася, щоб вийшов гетьман та сказав їй так або сяк, що мають робити. Довгий час не виходив Сагайдачний до козаків, та в кінці мусів вийти, бо вже трохи не звалили його намету. Вийшов і ждав поки втихомириться товпа. Козаки замовкли, а Сагайдачний сказав:

— Я вже вчора післав післанців до польського обозу довідатися, що там гадають. Сказали мені, що сьогодні прийдуть звідтам комісарі і поговорять із вами. Прийдуть незадовго — так ви вже потерпїть і перше послухайте, що вам скажуть. Потім уже ми роздумаємо своєю головою, чи лишатися нам, чи ні.

Більше не сказав Сагайдачний. Настав знову гамір між козаками; один другому, що не дочув слів гетьмана, повторяв їх, — усі ждали на комісарів. Ті справді небавом прийшли. Пришов познанський каштелян Петро Опалинський, прийшов польний гетьман Станислав Любомірський і любельський воєводич Яків Собіський. Козаки розступилися і впустили комісарів до Сагайдачного, Сагайдачний вийшов на зустріч їм, привитав і попросив до свого намету. Козаки втихли. По хвилі винесли з намету стіл і Собіський виліз на нього. По-

стояв хвилину мовчки, поправляючи свій невеличкий вушок, оглянув усю громаду, а далі промовив:

— Я вам, панове молодці, не стану багато говорити: Скажу коротко і на розум, а ви слухайте! Ви собі гадаєте, що ми в Польщі не знаємо ваших заслуг, не знаємо, скільки поганської крові наїдали ви? Тимчасом ми добре бачимо, як ще сьогодні вилізуються з ран, що ви їм завдали. і Москалі і Турки і Татари і Волохи — і Бог зна, хто ще! Тепер прийшли ви сюди допомогти нам і помагаєте нам добре, спасибі вам! Але зачуваємо, декому з вас не стає терпцю, не стає вже охоти. Хочете вертатися до дому! Не робіть того, панове молодці! Чи хочете, може, платити десятину на мечети у Царгороді? Хочете, щоб вас, як своє військо гонив султан із вашої України у Персію, де його чобіт тисне? Мало ваших батьків і материй і братів і сестер гине у турецькій неволі? І ви се забули би?... Зважте, що бороните тепер ні нас, ні себе, але віру Христову, Бога одного, нам усім спільного. Цілий світ дивиться на нас, як ми закінчимо сю війну, бо від неї або полегшає нам усім, або прийде загибель на всіх християн. І ви у такій потребі хотілиб нас покинути?

Якийсь козак не стерпів і на весь голос крикнув: — Ми ще не покинули, а ваших уже кілька втекло?

Одні козаки засміялися, другі стали кликати: „Тихо, тихо, нехай говорить!“ Минула добра хвилина, поки Собіський міг знову промовити:

— Ми — говорив він далі, приймаючи від Опалинського якесь письмо — ми знаємо, що ви доси мали великі втрати в конях і що служба ваша гіренька. Отож і врадили ми вчора на своїй раді, підвисшити вам платню з 40.000 на 50.000 золотих — і я отсе приношу вам асекурацію, підписану панамі комісарами, що так буде, як я кажу. В тій асекурації стоїть таке написано — я вам переповім по вашому. (Слухайте, слухайте! Тихо! — озва-

лися голоси між козаками). „Ми Ян Кароль Ходкевич, воевода виленський“ — і даліше поназивані всі панове комісарі, назначені від Річипосполитої до воєнної ради. — Маючи бачність з давна на панів молодців війська Його Милости запорожського менство і відвагу, на статечне при війську короля Його Милости їх стоянне в голоді, на нужду і страту немалу коний військових, позволилисьмо їм іменем Річипосполитої в нагороді 50.000 золотих, хочачи то мати по них, аби на тій експедиції рівно, як і ми, витримали, а по щасливім, дасть Бог, повороті, одні на Запороже, другі до домів своїх, без вшеляких куп і утисків духовних, К Й М-и і шляхетських дібр, розіхалися. А Річпосполита на дальші часи вдячностію суму ту виш меновану на день Рождества Христа Спасителя подлуг календара старого до Київа повинна буде відослати, котру старші від війська назначені відберуть. Для ліпшої певности руками своїми підписуємося, і печатки наші прикладаємо. Datum в обозі під Хотином, die 14 Septembris, anno Domini 1621“. Отсе письмо я передаю вашому пану гетьманови, а вас іще раз прошу: не покидайте нас! Витримайте статечно до кінця! Я знаю, що ви королевича його милости не покинете у такій біді!

Собіський передав Сагайдачному „асекурацію“ і зіскочив із стола. Козаки якусь хвилину тільки гурорили із собою, мов нараджувалися; а там небавом оклики почалися що раз голоснійші і в кінци комісарі почули: „Лише 50.000 тисяч за нашу втрату і за нашу службу! А Німцям як платите? Ми чим гірші? Покиньмо їх“!

Якийсь час колотилося так у громаді, поки знову зірвався такий крик незадоволення, що комісарі пішли самі в товпу, пояснити всім справу і втихомирювати. В кінци просили ще Сагайдачного, щоб він промовив що до козаків, може його послухають. Сагайдачний не

хотів промовляти, але не було ради, мусів вилізти на стіл, щоб його було видно, і промовити. Він сказав:

— Питається мене дехто, як я дивлюся на ту асекурацію. Я вам скажу як: Була у чоловіка жінка — лиха, дурна, лежибока та ще й чепуритися любила; не рад бідний був і дитинці, що у них найшлася. Коли пронеслася чутка, що орда відступає, зібрався чоловік, щоб зіхати у друге місце і увійшов у хату попоїсти. А жінка ото йому й каже: „Для поспіху, мов, ти їж борщ, а я мясце, бо мене дитина ссе“. Прийшлося їхати вже; завів чоловік кобилу в голоблі; не запряг, так лише поставив. „Сідай, каже до жінки, бо вже орда під селом, а я для поспіху верхи сяду“. Всів на кобилу, махнув батогом, був тут, тай нема... А жінка лишилася на возі. Так воно й тут; для поспіху самі позідають мясце, а нам кажуть їсти борщ; за те й ми коли захочемо, для поспіху сядемо верхи, а когось там лишимо без кобили на возі. Зрозуміли? Ну, коли зрозуміли, то розходіться!

Козаки засміялися і подобрили. Коли-ж до того хтось там пригадав козакам, що єсть же перед носом у них Турки, а в Турків у наметах усякого добра ще багато, не допустить Бог померти з голоду, — вони погодилися з долею і почали розходитися. Польські комісарі слухали здивовано приказки Сагайдачного і питалися його потім, як він її розуміє. Чи може гадає сісти верхи на кобилу, коли вже орда під селом, а жінку лишити на возі? Сагайдачний усміхнувся лукаво і втихомирив панів: Се тільки приказка, жарт, щоб забавити козаків. Чи зрозуміли, чи не зрозуміли козаки приказку, а от розходяться. Про се йшло. А він Ляхів під Хотинном не покине, хіба що така була би воля всіх козаків і всеї козацької старшини, — тоді він, звісно, не порадить нічого. Собіський просив Сагайдачного витримати ще скільки днів, бо заноситься на мир, Турки, видно, мякнуть — джонче треба виждати.

Микула був свідком отсеї події і заспокоївся трохи. Кінець війні ще не зараз буде, — поки кінець прийде, він буде знаги певно, що з ним станеться. Тепер тільки треба би віднайти Дзерона, поговорити з ним, піти поглянути ще раз на могилу батька, бо, може, не доведеться її вже ніколи бачити, а там потім уже все одно, зважиться зробити, що загадує.

До самого вечера шукав Дзерона і не міг знайти. По польським обозі годі було свобідно ходити, бо Ляхи мали з Турками потребу; так лише заглянув сюди-туди, чи не побачить де Дзерона. Не побачив і вернувся. В козацький обоз уже вечером.

На другий день Микула і не зважився піти в польський обоз, бо саме на середину того обозу напав Каракаш-баша скаженим приступом. Каракаш погіб і Турків прогнано — але на тім і минувся день. Микула ходив то сюди, то туди по козацьким обозі, дивився з берега Дністра на бранців, що їх Татари зганяли що раз більше з Поділля; заглядав з далека і на турецький міст, коло котрого крутилося вже багато війська; дивився в німецьким обозі, як скидували неживих вояків, що вмерли з недуг, у яр і тільки трохи присипували землею, і все те наводило на нього якесь сумне отупінне, якусь дрімоту духа, байдужість, яку сам спостерігав, а якої не міг позбутися. Стільки було випадків смерти довкола, що й його самого не тішило життя. Чого ті люди так ненавидять себе? Чому передумують тільки над тим, як би другого гладко позбавити життя? Земля така широка, тільки жий, поки Бог дозволить, для всіх місця доволі, — тимчасом ні, годі жити спокійно! Зберуться сотки тисяч оттак на одно місце і ріжуть себе що дня по трохи; в кінці не стане їм ні крові, ні сили далі битися і розійдуться. Такі смутні думки снувалися цілий день по голові Микули і йому дуже бажалося піти на могилу батька та там виплакати з жалю, поскаржитися на ці-

ли світ, такий гарний сам собою, а такий непривітний для чоловіка.

Тільки ніч минула, він справді зараз вранці пішов понад Дністер у сторону замку. Понад рікою крутилося багато війська, що поїло коні, брало воду до обозу, або й так сиділо без діла, пильнуючи тільки, щоби з супротивного берега не стрілив хто на них. Усіх тих вояків Микула виминав мовчки, не дбаючи про нікого. Тільки в однім місци коло німецького обозу здержався і оглядав малий пліт, причеплений до берега. Потім пішов далше. Ось уже і той берег, де похований старий Семен Ярошенко, там польський міст, а коло моста по лівім боці сторчить височенна стіна замку. Тихо тут тепер, не чути таких скажених криків, як тоді, коли обозова челядь убивала Волохів.

Микула заліз у корчі. Ось і батькова кам'яна могила; тільки відложити на бік камінь, що прикриває батька, і можна би його побачити. Та нехай, нещасний, спить спокійно; не годиться перебивати йому його вічного сну. Микула сів біля могили і задумався. Не були то думки такі, щоб він у них находив якийсь лад; так лише снувалося йому щось по голові, мов сонні привиди, а над тими привидами верх брало одно лише яснійше бажання: Вмерти! Вмерти зараз отут біля батька, щоб уже раз усе скінчилося! Нехай родину у неволі Бог помилує, визволить; у Микули вже сили до того нема. Є ще, правда, в його душі один намір, але такий непевний, що годі зараз зважитися. Коли не поведеться, жде його неминуча смерть або неволя; а чи не красше-б отут таки зараз померти без великого заходу? На що аж їти шукати собі смерті?

І Микула сидів так довго при могилі батька та завдавав собі що раз більшого жалю, коли нараз на польським мості і за мостом по тім боці побачив видовище, що спершу тільки здивувало його, а потім і зацікавило

так, що він зійшов з берега над саму ріку, щоби бачити докладніше. Зараз і розвідав, що сталося. Того дня хотіли Поляки вислати кількасот возів до Камянця по харчі і сі вози уже переведжено на той бік Дністра. Та от по тім боці в тім малім польськiм обозі, що стояв іще доси коло Браги, прийшло комусь на думку, заглянути в один віз. У возі лежав прикритий соломою польський шляхтич, що тим способом хотів утекти до дому. Заплатив, видко, візникови, щоб не зрадив його; тимчасом штука не вдалася. Мало того: Почали перетрушувати всі вози і показалося, що трохи не в кождім возі притиївся якийсь польський Гектор або Агамемнон. Саме військо кинулося перешукувати вози і витягало звідтам панів, на вдивовижу собі і людям. Сміху було спершу багато, та коли пани наважилися таки до Жванця, щоб не зазнати сорому в обозі, здержали їх силою вояки зпід Браги і завернули під замок. Небавом з обозу надіхав відділ війська під проводом Молодецького і заняв панів, як череду овець, та пігнав в обоз. Остатні чури сміялися з таких відважних шляхтичів і провожали їх з глумом почерез замок горі в обоз.

Не втерпів і Микула, пішов за громадою. Хоч як не до веселости було йому, не міг без усмішки дивитися на тих панів, звичайно таких бутних і гордих, а тепер засоромлених. Привели панів перед намет Ходкевича. Гетьман сидів на лавочці против сонця і грівся. Коли побачив перед собою відважну громаду, обступлену з усіх боків вояками, встав, подивився зневажливо і сказав лише Молодецькому поводити панів по обозі для позорища, як звичай велів. Скликано трубачів і довбушів і поведено панів із музикою у праву сторону обозу, де було найбільше польського війська. Хто глянув, знав уже, що се за похід іде; і соромом покривалося лице кожного справдішнього польського приятеля вітчизни, що товариші по шаблі, потомки славних родин, за-

подіяли чаклу зневагу польському імени. Заразом брала їх злість на тих, що у такий тяжкий час зважилися покидати своїх товаришів і всю справу.

Микула дивився хвилину, як відходив сей славний відділ, а потім почав шукати Дзерона. Знав, що застане його найпевніше коло Могили, а Могила все крутиться коло Ходкевича і королевича — отже тут, у середнім обозі шукав його. Найшов намет Могили, але в нім не застав ні його, ні Дзерона, лише чурів. Не було іншої ради, треба було почекати. Тільки під вечір надійшли обидва.

— А ти що тут робиш? — спитався Дзерон.

— Маю до вас діло. Порадьте мене!

І шепотом оповів йому свій намір. Дзерон порадив йому зачекати: — Зажди — казав він — поки вясниться справа. Передучера, як вернулися комісарі від козаків, була нарада у Ходкевича. Заноситься на мир. Ляхи страх затужили за домом, Турки також. Коли помиряться, то певно і бранців пустять, передовсім наших із Молдови, бо що вони винні? Отже почекай, побачимо!

І Микула почекав іще два дні. Походжав по обозі та потішав себе надією, що вже справді небавом війна скінчиться. Вже четвертий день Турки сиділи спокійно; козацький і польський обоз не рушались також. Вояки нудилися, спали понад міру, тільки вартові стояли або походжали по окопах, позираючи на пусте поле перед собою. Видко, втомилося військо з обох боків і старалося одно друге „пересидіти“, хто довше зможе. Був се також военний підступ, не менше страшний від битв, бо військо доїдало вже останки харчів із возів, а для коний, що не погинули, не ставало вже й листя з дерев, яким його годували. Був се засуд на голодову смерть, повільну, але не менше певну, як від кулі або шаблі. Туркам було о стілько вигіднійше, що перед ними стояв отвором цілий край на полудне від них; а По-

ляки і козаки були окружені з усіх сторін Татарами і Турками так, що ні звідли було спровадити харчі, ані де попасти коня. Голод забирав уже свої жертви в обозі, або розганяв обозову челядь на всі чотири сторони. Німецьке і угорське наняте військо, що привів королевич із собою, зменшилося на половину, стопилося, як сніг від сонця; начальники його самі не знали, куди поділися люди й як. Правда, померло їх багато від недуг, трохи згинуло в битвах, але найбільше утекло до Турків, до Татар — пішли світами, відреклися і платні і всього. Чотири спокійні дні, без заняття, навели на військо смуток і задуму; всі вже літали думками по своїх домівках, хто по Запорожю, хто по тихих селах із тихими хатами й родинами. Напала на військо нудьга, що заїдала гірше недостатків завзяті душі, виганяла із сердець охоту битися, присипляла всіх так, як отсе осіннє сонце присипляло помалу землю на зимовий спочинок.

Дня 18 вересня під вечір побачив Микула, як Сагайдачний зі всею козацькою старшиною ішов до польського обозу. Микула пішов за ним. Здавалося йому, що щось станеться сьогодні таке, що спонукає його зважитися виконати свій намір, або покинути його цілком. Він дивився на Сагайдачного, мов на батька, що допоможе йому, хоч і слова не промовить до нього; що витягне його своїми руками із біди, хоч тільки одна рука в нього здорова, а друга хора лежить безсильна на перевязці при тілі.

Козацька старшина увійшла в намет Ходкевича. В наметі уже ждала вся польська рада воєнна, комісарі, полковники і ротмістри. Зробилося глітно, треба було ще принести лавок, щоби могли усі усісти. Усівши, всі заговкли, цікаві чути, чого скликав їх Ходкевич. Він на пів сидів, на пів лежав на своїй постели, спертий о подушку, і лице його в наметі, в котрім сумерки розганяло

тільки кілька воскових свічок у ліхтарях, здавалося, ще більше схороване, як було. Довгу хвилину не відзивався, тільки дивився на полотняну стіну намету; а потім, не обертаючися до зібраних, мов сам до себе почав тихо говорити:

— „Тому чотири дні, коли я скликав був панів комісарів на раду, казав я вашмосцям, що на мир не годжуся. Не такий ворог страшний, як ми собі гадали; вже ми його доторкнулися і очима і руками. Коли-б мав справді силу, вже був би доси нас проковтнув. Шість років збирав ворог такий военний апарат, що такого великого ще ніколи не мав; і знає він добре, що по сій війні буде або паном, або посміховищем цілої Європи. Тимчасом не дав нам доси ради. *Antiquae fortunae suae fata* пропадає. Тому то я казав тоді, що ми не повинні годитися на будь який мир, що ми і себе і бранців визволимо найкрасше вікторією, відважною обороною, витревалостию до самого кінця. Нехай собі челядь і інші тхорі втікають; красше, коли вони тепер утікають, ніж із битви; ми ще маємо досить сили і постоїмо за гонор своєї милої отчизни до кінця.

„Так казав я вашмосцям перед кількома днями. Однак потім надумався я инакше. Чую, що вже моя смерть за плечима, булава випадає зі слабих рук. Боюся, що, як помру, не „висидите“ на ворозі побіди, не витримаєте до кінця. В обозі маємо його милость королевича; страх бере мене за нього... І я згодився красше *consilio quam armis exsperigi*, щоби Зелінський з Вевеллім поїхали до везира вивідатися, як би ми могли помиритися. Тимчасом мали ми потребу з Каракашом. Зелінський ще не вернувся і ми не знаємо, на чім стоїмо. День за днем минає в непевности. Наш обоз слабне. Король не присилає помочи, нема ніякої вістки ані з Варшави, ані з Львова, — там забули на нас. Жолду для війська не посилають. Коні вигинули. Комонників мало, нападати на

ворога без коний тяжко. Пороху, щоб відбивати штурми, ледви кілька бочок. Зима над головою. Їсти нема вже що, сіна не стало. Люди втікають; славні родини, що вислали сюди своїх синів, покриті вічним соромом; з возів, із мішків, зпід соломи витягаємо сенаторських потомків... Починається *spectaculum deo et hominibus*, від котрого у всіх гине анімуш.

„Коли я над тим усім подумав, почало мене сумління гризти, що я тут держу і його милость королевича і вас усіх на певну загибель. *Vana est sine viribus ira*. Не хочу перед самою своєю смертю брати на свою душу проклонів цілої річи посполитої і вас і ваших родин. Переможуть нас і загинемо, бо *victor victo legem imponit*. І тому я зважився сказати вашмостям, що я загадав вицофатися зпід Хотина разом із цілим військом, а вас скликав сюди на раду *de praesenti statu*, щоби ви сказали, яким би способом найліпше звідси забратися. Отже кожний нехай каже свою гадку щиро і отверто, нехай я знаю, що ви гадаєте“.

Сказавши се, Ходкевич поглянув по зібраних і не зводив з них очий кілька хвилин. Ті мовчали довго і тільки здивовано позирали на гетьмана. Не сподівалися такої бесіди; він, Ходкевич, такий завзятий старий вояк радив вицофатися, радив утікати!...

— Ти жартуєш, пане Яне! — промовив перший Сагайдачний. — Хочеш нас підійти.

— Се не може бути! Ні! Ні! Гетьман жартував! — озвалася хором козацька і польська старшина, немов збуджена з задуми, і в наметі счинився гамір. — Не уступимося звідси! Не дамося! Що нам голод! І смерти не боїмося. Раз мати родила!

І почали одні горнутися до Ходкевича, другі до Сагайдачного.

— Правда, ви нас не покинете? — питалися Ляхи козацького гетьмана і старшиня.

— Ні! Не покинемо! Поможемо! Ми й гадки не мали...

— Не покинете! Не покинете! А нам з вами і не страшно...

І що раз більший запал огортав зібраних; польська старшина обнімалася і цілувала з козацькою старшиною і стільки й усеї бесіди було між ними, що присягали собі цосполу, красше загинути, ніж покинути одного.

— Хіба по наших трупах піде ворог! Не потішиться так скоро! А хто присягу зломить, того на шаблях рознесемо! — казали Ляхи і козаки, втираючи сльози з очей.

Ходкевичеви блиснули очі з утіхи. Він піднявся висше на своїм ліжку, кілька разів збирався говорити, та замовкав, бо не чули його в гаморі; нарешті вхопив руку Сагайдачного, що підійшов до його ліжка, і довгий час тримав її у своїх обидвох руках, примовляючи зворушеним голосом.

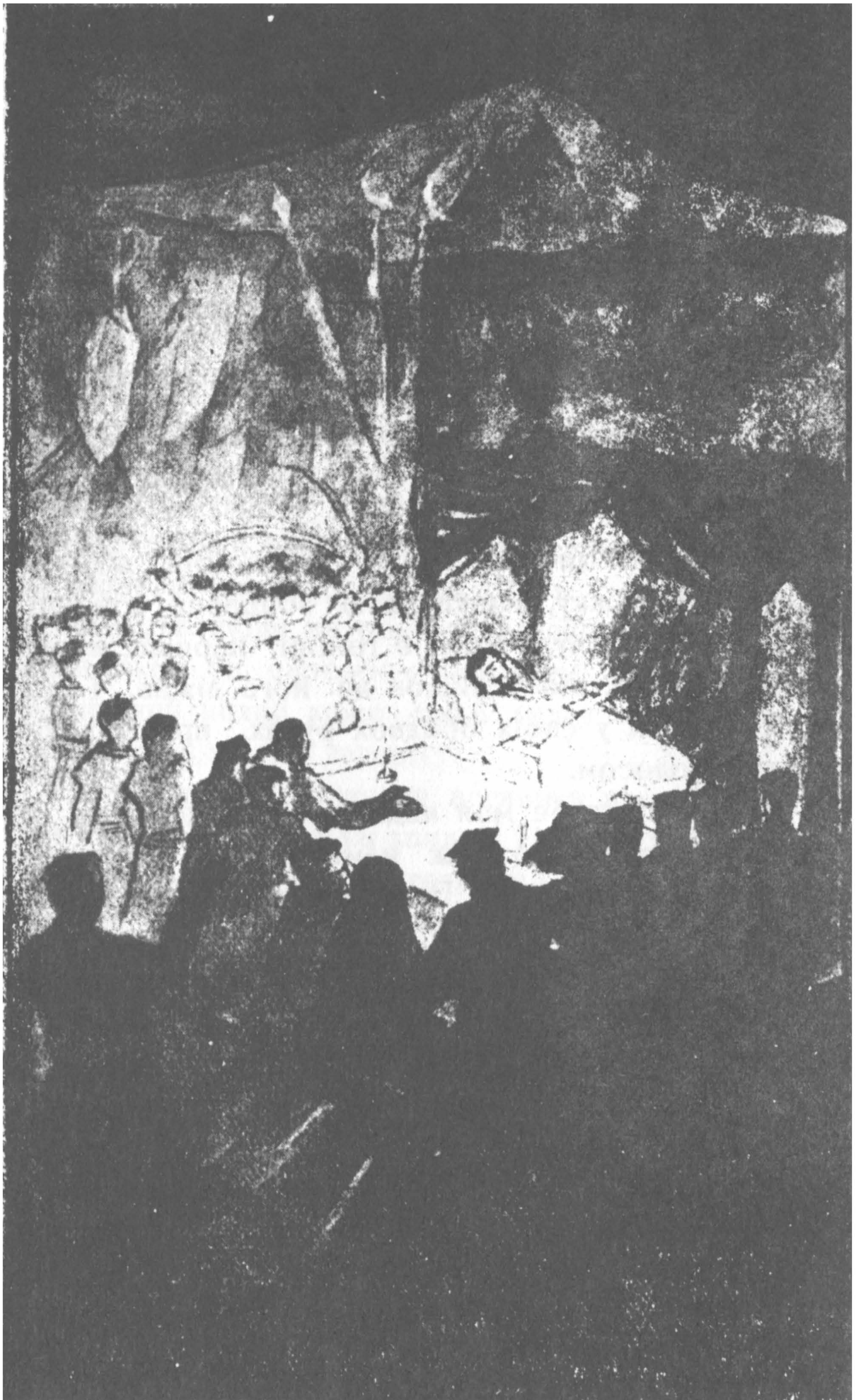
— Петре! На тебе моя надія! Не покидай нас! Не звертай на те уваги, що між нами стільки лукавства. Адже ми христіяни, брати... Прийде час і Польща стягнеться, буде сестрою Україні, а не катом...

— Дай то Боже! — відповів Сагайдачний. — Не бійся, Яне; козаки не покинуть вас. Ми-ж доси добре справувалися.

— Ох добре, добре, мій любий Петре! Не знаю, як вам і дякувати. Коли-б мені дав Бог прожити ще якийсь час, я-б може стримав отсю ненависть у нас до українського народу; так що-ж? Мої дні вже почислені. Гину, Петре; кажу тобі, не діжду кінця.

— Бог ласкав! — втихомирював козацький гетьман польського, сідаючи коло нього на ослоні.

Коли в наметі трохи притихло, озвався Ходкевич знову:

— Панове! Ви відгадали мою гадку; я хотів підійти вас; хотів ту нетерпеливість, що повстала в обозі з недостатку, викинути на верх, щоби, як кертиця землі, не рила довше добрих анімушів. Бачу, що ви ще свою милу отчизну любите! Бачу, що й козаки нам не вороги. Помогли нам так, що дай Боже, щоб ми їм так помагали завсігди; і допоможуть нам і на далі. Дивився я, як ви тут обнималися і цілувалися, як присягали не відступати один від одного, і я бажав би собі, щоб ми завсігди жили так humaniter, по братерськи, без утисків, щоб той fuog, який видко в нас до українського народу, щез; — щоб ми ніколи не забули тих прислуг, яких зазнали від сього народу, що проливав кров за нас... Тепер я спокійний і не боюся, що справа скінчиться для нас зле. Скінчимо війну скорше, ніж військо свою солонину зість. Сердитий Турок, та сердита собака вовкам страва...

Так весело закінчив Ходкевич свою промову і всім на души полегшало. Здавалося, затратилася відразу вся ріжниця поміж першими польськими достойниками і бездомними Запорожцями — всі стали собі рівні, всі годилися жити і вмерти один для одного.

По промові Ходкевича озвався Сагайдачний:

— Отсе я, панове, люблю! Оттак би нам жити, як пан гетьман каже, а не так, як жили досі. Не вам казати, самі знаєте, що було між нами. І не згадуймо лиха против ночи. Про нас скажу стілько ось що: Наша хата не заяць, не втече нам і ми не спішимося. З війни, як з весілля, ми не втікаємо. Пороху й оловяного бобу ми маємо ще досить; самі робимо порох в обозі. Тільки за харчами мусите післати в Камянець і дати нам, бо як не підіси, то і святих продаси; зле, коли по животі мов коти лазять. А там і самі пожуримося за себе, не спускаючися на те, що ви можете дати. Пропособи, як дальше воювати, скажу те, що я від ниніш-

нього дня, чи панове на те годитеся, чи ні, зачну сам нападати в ночі так, як перше загадував. Ви нічної справи, як бачу, не любите; а мені байдуже про те, чи годиться, чи не годиться тягти в ночі Турка з під перини; коли-б він міг, то потяг би мене. Отсе я мав вам сказати, а ви вже вибачайте, коли не в лад.

— Роби, роби, Петре, як гадаєш — відповів Ходкевич. — А по харчі я вже пішлю.

— Зараз сеї ночі зачну! — сказав іще Сагайдачний.

— Тільки осторожно! — вихопився котрийсь із комісарів.

— Не бійтеся, панове; я вже вам покажу, що мої хлопці знають! Не новина нам!

Ще побалакали хвилину про жолд і про харчі та почали розходитися, веселі і завзяті. Перед наметом ждала товпа війська, цікава дізнатися, над чим радили в наметі.

Старшина не крилася і розповідала воякам, що постановлено лишитися і далі битися. „Лишаємося! Бемося далі!“ — пішов гамір по війську і будив приспане завзяте у людей, що вже годилися з думкою втікати з під Хотина з порожніми руками. Зачув і Микула сю чутку, розпитав іще, чи справді так, і коли впевнився, що до згоди з Турками не дійшло, зараз звідтам з польського обозу пішов над Дністер. Над рікою не було людей; пішли вже в обоз спати і тільки по тім боці на поли ясніли тут і там огнища. Коло німецького обозу застав іще той малий пліт, що його оглядав перше, кілька ковбків счеплених до купи. Лежала тут і тичка, якою можна було кермувати пліт. Отут Микула станув і довгий час надумувався, чи зважитися виконати свій намір, чи ні. В кінці відченив пліт, відбив його від берега і вплив на середину Дністра. Течія ріки зараз ухопила пліт і понесла його тихо вперед, у низ Дністра.

Микула присів, мовби боявся, щоб його з козацького обозу не побачили, і плив-плив просто до турецького мосту, просто Туркам у руки.

Ось уже минув берег, на котрім розложився козацький обоз. Перед ним просто по середині ріки світло. Очевидно, турецький міст кінчать у ночі; ніч темна, тому і світло видко так далеко. Як воно відбивається в ріці! Видко вже і міст у поперек ріки; на мості крутяться люди. Микула старається завернути пліт ближше до лівого берега, що тут обнижується до самої ріки, щоб вода не понесла його попід міст.

Ще є кількасот кроків до моста. Його спостерігають люди, як він виринає з темноти, і дехто збігає на лівий берег, щоби здержати пліт. Микула не думає втікати, сам завертає до берега. Пліт ударяє в кашицю моста. Він наставляє тичку людям, щоби притягли його разом із плотом ближше до берега, тичку ловлять і тягнуть — Микула вискакує на берег.

ХІІ.

— Чи тут пан господар Томша? — спитався Микула відразу в робітників.

Його не зрозуміли.

— Єсті аічі домнул господар Томша? — повторив те саме по волоськи.

— Аічі, аічі! — відповіли йому. — Але тепер спить! Не можна до нього.

— Гей, чого ви там збіглися на ріку? До роботи! — крикнув хтось із моста.

Микулою аж потрясло; сеж голос його тестя Чамчана з Сучави!

— Ведіть мене до пана Чамчана! Я маю йому щось важне сказати.

Його повели на міст, вистелений дернями.

— Пане майстер! Якийсь чоловік має до вас діло.

— Микуло! Се ти? А ти звідки тут узався? — заговорив присадкуватий сивий Вірменин по українськи й зняв руки, щоби обняти високого Микулу. — На бік, хлопці, то мій син!

Робітники уступилися. Микула шепотів тихо тремтячим голосом: — Слава Богу, що я вас найшов. От несподіванка! Коли-б я був знав...

— Що сталося?

— Ви нічого не знаєте?

— Ні! Я вже більше, як шість тижнів не був дома.

— Ой нещасте, нещасте!

— Та що таке? Кажи!

— Мого тата вбили, а Роксанда, мама й син десь тут у ясирі.

У Чамчана мовби грім ударив: Роксанда тут? У ясирі? — питався він здивований, тремтячи на цілм тілі. — Ти жартуєш хиба?

— Ой, не жартую, тату, ні!

І Микула оповів тестеви коротко всі пригоди родини і свої.

Старий Чамчан аж за голову вхопився:

— А я тут будую міст і не в думці мені! — нарікав він. — Господи! Господи! Таке нещасте! Доню моя!

Чамчан зараз застановив роботу на мості і післав робітників спати.

— Ходи! — сказав до Микули і повів його на правий беріг до свого намету.

— Тату, послухайте мене! Ходіть спати на той бік, тут коло козаків небезпечно. Я вам раджу.

Старий не перечився; у нього з думки не сходило нещасте родини.

— Ходи! Там також мій намет і начинне... Ну, чи чував хто таке? Я тут працюю і не в гадці мені, а донька в неволі може лиш кількасот кроків від мене! Але я її зараз завтра добуду. Міст уже готовий, ще тільки дещо поправлю і передам господареві — а потім усі ясирі перешукаємо.

Огнища коло моста небавом потихли і зробилося темно, як у пивниці. Небо було хмарне, ні одної зірки, і вітер віяв студений.

Опинившись в наметі, Чамчан і Ярошенко лягли на солому.

— Може ти голоден, Микуло?

— Як маєте що, то дайте! Від ранку я нічого не їв.

Старий викресав огню, запалив губку, від губки клапоть сухої соломи, а від соломи воскову свічку. По-

тім відчинив скриню, вийняв хліба і вуджениці і подав Микулі.

Якже ти змарнів, хлопче! — сказав приглянувшись зятеви ближше.

— Чи не було від чого?

— Ой було, було! Щастє твоє, що мене тут найшов.

— І я кажу: щастє! Бог мене якось держить при життю, мабуть через те, що я вже десять разів хотів померти.

— І як ти зважився сюди приплисти? Адже ти не знав, що я тут?

— Звідки-ж я міг знати? Знав лише, що якийсь Вірменин буде міст; приходило мені на гадку, що то може ви, але певно я не знав. Я гадав собі так: Усе одно, попливу до моста. Я чув, що тут є господар з нашими, з Молдови; бранець один, Чоботар, казав мені. Гадаю собі: Коли мене зловлять Волохи, приведуть до господаря, я скажу йому просто: „Так і так, я твій підданий із Серета, втікаю до свого, а не до чужого“. А зловлять мене Турки або Татари, попадуся в полон, — нехай і так буде, буду хоч бідувати з родиною. Може віднайду її, може визволю її... я вже просто не знав, що з собою почати, тепер от ходила чутка, що прийде до згоди з Турками. Я заждав. А сьогодні вечером сама старшина оповідала війську, що будуть далі битися. Коли так, гадаю собі, то я тут між вами нічого не висиджу: все одно, пущуся до моста.

— Бідний Семен, бідний! — зітхнув Чамчан. — І Роксанда, і мама, і внук... А я нічого не знав... Закликав мене господар в Ясси, ще Олександр. Мав побудувати мости для Турків, постарати харчів, сіна... Запізно спамятався, скинули його. А Томша взяв мене з собою. Заробок добрий — і я пішов з його військом. А тимчасом, дивись, таке нещастє, таке нещастє! Що ти там робиш, бідна Роксандо!

— Уже п'ятий тиждень мучаться. Може вже пігнали їх у Туреччину? — сказав Микула.

Чамчан аж зірвався на рівні ноги на ту гадку та заломив руки.

— Господи! Господи! І то може бути.. Коли вони ще тут, то їх добуду; господар допоможе і я гроші маю. Але коли їх тут уже нема..

І тесть і зять замовкли, передумуючи над лихом, яке може вже стрінуло їх. Тоді їдь у Царгород, або у Кафу на базар шукати родини... Добре, коли найдеш. А то їх розлучать, матір заженуть куди инде, Роксанду продадуть якому баші, бо гарна; з Тодірка вийде яничар. Не побачиш їх уже ніколи!

— Коли-б дочекатися завтрішнього дня, зараз зачнемо шукати — сказав Чамчан. — Возьму карту від господаря, щоб нам вільно було шукати й ходити — всі ясирі перешукаємо.

— Їх тут більше?

— Є їх кілька: Тому з тиждень стояв отут недалеко один ясир. Але козаки напали в ночі...

— І я тоді був тут.

— Ти?

— Був тут! Хотів до ясиру дістатися і не вдалося.

— Отже побоялися нового нападу козаків і перегнали знову ясир на той бік, де перше був, ближше війська. А тут тепер стоїть татарський ясир, назганяли тисячі людей з Поділля, з Волині, з Галичини...

— Тут наших не буде. Підемо завтра у той ясир, що стояв тут перед тижнем.

У намет ударив такий сильний вітер, що полотняна стіна надулася, як вітрило, і свічка згасла.

— Буря буде — замітив Чамчан. — Накрийся, Микуло, ось маєш кожух!

Чамчан стягнув звідкись кожух і кинув на Микулу. Сам поклався також, накрився — і на якийсь час стало

у наметі тихо. Осінній вітер термосив стінами намету, а ніч стала така темна, що нічого не було видно.

— Колиб хоч сю ніч переспати спокійно! — зітхнув Чамчан.

Микула, що вже зі своїм нещастем зжився, недовго перевертався на соломі; заснув небавом на вигідній, теплій постелі, якої вже давно не мав. За те Чамчана сон не брався. Він не перебивав Микулі сну, хоч радо був би балакав з ним; лежав і зітхав тяжко та думав над тим, що завтра починати.

Тільки по півночі задрімав. Не був то сон, бо що хвилини будився і думав зовсім ясно; не була й ява, бо втомлена голова по хвилині знову западала в дрімоту. Тут він чує, як вітер гуде і недалеко дуброва шумить; а тут знову довкола стає так тихо, мовби все завмерло. Тільки щось невиразне морочиться по голові; немов далекий гомін і стогон вмираючих, тупіт коний та дзеньканне шабель...

Чамчан сам не знав, як довго так лежав, коли нараз вбіг хтось у його намет із криком: „Козаки напали!“ Чамчан зірвався з постелі, Микула спав далі.

— Вставай! Козаки напали! — скрикнув Чамчан.

Микула зірвався, як опарений.

— Втікаймо до татар! Ні, до господаря на той бік! — радив Чамчан, не знаючи, що почати з собою

Обидва вибігли перед намет, на дворі вже сіріло. Глянули сюди й туди: по сім боці ріки, де вони були, було спокійно; правда, військо вибігало із своїх легионів, настав переполох, але битви не було. За те по тім боці, за мостом, у ярі і за яром стояв гомін великий, хоч і не видно було, хто з ким бився. Військо господаря стояло готове коло тяжких воріт, якими міст з того боку замикався. На мості було вже повно людей — і ворота з сього боку були також зачинені.

— Коли напали? Як? — питався здивований Микула.

— У ночі! — відповів Чамчан. Я щось чув, але і в думку мені не приходило.

— А не казав я вам!

Іти тепер на той бік за міст не було чого. Тут було безпечнійше. Тільки підійшли до війська і почали розпитуватися. Не багато поки, що дізналися; всі стояли як вівці, наполохані вовками.

— Деж ті козаки? — допитувався Микула, розглянувшись докладнійше. Нігде ніхто ані не стріляв, ані не кричав, як у битві кричать, тільки військо стоїть, або бігає переполохане.

Пригода виявилася тільки вранці. На долині за яром стояли зі своїм військом баші Караману і Сівасу. На ніч розставили сторожі і поклалися спати. Тимчасом у ночі кілька тисяч Запорожців підлізли тихенько під турецькі сторожі, спрятали їх, або виминули, і несподівано напали на сплячих Турків. Тисячі їх порубали і покалічили — а з добичі позабирали все, що під руки попало: золото, срібло, сукні, завої, з двіста коний, трийцять верблюдів, дві хоругви яничарські, навіть книги військові взяли. Намети пороздирали, щоб мали у що завити добичу, і як прийшли несподівано, так і забралися. Може згинуло їх кілька, а може й то ні.

Ярошенко і Чамчан слухали сих оповідань війська із неоднаковим чуттєм. Микула рад був знати, чи господар живий — довідався, що нічого йому не сталося, — такий удатний напад тишив його, бо занадто вже звук до козаків і не мав чого жалувати Турків — тих самих Турків, що забрали йому родину. Але Чамчан налякався — і за себе і за господаря і за свою родину. Просто голову згубив.

Коли військо втихомирилося, Чамчан казав Микулі лишитися у наметі, а сам пішов на той бік до Томші. Не забавився там довго; небавом гонив уже робітників на міст. На дворі уже розвиднювалося, можна було

вести роботу далі. Микула станув у входу до намету і подивився на роботу свого тестя; справді, як казав Чоботар, се не був міст, лише ціла гребля — кашиці з того і з сього боку, а по середині міст, що здержав би і найбільший тягар.

Уже все було готове, і тяжкі ворота і поруча, тільки ще вирівнювано поміст рінию і дернями, щоб дорога була гладка. Саме сею роботою займалися тепер робітники.

До самого полудня Чамчан не вертався до намету; всюди було його повно, всюди заглянув, чи все в ладі. В полудне казав робітникам забиратися з моста, а сам пішов до господаря. Томша вийшов із намету, оглянув цілий міст докладно; потім повів Чамчана до себе і подержав довший час.

Микула вже аж знудився, вичікуючи тестя. Нарешті він прийшов.

— Ну, слава Богу, що вже впорався з роботою. Тепер, Микуло, в дорогу! Гроші маю, ще й провідника Турка дає Томша. Каже, що коли найдем родину, то він сам упімнеться за нею; се-ж його люди, з Молдови, а не чужі. А коли треба буде заплатити, то заплатимо.

— Деж той Турок?

— Він зараз прийде.

— Як же ми з ним розмовимося?

— Він знає по волоськи. В Яссах жив з кілька років. Світовий волоцюга, я його знаю. Мусимо йому заплатити; то розуміється. Грішми все можна у Турків зробити.

Заки прийшов провідник, Чамчан і Микула попоїли і приготувалися, мов до подорожи. Чамчан позамикав скрині з начиннем і віддав під догляд своїм помічникам, що лишалися тут, щоби поправити що при мості, колиб вода попсувала. Сам узброївся шаблею, сховав грошей частину у черес, а частину у шкіряну

торбині, що перевісив собі через плече; у торбу набрав харчів і казав їх нести Микулі — усе приготував із розвагою так, як із розвагою клав свій міст.

Нарешті надійшов провідник, чоловік около шістьдесяти років, але ще здоровий, як медвідь.

— Уже готові, пане майстер?

— Уже!

— Куди-ж підем насамперед?

— Як гадаєте?

— Як то було: Опришки продали родину нашим?

— Так — відповів Микула. — І родина була ще перед кількома днями в тім ясирі, що тут стояв, а потім перевели його на той бік.

— Ага! Ну то ходім на той бік. Тут по сім боці Кантимірові Татари і бранці з Лехістану, не з Молдови.

Всі три перейшли міст і опинилися в обозі Томші, що мав зі своїми Волохами пильнувати моста.

— Що ви скажете про тих жовнірів козаків? — нагадав Турок про нічну пригоду. — Ті чорти мають по три душі, одну вбеш, друга жие.. Я збудився, коли вони вже втекли.

— З ними не так легко упоратися — сказав Чамчан.

— Вже ми їм дамо раду, нехай ми лише погодимося з Ляхами.

— Як то? — спитався Микула цікаво.

— З Ляхами погодимося, відошлемо їх до дому, а козаків скрупаємо, як кіт мишку.

— Се хто таке придумав?

— Хто? Ми! Та се-ж у нас не повина. Ціле військо так собі міркує. А в Радулі, у волоського господаря, кожний чура говорить, що заберемо і того сивого пса, Сагайдачного, і всю старшину. Не вийдуть живі звідси.

— Ви там були у Радулі? — спитався Чамчан.

— Вчера був. Томша посилав мене з листом. У Радулі є післанець від польського гетьмана. Ка-

жуть, згоди хоче. А люди Радули оповідають собі таке.

— Видумують тай годі! — замітив Микула.

— Може видумують, а може й ні. На війні всяке буває — відповів Турок рівнодушно. — Але польський посол є.

— Ну, се ще не біда, як погодяться — сказав Чамчан.

— Добре, добре, нехай годяться! Але яка згода повинна бути?

— Яка-ж? — спитався Микула.

Турок видивився счудовано на Микулу: — Та сеж у нас найменший чура знає, а ти не знаєш! Козаків греба нам винівечити до ноги! І коли прийде до згоди, то козакам се не вийде на сухо. Ми не пристанем на таку згоду, де-б козаки цілі вийшли.

— Уже би то наш господар Томша не вчинив такої волі Ляхам — сказав Чамчан.

— Томша ні, бо ще не забув Корецького, Могили й інших, але Радула... А там хто знає, що Томша зробив би: Чого-б мав жалувати козаків?

Микула знав, що у словах Турка багато неправди — от верзе щось чоловік, що крутиться коло великих панів і вдає розумного — але про те заболіло його, що чи в Поляків, чи в Турків усе йде торг над козаками, тими самими козаками, що доси так добре постояли за себе і за добру справу, за християнство, за цілість польської держави...

Так розмовляючи, ішли всі три почерез низший обоз турецький. По нічнім нападі Турки тепер поправляли свої окопи і хоронили покійників. В обозі було подібно, як у козаків: вози, коні, кватири для поодиноких відділів війська, кухарі — тільки видно було, що зійсько більше виспочиване і не голодне. Цілі череди

овець бляли зараз за обозом та ждали своєї черги, коли мали йти під ніж.

Ніхто й не чіплявся Чамчана та його товаришів; лиш одному якомусь турецькому старшому мусів провідник пояснити, в чім діло. Чамчан уже виймив лист Томші, але не було потрібно; Турок не був цікавий читати його. Микула чудувався, які се спокійні люди, й очима шукав ясиру. Ясир не зараз показався. Треба було минути цілий низший обоз, кухні, склади сіна й соломи, череди верблюдів, коний, волів і овець — і тільки годі побачили в чистім поли новий обоз — не обоз, а широке кочовиско, повне людей. Кіннота з нагайками і різками з таволги стояла навкруги ясиру, не пускаючи нікого поза назначену межу. Відділ війська стояв недалеко, готовий сторожу виручити; кухарі варили страву у великих казанах. У тих живих окопах із кінноти ходили й сиділи тисячі людей, як череда овець, зігнана в кошару.

Серце забилося в Микулі сильніше; йому здавалося, що із сеї громади людей ось зараз вибіжить його родина, його мама, його жінка, його любий Тодірко. Мабуть дуже змарнів хлопець... Старий Чамчан ішов також мовчки і не зводив очий з ясиру. Там уже люди помітили, що хтось приходить на звіди — і сотки збіглися в громаду та придивлялися Чамчанови, Микулі і Туркови. Сторожа не пускала їх далше і бранці стали кричати: „Ходіть до нас! Ходіть до нас!“

Але провідник повів Чамчана й Ярошенка перше до чорбадії, десятника і наставника яничарського, що завідував ясиром. Чорбадія пив саме чорну каву, коли перед ним станув провідник-Турок, покійрно схиливши голову і зложивши руки наохрест на грудях. Чамчан і Микула стояли з боку. Провідник почав оповідати, за чим прийшли і хто се такий шукає бранців.

Чорбадія показався більше привітним до гостей, як купець, що продає товар. Сам навіть устав і повів усіх трох в ясир. Тільки розмовитися з ним було годі, провідник мусів бути за товмача.

— Що він каже? Є тут люди з Молдови? — питався Микула провідника.

— Каже, що не знає певно! Мусить розпитати.

Ось вони вже і в ясирі. Кругом люди, повставали, хто сидів, і дивляться на гостей. Микула і Чамчан шукають очима, чи не побачать кого знайомого. Не пізнають нікого.

— Дайте знати у Скалу, що я тут, Іван Савюк! — крикнув хтось із гурту.

— І в Панівці до Димитровича!

— В Ріпницю, в Ріпницю, до Василя Гаврилаша!

Счинився крик. Усі бранці хотіли, щоби повідомити їх родини, нехай би прийшли з окупом. Вже не можна було й розібрати, хто чого хотів; тільки чути було крик, проклони і плач.

— Чорбадія прикликав сторожу і товпа зі страху перед нагаями зараз притихла.

— Кличте ви по своєму! — порадив старшина, а провідник перетолкував се Чамчанови й Микулі.

Микула що сили крикнув: — Є тут люди з Молдови?

„Хто з Молдови? Хто з Молдови?“ — повторила товпа і се питання обігло за хвилину тисячі людей.

— Як то з Молдови? — спитався чорбадія.

Треба було йому оповісти пригоду Ярошенків. Заки провідник оповів се турецькому старшому, Чамчан заплакав. До нього підлізла на вколішках молода жінка з дитиною, хотіла щось говорити і через плач не могла. Сторожа зараз прогнала її на бік; Чамчан тільки глянув і сльози покотилися йому з лиця.

Вислухавши оповідання провідника, десятник сказав, що тут у його ясирі нема людей, куплених від

опришків над Прутом. Тут люди свіжі, з Лехістану, а не з Молдови.

— Деж би могли бути ті, що їх опришки продали? — спиталися його.

— Не знаю — відповів він рівнодушно.

Провідник моргнув на Чамчана. Сей зрозумів знак, сягнув у кишеню і упхав якийсь гріш у руку старшині.

— Не знаю, справді не знаю. — говорив чорбадія, ховаючи гроші. — Передом нашого війська йшов Кантимір із Татарами, то може він має бранців від опришків.

— Деж його ясир?

— За Турлою,*) по тім боці. Врешті ясирі вже перемішані; коли хочете, пошукайте ще тут! Я вам не бороню.

І з тим старший відійшов собі, а Чамчан, Микула і провідник пішли поміж бранців. Усі вже знали, чого вони прийшли і що се люди з Молдови. Надії, щоб вони могли дати знати родині на Поділля, не було, — і бранці відвертали ся зневірені та клалися на землю.

Чамчан і Микула допитувалися — та не дізналися нічого. Тільки смутку набралися ще тяжшого, надивившись на стілько людей, призначених на продаж, у неволю, на галери.

Сей день минувся безкорисно. Вечір уже надходив, треба було вертатися на ніч до свого намету, а завтра далі шукати по тім боці ріки. Провідника взяли з собою, щоб і завтра послужив їм.

На другий день зараз зрана були вони в ясирі Кантиміра за дубровою в доли. Сей ясир був уже поділений, так сказати, на дорожшу, добірнійшу частину і на дешевшу. У першій було з кількесот панів і пань і панських дітей — по одежі було видно, що се були люди

*) Турла, по турецьки — Дністер

заможніші. Для них були поставлені великі намети, а кому вже тих хибло, ті спали на соломі, простеленій на землі. Навіть дерги лежали на соломі, щоби панські бранці мали чим накриватися. Очевидно, „товар“ був дорогий, — великого окупу можна було за нього сподіватися. Дешевша частина ясиру була вже також попайована: окремо дівчата, окремо парубки і окремо старі й діти. Відповідно до ціни бранців, подавано їм також деякі вигоди; і тут не всі спали на голій землі, а дехто мав солому на постелю і дерги. Правда, сиділи тут деякі в кайданах, — певна річ за якусь кару, або для певности — але у всім ясирі видко було руку доброго господаря, що дбає про свій маєток, щоби йому не змарнувався. Бранців пильнувала сильна сторожа, що стояла навкруги ясиру і по середині в поодиноких кватирах.

Тільки підійшли Микула, Чамчан і провідник сторожі, як на сам початок побачили страшну подію. На землі лежала мертва дівчина, якась панна, а старша жінка, мати дівчини, плакала гірко над нею. „Доню моя нещаслива, бідна моя!“ — промовляла вона захриплим голосом, цілуючи мертве обличчя. А два яничари копали тут таки коло ясиру неглибоку яму, щоби нещасну бранку поховати.

Ось уже підіймають її із землі, щоби покласти в яму. Цілий панський ясир плаче, розпихає сторожу, — сторожа здержує громаду. Мати паде без памяти на землю. Сум такий, що й яничари мовчать і тільки мовчки споглядають на подію.

— Ходи, ходи, Микуло, звідси, бо згину! — просить старий Чамчан і обтирає кулаком сльози, що так і котяться йому з очей на сиву бороду.

Найшли начальника сторожі, чоловіка сивого, у турецьким халаті і білім шлику. Провідник оповідає йому, за чим прийшли. Микула описує ще, як виглядала мати,

жінка і хлопець. Провідник повторяє се начальникови, а Чамчан тиче йому тимчасом два червінці в руку.

Начальник випитується ще докладнійше, потім нагадує собі щось і каже сторожі покликати якогось Ілущу Молдована. Поки що оповідає щось Туркови.

— Що він каже? — питається Микула по волоськи.
— Має бранців з Молдови?

— Каже, що має.

— Має! Ну, слава Богу! — відзивається старий Чамчан по українськи до Микули.

Нараз начальник каже до Чамчана також по українськи:

— Се твоя донька, старий?

— Моя, моя, а його жінка — і мати й син. Забрали їх, хоч вони не з Польщі, тільки з Молдови.

— Ет, все одно, звідки. А гроші маєте?

— Принесу зараз від господаря — відповів обережний Чамчан, хоч мав гроші при собі — я-ж будував для вас міст.

— За доньку і за внука мусиш добре заплатити — замітив начальник. — Стара нам не потрібна. От тримаємо, щоби коло дітий було кому ходити.

Микула дивився зі страхом на старого начальника. Очевидно, був се потурнак, що вже давно як вийшов із християнської землі і побісурменився.

— Може-б ми пішли самі пошукати? — спитався Микула.

— Не потрібно. Тільки заколоту наробите. Зараз вам скажу, чи є, чи нема. Деж той чура задівся! — скрикнув уже сердито і пішов до сторожі.

Вернувся післанець, що шукав Ілущу, і очевидно сказав, що не найшов його; начальник дуже розсердився і сам пішов розвідатися в ясир. Довгий час не було його. Вернувся дуже гнівний і зараз розіслав кількох кінних на всі сторони.

Микула і тесть ждали мовчки і тільки дивилися, як начальник лютівся. Навіть не важилися питати його, та він сам промовив:

— Се були Ярошенки з Серета?

— Так.

— Ще вчера тут були і десь їх чорт побрав. Не можу спуститися ні на кого! — а далі вже кричав люто по татарськи на сторожу і грозив шкіряною нагайкою.

— Так нема їх? — спитався Чамчан.

— Кажу-ж тобі, старий, що нема. Ти, кажеш, будував міст?

— Так.

— То ти в обозі господаря?

— Так.

— Ну, то я тобі раджу: Іди собі тепер до моста і там жди! Коли найду твоїх, то дам тобі знати. Вони не могли втекти. У мене того нема. А гроші приготов: найменше триста червоних золотих — дешевше не дам! Розумієш? Ну, забирайтеся!

— Триста червоних! — зітхнув Микула.

— Що він казав? — спитався вже тепер провідник Микули.

Микула оповів йому.

— Не журіться, спустить трохи. Треба торгуватися! — потішав провідник.

— Адже се великий масток! — зітхав далі Микула. — Я й половини не маю.

— Де вони поділися? — журився старий Чамчан. — Каже, були ще вчера, а сьогодні нема. Адже звідси жінка і дитина не втекли-б, щоб не знати-що. Чоловікам тяжко втекти, а не то жінкам.

— Десь запроторилися — пояснив Турок. — Поміж тисячами людей чи трудно загубитися? Уже ви не бійтеся, до вечера будете знати.

Але і сей день минувся без хісна. Чамчан і Микула відпустили Турка, заплативши йому, а самі сіли собі перед наметом коло моста та дивилися мовчки, як із того боку Дністра з турецького обозу перевозився мостом до Татар якийсь старший. Війська при нім не було, тільки служби, наметів і скринь багато. Їхав смутний, попри самий намет Чамчана.

Під вечір дізнався Микула від сторожі моста, що се бувший везир Усейн-баша. Стратив ласку у султана тому, що не велося йому в битві, і тепер уступався йому з очий як найдальше. Казали, що султан хотів зрубати йому голову, та якось помилував по великих просьбах. Усейн-баша розложився зі своїми наметами в дуброві, зовсім недалеко від моста. Микула ходив навіть дивитися, як уставляли його намети.

Пройшов іще один день, вівторок — з ясиру не було ніякої вісти. Чамчан і Микула не втерпіли, пішли туди ще раз розвідатися. Начальник визвірився на них, казав їх придержати і став винуватити їх, що се вони викрали йому бранців. Чамчан присягався, що ні — чогож би приходив звідуватися? — і від напасти визволився лише, показавши карту від господаря.

— Видко, втекли — міркував собі Чамчан, вертаючи з зятем до моста.

— Як то вони могли зробити? І куди втекли? — допитувався Микула сам себе і не міг найти відповіді.

— Можуть загинути, як камінь у воді. Звідси нема виходу. Кругом Татарва; до козаків перейти годі, бо Дністер. Нашим мостом не пустять.

— Пропадуть. Чому не почекали ще днину? У вас і в мене були би найшлися гроші на окуп.

— Колиб ми були в неділю прийшли зараз сюди, булиб їх іще застали... Зовсім не розумію, як вони відважилися...

І так перекидалися тєсть із зятєм запитаннями, на які не находили відповіди. І брав їх тепер іще більший страх за родину, ніж доки вона була в ясирі, бо тепер небезпека була ще більша.

Сеї ночі, з вітїрка на середу, Чамчан і Ярошенко зовсім не могли заснути. Ніч була, хоч і безмісячна, але зоряна — і вони обидва сиділи перед наметом та думали свої думки.

— Не всиджу, не всиджу! — говорив Микула. — Мушу піти шукати їх.

— Та де найдеш їх? — спитав Чамчан.

— Вони дєсь недалеко.

— Думаєш, чекали від неділі до сьогондья? Микуло, май розум, ще сам загинеш. Так тебе гладко спрячуть у ясир, що й не вернешся ніколи.

— Кудиж би вони за ті два дні втекли?

Сюди над Дністер певно ні, бо тут військо; як утекли, то в поле поза обози і будуть манівцями шукати дороги до дому.

— А леж там їх легше побачити й згонити, як тут. Степи тай степи — і більше нічого.

Не втерпів Микула; пішов по-ночі шукати родини. Міркував собі так, що з ясиру найблизший скок у дуброву. Хоч тут і волочаться чури з кіньми і намети з людьми близько, але дуброва не мала й густа, місце на сховок найшлося би, колиб хто шукав.

Виминув військо, що спало понад берег, і пішов у той бік, де розложився Усейн-баша зі своїми наметами.

Чудувався, як безпечно спали собі Турки, хоч уже стілько разів провчили їх козаки, що повинні би пильнуватися в ночі. Тут і там лише рушався деякий чоловік на твердій землі, але лінивий був навіть подивитися, хто се надходить. Правда, глибокий Дністер боронив Турків і Татар від несподіваних нападів красше, ніж камяні замки, а утома, тяжка утома у воєнній не-

вигоді, у холодну ніч, спонукувала хоч кого — притулюватися до землі, корчитися і спати тяжким сном.

Микула не підходив до наметів, виминув їх і пішов у дуброву. Високі і розлогі старі дуби стояли непорушно, підшиті з низу хащами. Тут і там ходили коні та пасли траву. Місцями не можна було перейти, бо коли зрубували дуби на міст, постинали й лишили в лісі грубе галузе, котре лежало купами на корчах і на землі. Треба було виминати сі перешкоди.

Що кільканайцять кроків Микула приставав і слухав, чи не почує якого знайомого голосу, підозрілого шепоту. Не почув нічого, тільки під кінськими ногами тріщало ломаче, десь під корчами хропів чура, або верхи на галузях дубів будився гайворон один із цілого стада, що там спало, попоївши добре на боевищах. Збудився, закракав невиразно, мов би хто душив його за гортанку, і зараз верхи дубів мовби ожили; тихе, жалісливе краканне розійшлося по дуброві широко, кілька гайворонів ударило сильніше крильми, — мабуть непевно сиділи на галузях, — се тривало кілька хвилин і знову стало спокійно.

Микула зайшов у найгустійші хащі і сів на траві. Шкода й ходити далі; нема тих, котрих йому треба. Ой недоле! Уже допитався й до ясиру, уже й розвідав, де була родина, а тимчасом вона знову десь пропала. Кажуть: утекла. А коли не втекла? Може її вбили? Може її перевели в інший ясир? Може та погоня, яку зараз вислав потурнак, порубала їх — і тіло матери, жінки й сина валяється десь на степу?

Думає так Микула, коли чує; земля стугонить. Прикладає ухо до землі: Справді йде якась громада людей. Попід дуброву берегом тріск і шелест, як від ломача і розтручуваних корчів. Слухає ще хвилину: Уже, чути, біжать люди, земля більше дуднить.

Чи не козаки се? Ще нападуть на старого тестя і вбють його, не знаючи, хто він і за що його вбивати?

Микула встає і чим скорше виходить із дуброви. Ліс мов заворушився, мов ожив. Гайворони будяться і крачуть уже голосно. Чути: Всюди люди йдуть, перед ним, за ним, попри нього. Добре, що не помітили його; думають, що й він козак, а то привитали-б його. Але в ночі не пізнають — і Микула йде за громадою. Се ніхто инший, тільки козаки. Обійшли Турків з боку поза плечі і тепер стануть їх гонити просто в Дністер. Треба чим скорше бігти до тестя!

Козаки вже біжать. Микула попадає на якусь стежку і йде просто в сторону моста. Але заки видобувається з ліса, вже застає тут козацьку роботу коло наметів Усейна-б'яші. Ані обминути розлютовану громаду. Годі розпізнати, хто свій, а хто чужий. От хтось шмигнув попри Микулу в дуброву, покинувши якусь широку білу одежу, що повисла на корчах. Турок якийсь певно. Сю одежу треба би забрати.. Та ще Микула не дійшов до корча, коли з боку надбігли три чоловіки, з клунками на плечах — один із них і стягнув одежу з корча тай побіг у правий бік. „Скорше, скорше!“ — стільки всього почув Микула від нього — і нові люди почали переходити попри його очі. Се було щось таке, мов тяжкий сон, перебиваний передсмертним коротким зойком і хрпінням. Крик тільки тут і там, за те метушня скажена.

На силу перебився Микула через громаду козаків і побіг до моста. Тут сторожа і військо тільки тепер збудилося і в поспіху не знало, що чинити.

Чамчан, наляканий, тремтів на цілім тілі перед своїм наметом.

— Се ти, Микуло?

— Я!

— Ховаймося під міст! Добре, що ти прийшов. Я вже вмирав зі страху.

Оба збігли у воду і приперлися до кашиці; хоч від берега тільки два-три кроки, та всеж безпечнійше. Стоять і слухають, як надбігає громада людей над беріг. Хтось їх здоганяє. Далі чути боротьбу — і от уже один, другий, третій у воді, пливе, топиться. Але сеї боротьби не багато; усе біжить горі Дністром. Там десь козацький міст із плотів, як звичайно.

— Мені-б найліпше піти тепер з козаками — каже Микула.

— Чого? Хочеш мене покинути?

— Усе одно; чого я тут діждуся?

— Останься! Прошу тебе!

Микула лишився; ще мав надію, що віднайде своїх гут по сім боці Дністра, де був. Козаки відходили, не було потреби стояти у зимній воді. Чамчан і Микула вийшли.

Так минулася та дивна ніч, що Микула сам не знав, як і коли.

До полудня пересиділи в наметі — і вже не знати котрий раз розважали, куди-б могла подітися родина. З полудня старий Чамчан заснув, бо втомила його недоспана, неспокійна ніч, а Микула вийшов із намету. Його тягло піти ще раз за дня у дуброву і роздивитися по криївках. Може найде хоч слід якийсь, може від чурів дещо розвідає, треба ще раз піти подивитися; потім уже побачить, що має далі робити, чи оставатися далі у тестя, чи шукати якого іншого виходу.

У дуброві було тихо; не було тут ані чурів, ані коний, ані наметів; усі Турки крім тих, що пильнували моста, винеслися далі в поле за дуброву. Налякала їх минула ніч.

Листе на корчах уже жовкло; осінна втома і сонливість лежала вже на дуброві. Гайворони повідлітали зже на боевище. Кругом був смуток такий, як на кладовищі, коли похоронять когось; люди уже відійшли.

а тут остався покиник, закопаний, присипаний тяжкою землею. Родина і знайомі пішли собі далі жити й тішитися світом та життям, а покійник спочив уже на віки вічні і байдуже йому до всього.

Зараз на вступі у дуброву побачив Микула трох Турків на землі; два з них лежали вже без душі, один стогнав іще, смертельно ранений. Ніхто не журився про них, крім кількох гайворонів, що мовби умисно лишилися і з верхів заглядали з жадобою у корчі та ждали, поки й остатний Турок перестане рушатися.

Микула зайшов у корчі. Саме тут у ночі загубив був якийсь Турок білу одежу, по котру Микула був розігнався та не вспів узяти, бо хтось інший узяв. У ночі діялися тут такі страшні річи, а тепер, дивись, так тихо довкола. Тільки зтоптана трава та поломані галузи корчів свідчать, що тут були люди.

Що се лежить у корчах? Якийсь клунок чи щось?

Микула схилився — справді се був клунок із чимсь м'яким у середині, певно з одежею. Треба взяти, може придасться. Микула узяв клунок під паху і пішов далі у дуброву. Ходив зо дві години і не придибав нічого замітного, тільки коня, що пас траву. Криївок у дуброві було доволі — Микула передумував не раз, ходячи по лісі, що тут у хащах, або в ямах можна би в потребі пересидіти лиху годину але людей не находив і знеохочений вернувся до тестя.

Тесть уже не спав.

— А ти куди ходив?

— У дуброву.

— Десь ти не боїшся ходити?

— Чого боятися? Нікому з прохожих, що мене бачать, і в думку не приходить, чого я блукаю. Думають, що я чура, або ваш помічник, або хтось із людей Томші.

— А се що приносиш?

Ог якийсь клунок найшов у корчах. Одежа мабуть.

І Микула кинув клунок байдуже на землю.

— Може тут є гроші? — зацікавився Чамчан і почав розв'язувати клунок.

У клунку була жіноча одежа.

Спершу Микула й не дивився, та коли Чамчан розвинув зелену кацавейку, кинув оком і зацікавився.

— Таку саму кацавейку мала Роксанда! Може то її?

І Микула присів на соломі та почав приглядатися одній полі кацавейки.

— Тату! — кликнув з острахом. — Се-ж її одежа!

— Роксанди?

— Роксанди! От маєте випалену від огню дірку. Раз скочила іскра і випалила.

Чим скорше сягнув по иншу одежу.

— Роксанди! Роксанди! А отсе мамина хустка! — говорив із радістю, мовби вже саму матір і жінку побачив.

— Отже вони втекли в дуброву? — здогадувався Чамчан.

— А може вбили їх і одежу здерли? — здогадувався Микула і побілів зі страху.

— Коли здерли, то може є кров на одежі — помітив Чамчан.

Стали шукати слідів крові і не найшли. Трохи їх се заспокоїло, але загадки не відгадали. Преріжні помисли почали їм приходити до голови, але кождий мав свій гачок — с'як чи так виходила загадка.

На другий день оба з Чамчаном перешукали цілу дуброву, понаходили багато криївок, в яких очевидно лежали перед тим люди, але родини не було. Вернулися до намету і тут постановили, що Микула має вернутися до козаків і шукати родини там, а Чамчан лишиться у господаря, бо йому годі відходити, щоб не підозрівали. В потребі має Микула дати знати, що зорудував.

Ніч була знову неспокійна. Козаки били Турків у ночі десь аж на полях за Брагою. Чамчан дякував Богу, що не приходили в сторону моста.

Однак козаки зробили йому і Туркам сю немилу несподіванку зараз найближшої ночі.

По півночі з четверга на п'ятницю кілька сот козаків напало на міст. Одні грабили намети, а другі завзялися знівечити міст. Порубали одну браму і поруча, підложили вже огонь у кількох місцях — так собі господарили, як дома. І вступилися завзяті душі тільки тоді, коли цілий низший турецький обоз заворушився і тисячі Турків почали сипатися з горбів над Дністер.

В отсю хвилину Микула рішився вернутися до козацького обозу; вхопив клунок, що найшов у дуброві, казав наляканому Чамчанови стерегтися, перебіг міст і побіг за козаками, що втікали стежкою попід берег Дністра. Тільки в ночі, коли чоловік не пізнавав чоловіка, можна було робити безкарно такі збитки, як робили козаки, і втекти без втрати.

Микула наздогонив козаків і почав разом із ними лізти у верх на беріг, де вже недалеко були козацькі окопи.

За часок і він уже сидів у безпечнім місці.

Саме дніло. Микула розглядавсь довкола і не пізнавав добре місця. Се-ж ліве крило обозу, а окопи лежать якось не так, як перше. Чому се? — спитався він в одного козака.

— Зголодніли ми, бачиш, — відповів той — тай треба було ремінь дальше спняти.

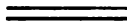
Микула зрозумів. В обозі поменшало і людей і достатків; крім того з причини готового моста праве турецьке крило зсунулося ближше до Дністра — треба було козацькі окопи відсунути дальше, а давні розкинути

Тільки день настав, Микула пішов в обоз, шукати своїх. Здавалося йому, що він тут найде їх, або хоч

розвідає дещо у козаків, що у вівторок нападали на той бік Дністра. Може вони що знають, може захопили в дуброві родину, може... може...

Микула вже й сам не знав, що таке має почати, щоби довідатися, що сталося з родиною.

ХІІІ.

Дня 27-ого вересня з рана густа, холодна мрака закрила всю хотинську околицю так, що на кільканацять кроків не можна було розпізнати чоловіка. А потім помаленьки, немов зо страхом, почав нападати перший сніг, перемішаний з дощем, і покрити землю легким сірим покривалом. Починалася зима несподівано скоро.

У наметі Сагайдачного були гості: Могила і Молодецький. Принесли вістку, що королевич має відвідати козаків сьогодні, коли тільки перестане падати сніг. Йому вже ліпше; врешті від трох днів, як помер Ходкевич, не може спокійно влжати, не вірить нікому і сам, хоч не зовсім здоров, бажає всього доглянути.

Сагайдачний сидів на постели, підперши правою рукою ліву, що спочивала на хустці, привязаній до шиї. Він змарнів дуже на тілі, його лице поблідло, тільки сині очі блистіли якось іще більше, як перше. Видко, мав горячку.

— Помер пан Ян, царство йому небесне, тай мені вже до могили недалеко — говорив гетьман сумно. — Загину я через отсю руку. Коли-б так у спокою, то вигоїв би, а тут... Ну, все одно! Нажився я вже доволі.

Могила з чемности почав потішати гетьмана.

— Ет, не потішай мене, пане Могило, — не поможе. Коли-б тільки Бог дав скінчити якось щасливо сю потребу, іду в Лавру відмолювати свої гріхи і вже звідтам не вийду.. Тільки біда, як довести до кінця сю халепу?

— Чого-ж хочеш, Петре? — відповів Молодецький.
— Доси йде добре. Своїми хлопцями ти не посоромився. А тепер уже заноситься на згоду... кінець недалеко, відпінеш.

— Гарна мені згода, коли, як сам кажеш, продають козацьку шкуру... Отсе мене найбільше добиває. Ще з Ходкевичем можна було говорити, а тепер, відколи на його місце став Любомирський, боюся, що Ляхи зрадять козаків. На сам остаток зрадять нас. Така нам подяка за нашу службу, за нашу кров...

— Се тільки такі чутки ходять — здогадувався Молодецький.

— Не чутки... Коли хочеш знати, так від самого Томші маю відомість, що при згоді загадують жадати видачі на смерть мене і всеї старшини. Томша ненавидить Ляхів — і тому остеріг мене, післанця прислав.

— Погано! — замітив Могила сумно.

— Ще й як погано! Стільки разів виратував я Ляхів з халепи, а тепер ось тобі за твоє жито... Бідний наш нарід із такими сусідами. А присягаються, що люблять нас, коли їм треба... а цілюються, обнимаються.. Прийде-ж до чого, відречуться нас, як сатани, тай по всім.

— Королевич не допустить до зради — сказав Могила.

— І я тільки на нього й маю надію та ще на Собиського... Може й інші декотрі комісарі оборонять нас.

Хвилину мовчали всі, а потім гетьман знову почав:

— Оттак то, пане Могило, ведеться у світі. Ляхови служи, а камінь за пазухою держи.

— Та я то, пане гетьмане, уже й сам розбирав у своїй голові. Ходжу оттак по обозі, слухаю, що люди говорять, і смутно мені. Думав я, думав про Молдову, а там і охота відійшла. По тій першій невдачі, коли нас дощ спинив від нападу, я махнув на все рукою; а те-

пер уже мені приходить на думку, чи не піти би з вами на Україну, у Київ, і послужити своєму народови.

— Ходіть, пане, у Київ, ходіть! Робота для вас найдеться! Виж такі школи кінчили, світами їздили, можете нам. От споміг я київську братську школу, нехай би людські діти вчилися, а повести її добре, доглянути нема кому. Єзуїтам дорівняти годі. Ви-б доглянули, повели... А по братствах скільки роботи жде! Розчинилося на хліб, а вимісити і спекти нема кому. Погано скрізь... нарід опущений, побивають його підлотою, а оборонців так мало.

Могила дивився уважно на смугного гетьмана і передумував його слова. Гетьман помовчав хвилину, а потім знову почав:

— Буває, не можу заснути в ночі... рука болить. І снується мені по голові усе, що я доброго й лихого зробив. Погибло з моєї вини багато Турків і Татар — ну, се ще не гріх, а заслуга перед Богом. Та от скільки християнської крові пролив я, коли визволяв королевича з біди під Москвою.. усе за ті привилеї, за ті уступки, що ми ждали від Ляхів... усе на те щоб ми не обляшилися, щоб віри своєї прадідівської не покидали. І тепер прийшов на поміч... думав собі, не забудуть нам того, перестануть пити нашу кров. А тут, дивись, ще й до кінця діла не доведено, уже я маю класти голову під турецький топір, а народови відберуть і се, що дали зі страху. Але пожалують вони ще колись того...

У голосі гетьмана чути було і жаль і гнів.

У намет увійшов сотник Берло з Дорошенкового полку. Приніс вістку, що вже королевич їздить по польським обозі; випадає його зустрінути у брамі козацького обозу.

На дворі сніг уже не падав, за те під ногами зробилося болото. Сірий день був непривітний, холодний — прибивав душу всього війська, котре сьогодні гомо-

нило в обозі тихо, як бжолі, що сховалися перед слотою у пень.

Сагайдачний, Могила і Молодецький вийшли з намету і пішли на правий бік обозу. Королевича ще не було; ходив по німецькім обозі. Але небавом надійшов він з пишно вбраною в панцирах дружиною; сам був одягнений звичайно, без зброї, тільки кожух накинув на себе з причини зимна. Се був молодий ще чоловік із приемним блідим лицем, що найліпше свідчило про перебуту недугу.

Сагайдачний ждав із своїми гостями при брамі в окопах. До них прилучився Дорошенко, а купа козаків станула за ними. Побачивши Сагайдачного, королевич із милим усміхом на устах зближився скоро до нього, подав йому руку, а всіх інших привитав склоненнем голови. Козаки зняли кучми.

— Як ся маєте, пане гетьмане? Як живете?

— Спасибі вашій милости! От живем, як сорока на тину; хто йде, сполохне.. Вибачайте, що зустрічаю вас не з усею старшиною, але пора не по тому, нехай пантрують діла.

— Добре, добре! Я прийшов, пане гетьмане, щоб вам особисто подякувати за поміч. Дуже гарно справуються ваші козаки. Я, хоч і лежав, то все знаю, що діялося. Я вам сеї прислуги не забуду.

Сагайдачний склонився головою, дякуючи за признание.

Королевич обернувся до козаків:

— Спасибі, вам, молодці, за поміч! Перекажіть се й иншим, що я дякую їм. Постійте з нами ще до кінця!

— Постоїмо! Постоїмо! — загули козаки одним голосом.

— Їсти маєте що? — спитався королевич одного козака.

— Є, ваша милосте! Живем, як муха в сметані.

— Часом з квасом, а часом і так — додав інший козак.

— Не журіться! — потішав королевич. — Ми післали по харчі в Камянець; вернуться небавом, дамо й вам.

— Ми самі спровиджуємо собі харчі Дністром потоками, тай ще й так промишляємо добичами, як Бог пошле — сказав гетьман.

— Що ночи не даєте Туркам спати! — усміхнувся королевич і пустився далі йти в обоз.

За королевичом і його дружиною пішло з кількадесять козаків, цікавих подивитися на видовище; інші лишилися на місци і балакали собі про те, що чули.

Стояв тут у гурті й Микула Ярошенко зі своїми знайомими.

Спустився дід на обід тай без вечері спати ляг — сказав Муха, коли вже королевич відійшов. — Давно ми вже з голоду попухли-б, коли-б ждали на ваші харчі.

— Але він благий чоловік, — замітив Пугач — не носиться з висока.

— Благий, бо потребує нас! — відрізав Безушко.

— Е, не кажи! З очий йому видко. Де-ж би інший захотів так балакати з нами!

Микула слухав сеї розмови мовчки, та дивився на громаду козаків, коли саме попався йому на очи якийсь молодий чоловік, одягнений з татарська, з невеличкою бородою. Він виходив із громади і саме перепихався через людий, щоб вийти на вільне місце. Микулу спершу щось мовби здивувало, але ще не рушився з місця; минула хвилина — і його зібрала охота піти назирцем за сим чоловіком. Він нагадував собі, хто би се такий міг бути... десь бачив сього чоловіка... такий подібний до... ні, се не може бути... Він би то мав бути?.. А вже загиб уже давно..

Чоловік ішов перед Микулою і тому його лица не було видко. Микула прискорив хід і поклав руку йому на плече. Той обернувся.

— Чи то ти, брате Ілашу? — спитався Микула з недовірем.

Незнайомий видивився счудовано на Микулу, та вже по хвилині скрикнув радісно:

— Микуло, братчику мій єдиний! Любий мій!

— Ілашу! Се ти? Се ти?

— Я, я! Микуло! Я не вмер!

І оба брати кинулися собі в обійми, і за плачем, який їх напав, довгу хвилину не могли промовити й слова.

— Ілашу, ти тут сам?

— Ні, я з родиною втік.

— Є і мама і Роксанда й син?

— Є всі! Здорові.

— Де вони? Де вони? Веди мене!

І Микула ухопив брата за руку сильно та потяг його, хоч сам ще не знав, куди іти.

— Де вони?

— Під замком.

Сі два слова мов довбнею вдарили в Микулу, нагадали йому батька. Він заплакав тихо.

— Що тобі, Микуло? Не плач!

— Ой брате, брате, як мені не плакати? Ми вже всі в купці, тільки батенька нашого нема, не дочекався...

— Що, помер?

— Убили його тут під замком.

— Убили?

Ілаш не міг дальше йти. Припав братови до грудий, заховав лице в його одежу і тільки шепотів:

— Не діждався, не діждався! Брате, брате!

Микула, що вже переболів утрату батька, мав тепер більше сили, ніж Ілаш. Легенько, мовби боявся вразити брата, почав його вести далі. Довго мовчали оба

і йшли помалу, хоч Микула був би на крилах злетів до родини. Нарешті Ілаш опам'ятався і тихо промовив:

— Не кажім сього відразу мамі! Бідна стілько на-терпілася! Ми вже тішилися, що Бог визволив нас із неволі, коли тут така смутна вістка...

— Там під замком безпечно? — допитувався Микула боязко.

— Безпечно. Там тепер лежить мертвий Ходкевич... є сторожа...

— Бо то там убили нашого батька. Мені аж страшно туди йти.

— Там ще найліпше. Можна заховатися. Мама й жінка, бачиш, перебрані по чоловічому.

— Ах, правда! — згадав Микула. — Яж найшов їх одержу! Ходи! Заберем її і понесем! Вона отут недалеко.

— Де найшов?

І Микула оповів братови, як він шукав родини та найшов клунок у дуброві.

— Так ти перебрав їх?

— Перебрав, щоб не пізнали. Легше було втекти. А по дорозі втікаючи, загубила Роксанда клунок. Ходім, ходім, я тобі вже потім усе розкажу.

Тепер уже й Ілаш спішився. Забрали клунок і майже побігли до замку. Уже й говорити їм не хотілося, кождий тільки думав свої думки та поглядав, чи скоро вирине із яру замок. — Здавалося їм, що родина вже все знає і вибіжить їм на зустріч.

— Ото втішиться Роксанда! — озвався вже перед замком Ілаш. — Як вона плакала!

— Де вона, де? Скорше, скорше! — спішився Микула.

— В окопах. Там мало людей.

Ілаш повів брата у той самий рив, де перед своєю смертю ночував батько. Микулу аж морозом облило, але він не відзивався, тільки біг попереду брата. Людий

у рові було тепер справді мало; з Волохів, що сиділи тут перше, тільки сліди лишилися: порозбивані порожні скрині, пороздирані якісь полотна, перегнила солома, патики, дошки.

З тих скринь була в однім кутку рова поставлена мала низька загорода, прикрита з верха дошками, га-лузем і травою. Перед сею загородою на соломі сидів Тодірко і скидав камінчики на купу. Він перший побачив батька, схопився й наробив крику:

— Тато! Тато!

В тій хвилі вилізли із загороди дві жінки. Хоч як Микулі у сю пору було не до сміху, та як побачив перебрані матір і жінку, засміявся і з тим сміхом схопив перше хлопця, підняв у гору, поцілував і поставив на землю, а потім прискочив до мами й жінки. Ті спершу своїм очам не вірили, стояли так, мовби хотіли кудись заховати свою одержу, та вже по хвилині кинулися обнимати Микулу.

— Сину мій! — Микуло! Ти шукав нас! — говорили в один голос і мати і жінка і сльози радості котилися їм горохом по лиці.

— Мамо моя люба! — примовляв Микула, цілуючи матір і жінку і знову сина, а сміх не сходив йому з лиця. — Бігме, і плакати хочеться мені і сміятися... Мамо моя дорога! Роксандо! Тодоре! Ілашу! Мені вірити не хочеться, що я вас найшов... Роксандочко, се ти? Татарине мій дорогий!

Жінки мов спам'яталися і глянули на свою одержу. Справді виглядали вони, як Татари, тільки незаросле жіноче лице свідчило, хто в сій одержі. Ще Роксанда виглядала сяк-так, мов молодий безвусий парубок; але мати зі своїм поморщенням, блідим лицем і сивим волосем, що визирало спід кучми, зовсім не годилася до сього одягу. Ілаш зараз потішив заклопотані жінки.

— Ось вам ваш клунок, що ви згубили. Лізьте в буду і переберіться.

— Де ж він найшовся? — скрикнули радісно обі жінки.

— У дуброві по тім боці — відповів Микула.

— Там я його загубила. А ти там був? — спиталася Роксанда.

— Був.

Жінки не допитувалися більше; квапили перебраться і полізли у свій сховок.

— Що-ж ти, Тодірку? Дуже ти плакав за татом? — допитувався тимчасом Микула в сина, взявши його на руки.

Зачула сі слова стара Ярошенчиха і зі свого сховку спиталася:

— Не знаєш ти, Микуло, що там наш тато робить? Він уже десь давно дома.

На ті слова Микулі, аж руки увяли. Він глянув заклопотано на Ілаша і поставив сина знову на землю. Не знав, що відповісти.

— Ти давно з дому? — допитувалася мати з буди.

— Я поїхав зараз на другий день за вами.

— І не стрітив тата?

— Ні.

— Його повели сюди, а тут його нема. Ілаш уже шукав. Може ще з над Прута втік, уже дома.

— Вже дома... шепотів невиразно Микула.

Ілаш виручив брата і заговорив спокійно.

— Вже то й батько мусів мати свої пригоди. Такий старий... хто знає, може погиб із жалю за нами.

— Боже! Боже! — говорила мати. — Коли-б Семен знав, що ми тут усі так у купці... що Ілаш найшовся...

— Зараз прибіг би подивитися — доповів Ілаш, але в тій же хвилині не видержав, упав на землю і заплакав гірко, ховаючи лице в руки.

— Ілашу, що тобі таке? — спиталася Роксанда, вилазячи вже перебрана здебільшого

— Плаче, що батька побачить — пояснила мама.

— Ой, не побачу вже, мамо, не побачу! — заговорив Ілаш.

— Що тобі, Ілашу? — спиталася вже й мама зі страхом.

— Не хотів я батька-матери слухати, — голосив Ілаш далі — пішов воювати... мучився пять років у неволі... думав, потішу їх хоч на старі літа... і не дїждався...

— Та хто такий не дїждався? — відозвалася мати і з сими словами вилїзла із загороди, уже перебрана в жіночу одежу.

— Тато не дїждався, тато!

— Вбили його тут таки під замком — додав Микула.

Наступила хвилина розпуки така тяжка, що ніхто не міг промовити слова. Потім Микула перший почав утихомирювати родину:

— Не плачте! Так Бог судив. Він нас засмутив, він і потішив. От як нас звів усіх до купи. Вернемося, будемо жити разом...

Тільки помалу і з тяжкою бідую успокоювалася родина.

— Де-ж він похований? — спиталася мати, опам'ятавшись трохи.

— Недалеко звідси в березі — відповів Микула.

— Може-б ми зараз пішли туди?

— Підем, підем, мамо! Успокоїться трохи, я вас поведу. Їли ви що, Ілашу?

— От! — махнув брат рукою.

— Заждіть! Я зараз!

— Ти куди?

— Та йду купити що їсти.

— Де-ж тут купиш?

— Вже я найду. Гроші маю.

Родина не перечилася очевидно, примирала з голоду.

Микула забрав мішок з одежі і вийшов під замок, де колись сиділи перекупки. Тепер тут не було нікого. Пішов висше у гORB, розглянувся — нігде не видко нікого, що продавав би харч. Усе, що було на продаж, уже продано; військо доїдало з возів.

— Де тут можна би купити що їсти? — спитався в одного чури, що ніс солому.

— Коло моста дістанеш.

Треба було вертатися через замок над Дністер на міст. Микула пішов. Перед мостом застав якогось чоловіка з возом, саме над рікою, в тім місци, де колись із стіни замку скидали нещасних Волохів на землю. Чоловік сей привіз хліб, солонину, вудженицю, сіль — і продавав тепер так дорого — в десятеро дорожше, як у спокійний час. Щоб голодні вояки не розхопили даром його добра, він посадив на возі чотирох кріпких чоловіків, котрі тільки про те й дбали, що пильнували маєтку. Віз був прикритий плахтами і перевязаний міцно мотузами — і тільки з переду виймав господар те, що хто потребував. Найбільше було таких купців, що не мали гроша, і вони любісінько під добру хвилину були би спрятали цілий віз разом із продавцями так, що ніхто б уже їх не віднайшов.

Микула ледви діпхався до воза. Гроші вже мав відложені в кишені. Казав собі подати всього на пять душ на кілька днів.

— Перше гроші дай! — сказав продавець, — Покажи, скільки маєш.

— Не журися, вистане! Давай лише!

— Давай сюди мішок, нехай наложу, бо вирвуть тобі з рук.

Микула подав. Поправді сам продавець лякався, щоб Микула не втік йому з повним мішком, і віддав йому харчі тільки тоді, коли заплатив.

Свідки такого великого купна харчу дивилися з завистію на Микулу — і коли-б се не білий день, були б йому радо помогли нести; а так тільки обійшлися смаком. Микула обійшов західну башту замку і небавом був уже в рові.

Принесені харчі родина вхопила між себе так лакомо, що Микулі аж серце краялося з жалю. Він то у козаків добував дечого їсти, то у Чамчана, а вони... Згадав Чамчана:

— Знаєш що, Роксандо, твій тато є недалеко від нас. Будував міст для Турків.

Роксанда так і задеревіла з куснем хліба і солонини в руках.

— Не бійся, їж, тато здоров. Заробив у Турків добре.

— Таж я переходила сим мостом!

— А батько тебе не бачив?

— Якже було бачити, — сказав Ілаш — коли нас переганяли в ночі і стільки тисяч відразу! І ми так недалеко були від нього... Хтож міг знати?

Поки родина їла, оповідав їй Микула і свої і батькові пригоди, як він шукав родини і чого зазнав.

— І ти не найшов нашої криївки в дуброві? — питався Ілаш.

— Бачив я всякі там.

— Нашої ти певно не найшов. Яма була по дубі, що його викопали з коренем, а я ту яму так прикрив з усіх боків, що нікому-б і на гадку не прийшло шукати нас там... Корчі тай корчі...

— Так виходжу я тоді з дуброви, біжу за козаками, дивлюся, якийсь Турок тільки смик попри мене в ліс, а його білий халат на корчах зачепився. Я до халата, чи що се було...

— Так се ти був, Микуло? Так близько були ми вже коло себе! Ти знаєш, що се за халат? Я тобі зараз

Його покажу, тільки щоби хто чужий не побачив. Та се тобі шуба якогось баші, золотом шита, соболями підбита... дорога така!

— Певно Усейн-баша загубив, утікаючи. Дай спокій, Ілашу! Не показуй, бо хтось іде горою. Потім покажеш.

— Се наша добича! Жінки погубили свої кацавейки, а я їм за те шубу з баші. Коли вже Татари, так нехай будуть Татари! — зажаргував собі якось смутно Ілаш.

— Чому не їш, Ілашу? — спитався Микула.

— В рот не йде. Потім буду їсти.

— Знаєш, я тебе спершу і не спізнав.

— А я тебе. Мабуть через те, що борода у нас повиростали.

— Ти цілком на Татарина подобаєш... Може вже й побісурменився зовсім?

— Ще не зовсім, але що світа побачив — то правда.

— Далеко бував? Мені оповідав Кракалія...

— Що? Він тут?

— Повинен тут бути. Утік від Турків.

— Славний товариш! Мушу його найти... Ні, братчику, я не потурчився, не побісурменився. Набідувався я, що правда, та Бог милував, здоровле було, не подався. В Царгороді продали мене купцеви і я їздив з його челядію верблюдами по всяких Абушерах, Басорах, Ширванах... по різних сторонах. Що я тоді світа побачив, і не сказати! До самої смерти буде що розказувати. Потім сей купець вернувся в Царгород і помер. Нас, його слуг, знову продали. Мене купив, чи й так дістав — не знаю — отой проклятий потурнак Мехмет, що там за Дністром і досі пильнує ясиру. Я вже трохи світа побачив, по всякому балакати навчився, так він мене взяв до всякої прислуги: чи по купецькому ділу,

чи по хазяйству, до всього Ілуца Молдован — так мене там прозвали через те, що я з Молдови. — Взяв він мене і сюди на війну. Що робити? Мушу йти. Служу так вірно, що і в гадку не приходить йому, що мені аби ближше до дому — втечу. Але ми ідем, — ідем, а я що придумаю який спосіб утечі, не йде, страшно. Або по дорозі військо стріну — ми йшли на Степанівці, понад Прут — не вимину його, або коли вимину, то вмру з голоду у сій пустині, де йди цілий тиждень і не подиблеш села. Так прийшов я сюди. Дивлюся, а мій Мехмет — начальник над ясиром. Що день приводять йому громади людей, а він порядкує. Ходжу я раз там поміж бранцями, дивлюся з боку: Мати сидить, а коло неї Роксанда і синок — я й не знав, хто се, тільки маму знав. Тут мене серце тягне звитатися, а тут розум каже: „Гов! стій! Сторожа дивиться! Коли мама в неволі, так ти її визволи! Боявся я, щоб мама не вчинила крику. Була-б зараз скричала: „Сину! Сину!“ — тай Ілуцу Молдована на бік, уже-б не пустили в ясир. Я відскочив, як від ворога.

— Треба було зараз прийти і шепнути мені — замітила мати.

— Ага, знаю я вас! Кажу вам, я добре зробив, що тоді при Татарах не признався, що я ваш син. Мені й далі вірили, що я добрий слуга, а я вже раз, у заколоті, як перед козками гнали бранців далі в поле, найшов хвилину, коли міг непомітно признатися до мами. Правда, мамо, який ви тоді крик учинили? Я до вас: „Пізнаєте мене, мамо?“ — а ви: „Господи!“ тай зараз обіймати мене, аби всі Татари бачили.

— Ну, якжеж не обіймати? Стільки літ не бачила — оправдувалася стара мати.

— А що, не казав я?... Добре, що у тій метушні і крику ніхто не помітив нічого. Я до мами зараз остро: „Мамо, бійтеся Бога, ані пари з уст! Я вас визволю!

Не признавайтесь до мене! Сваріть на мене, я на вас, аби здавалося, що ми чужі!“ — Так я й робив. Перед сторожею ані в той бік, де мама; тільки, коли роздавали харчі, я сам принявся розносити — або в ночі, або як зведуть бранці плач і крик, я до мами шепну одно слово, друге і від неї довідаюся дещо: і про Роксанду і про Тодора і про тебе... Все-все помалу я розвідав.

Потім веду я пасти Мехметові коні, сварю на чурів, що не пильнують, сварю так, аби Мехмет чув, а він мені й каже, таки по нашому, чортів син: „Пильнуй мені коний, Ілуцо, бо голова не твоя!“ — Я й пильную, сам веду у дуброву. Коні пасуться, а я ладжу сховок. Зладив і жду. Роздобув одержу з чоловіків, у ночі подав їм. Харчів придбав. Одної ночі зважився утекти. Кажу їм: „Переберіться, коли вже інші будуть спати. Хлопця на руки — я вас виведу. Я буду там і там“. Усе обдумав я. Жінки плачуть три дні наперед — страшно їм...

— Чи-ж не страшно? — замітила Роксанда.

— А в неволю йти не страшніше? Не треба смерти боятися, від неї не встережешся... Уже не сплю й я, не сплять і вони. Я ніби сторож бранців; ще й викрикую на інших, що дримають. Жду. Аж тут, як на те козаки напали. Здається, і не були по тім боці, де ми, а переполох зробився такий! Зігнали ясир з поля: крик, лемент такий! Усі розбігаються. Сторожа бе нагайками. А я тоді своїх за рукав: Гов, не біжіть! Лишаються мої „Татари“ позаду. Я хлопця на руки, кричу по турецьки: „Втікайте!“, а їх тягну в інший бік у дуброву. Кинулися мої жінки в дуброву, як заяці. Ніхто й не помітив. А я просто до сховку — і сховав їх.

— Се коли було? — спитався Микула.

— В ночі на неділю.

— Тоді я вас шукав з тестем У понеділок були ми у вашім ясірі. Потурнак казав вас шукати, не найшли. Зараз розіслав погоню...

— Так се ти, Микуло, на нас погоню вислав? А бодай же тебе! — скликнула Роксанда. — Я через тебе грохи не вмерла зі страху.

— Та як? — чудувався Микула.

Ілаш відповів на те: — Саме та погоня, що Мехмет вислав з твого приводу, шукала нас у дуброві. Два кінні оттак на кілька кроків переїздили попри нас та ще й кляли, що не можуть найти. Я став ні окріп, ні вода. Тільки дивлюся на жінки, а ті вже от-от скрикнуть саме тоді, коли треба сидіти тихо. Минулося якось: Ждемо далі доброї хвилини. В ночі я виходжу, розглядаюся; все якесь лихо наднесе як не чуру, то башу, годі висмикнутися. А найгірша біда, як через Дністер дістатися?.. Ждемо ще день. А в ночі з вівтірка на середу чуємо, земля дуднить. Я в ліс. Дивлюся — козаки йдуть. Слава Богу! Гоню я свої жінки з ями, як борсуків, а хлопця на плечі в мішок, Роксанда клунок бере, мама так — біжимо почерез козаків. Нам аби чим скорше до берега дістатися. Там уже козаки мають якусь переправу.

— Так тоді ти сю шубу мені зперед носа взяв?

— Тоді. Роксанда спотикнулася, загубила клунок. Пропало. Біжимо за тими козаками, що вертаються вже з добичею. Нікому з них і на гадку не приходить, що ми не козаки. Жінок між нами мов нема. Ніч темна, я несу також добичу: твого сина, Роксанда шубу замість клунка.. Збігаємо на плоти. Раз-два тай уже по тім боці. А там потім і в козацький обоз забігли, у якісь корчі. Мама як упали, то вже й до ранку не могли встати, зовсім із сил вибилися.

— А ти, Тодоре, був чемний, не кричав? — питався батько.

— Ні. Я в мішку сидів, тепло було мамі.

— Дивно, дивно! — передумував Микула братове оповідання.

— Ей, то-ж то була втіха! — кінчив іще Ілаш. — Тут їсти нема що, а тишимося всі, як діти. Уже коли ми в козаків, то так як дома. А тут дав Бог, ще й ти..

— Тільки тата нема — згадала Семениха і знову захмурилися всі облича, розвеселені трохи оповіданням Ілаша, знову сльози покотилися з очей.

Так у radoшax і смутку на переміну минувся їм сей день до вечера. На другий день мали всі піти на могилу батька, тимчасом сей день був один із найтяжших. Мовби зі страху, що зима може захопити усіх у поли і вбити морозом, Турки вдарили на обози з сього і з того боку Дністра. До самого вечера не важилися Ярошенки вийти зі свого сховку, тільки слухали вистрілів із гармат і рушниць і скажених криків розлючених борців.

Здавалося їм, що ось як не з сього, то з того боку ріки надбіжать вороги і, так сказати-б, на самім відході до дому помордують їх. Однак прийшов вечер — і военний гомін затих. Ярошенкам не сталося нічого. Се була остатна битва сеї памятної осени під Хотином.

Настали спокійніші дні, а Ярошенки могли не лише раз, а кілька разів відвідати могилу нещасного батька. Цілими годинами сиділи вони між корчами, плачучи і згадуючи пригоди, від котрих усі стільки натерпілися. Здавалося їм, що їх плач і їх радість почує старий Семен, що скине із себе важке камінне, яке придавило його, встане і привитається зі всіма; але старий не збудився і спав далі у своїй холодній постелі, байдужий до всіх.

Родина відходила, а на його могилу сипалося із корчів зварене холодом, жовте і червоне листе та вкривало що раз більше місце, де пролилося стільки сліз, де ціла родина зазнала стільки горя.

XIV.

Вечером у суботу дня 9-го жовтня 1621-ого року блиснули у турецьким обозі тисячі огнів. На горбах і в долинах на всіх наметах горіли воскові свічки, а під лісом великі огнища. Побачивши сі огні Запорожці, стрілили у повітрі раз і другий і третій. По всім козацьким обозі закипіло життє, мовби люди не мали йти спати, а вибиралися так бучно на яку виправу. Та се вже не до битви ішло; се був знак, що між Ляхами і Турками стала угода. Війна скінчилася.

В неділю зрана вже рушило військо турецьке в похід до дому. Ішло без ладу, верблюди, мулц, гарби перемішані з людьми. Не зайшли далеко, тільки пів милі, а мило від польського обозу, і там стрималися. Хмара пилу показувала, де стали табором. За військом повели кілька ясирів: зі сто тисяч бранців, зігнаних найбільше з галицької України, з Поділля, і Волині, де нікому було боронити села від Татар, бо все військо було під Хотином, а король не мав часу зайнятися рішучо ополченням, бо полював на заяці. Цілі табуни коний, череди худоби і овець — отсе разом із людьми виводили Турки й Татари з нещасної держави, де ніколи не було ладу.

В понеділок по полудню прийшли до Сагайдачного белзький каштелян Станислав Журавинський і любельський воеводич Яків Собіський, повідомити гетьмана, на чім стала угода. Гетьман скликав козацьку старшину і просив польських післанців розповісти, з чим прийшли.

Собіський виймив якийсь папір і почав говорити:

— Ми прийшли в імени його милости королевича, пана гетьмана і панів комісарів, сказати вам, на чім стала угода і як маємо вертатися до дому. Самі знаєте гаразд, панове, що найбільше через вас, Запорожців, велася та війна. Отже про вас і була перша бесіда. Скажу вам правду, що Турки домагалися від нас, щоби ми вас покарали, бо нападаєте їх і рабуєте. Ми вас боронили, як могли. Казали ми, що колиб не напали Турки на Україну, то й ви сиділи би тихо. Не за все повинні ви відповідати, бо нападають на них і донські козаки, піддані московського царя. Що ви у сій війні дуже знівечили Молдову, за те нехай вибачають, таке вже у війні водиться. Врешті Бородавку, що такого пи-ва наварив, самі козаки стяли. По тім усім мусіли ми їм приректи, що ви не будете виходити з Дністра на Чорне море і нападати на турецькі землі.

Козацька старшина заворушилася, почувши сі слова, але Сагайдачний махнув рукою і вона втихла.

— Щож далі? — спитався гетьман. — Бранців не хотіли віддати?

— Ні!

— Таку силу людей!

— Щож діяти? Інші пункти угоди вас не обходять. Тепер важна справа, як маємо вертатися. Турки відступили нам свій міст. На нашій раді постановлено, що перше перейде наш обоз, а ви за нами.

Полковник Мировицький не втерпів, схопився з лавки і скрикнув: — Щоб вам плечі від Турків закрити!

— Василю! — скрикнув гетьман строго і Мировицький усів.

Потім обертаючись до комісарів, Сагайдачний сказав спокійно: — Завтра дам вам знати, як будемо відходити, а тепер вибачайте, панове, що вас дещо питаю. Відомо нам від певних людей і ви самі те кажете, що Радула домагався передовсім кари на нас, на старшину.

Сього дня бачимо: Турки не відходять, тільки стоять на своїм місци. Що ви на те скажете?

Собіський відповів так само спокійно: — Турки стоять, бо така була умова з нами. А що до вас, то ми взяли вас на свою віру і тої віри вам не зломимо: Ви нам не вороги, тільки наші товариші, що послужили Річипосполитій так само добре, як і ми. Якже ви можете гадати, що ми вас зрадімо? Чи ви не міркуєте, що ображуєте наш гонор шляхетський?

— Не дивуйтеся — відповів гетьман. — Вам про гонор іде, а нам про житте. Я ще повірив би вам, але мої товариші не повірять.

— Ми на ваше житте не важимо! — сказав на те Журавинський гордо.

— Спасибі вам! — відповів гетьман. — І без вас уже досить наших загинуло у вашій обороні. Бранців і не числю, що ізза неладу в краю пішли загинати на чужині. Коли я питався про Радулу, то самі мусите признати, що мав до того причину. Чи нема у вашім обозі людей, що так говорили, як Радула?

— Говорити що инше, а зробити що инше — відповів Журавинський.

— Звісно, звісно, бо ми-б і не дали себе леда кому під ноги взяти. Хотілось би декому, та годі!.. Ну, нехай там! Я поведу річ про що инше. Ми не жалували ні свого здоровля, ні своєї худоби. Наставляли груди свої за віру Христову, за повагу короля його милости і цілість отчизни. Послужили, як самі кажете, добре. Тепер нам велять не виходити на Чорне море, нехай нам татарські мурзаки і далі забирають із сіл людей і худобу. Все те ви гарно уложили собі, не питаючи нас.. Та щоб ми тепер могли якось прожити на сім білім світі, то годиться, аби нам король його милость підвисшив жолд на сто тисяч і заплатив се, що нам належить за поміч, бо з чого ми маємо жити? Доси ми воювали,

бо треба було воювати, дбали не тільки про себе, але і про людей, оборонячи їх, а тепер куди подіємося, і здорові і каліки? Для здорових нема-зимовиків, полювати, рибу ловити не можуть через Татар, а для каліків нема шпиталів, і жити і заробити їм годі. Ми будемо просити короля його милость, щоб не дав нам так погибати; нехай нам буде вільно хоч у якого иншого християнського пана хліба собі шукати.

— Просіть! — сказав Собіський коротко.

— І щоб ми самі у себе мали спокій, нехай би люди не гинули за свою віру.

— Можете просити! — сказав Журавинський і слова його виглядали на глум.

Сагайдачний замовк і тільки глянув із жалем на польських післанців. Собіський встав.

— Так, пане гетьмане, не забудьте: Ми ідемо вперед, а ви за нами; щоб не було так, як тут один з панів полковників зважився сказати. Ми вам дармо жолду не платимо.

— Ще не заплатили — відрізав Мировицький — і не заплатите, бо не маєте з чого!

Собіський не відозвався; за те Журавинський кинув ще на відході образливе слово:

— Обійдемося без вас!

— Тепер — звісно! — відповів Мировицький.

— Василю! — сказав гетьман до Мировицького, коли післанці відійшли. — Все те правда, що ти кажеш, та я гадаю: Чеси дідька зрідка, щоби гладкий був.

— Я почесав би його — ну! — погрозився Василь.

— Слухайте, панове старшина! — промовив гетьман. — Нехай вони собі здорові заборонюють нам виходити на Чорне море; ми як не слухали їх доси, так і далі не потребуємо слухати. Добре їм у Варшаві моркву шкробати Туркам і Татарам, а нам не до жартів. Се одно. А друге: Напишемо до короля. Купити, не ку-

пити, а поторгуватися можна. Хоч його милость не багато нам вдіє, бо не годен ізза короленят, проте попросити не шкодить. Може таки дещо виторгуємо. А третє: Зараз сеї ночі маємо бути по тім боці ріки за Брагою, нехай Ляхи нам плечі закривають, а не ми їм! Зробіть се тихо і гладко!

— Отсе добре! — засміялася старшина.

— Інструкцію для послів до короля уложимо завтра, а тепер зараз до роботи, щоб усе приготувити до перевозу!

Старшина розійшлася.

На другий день Ляхи не мало счудувалися, побачивши цілий козацький обоз по тім боці Дністра на полях у бік від Браги. Завернути їх уже не можна було, а тут справді вийшло велике нещастє. Хоч Турки того дня пішли далі, але лишилися великі, ватаги Татар зі своїми спільниками опришками і залягли всі дороги до Камянця Подільського. Не чекаючи черги, без ладу вихопилися наперед із возами великі громади польського війська і переїхали турецьким мостом. Крадькома напали на них Татари, розтягли всі вози і побили багато людей; котрі-ж утекли, тих добивали опришки на камянецькій дорозі.

Козаки тимчасом готовилися у своїм обозі в похід та дивилися спокійно, як переходило недалеко від них польське військо. Уже тепер не мали охоти помагати Ляхам та боронити їх.

Головна сила польська рушила з під Хотина тільки 13 жовтня. Коло моста зіпхалося стілько возів, що лиш кільканайцять могло рушити наперед, а інші лишилися; тільки саме військо перейшло. На сторожі возів лишилася мала частина війська і та не могла обігнатися перед Татарами, що прискакували як вовки, і тягли, що лиш зарвали.

Коли вийшло польське військо в поле, аж тоді показалося, яке воно було знівечене та обдерте. Всіх во-яків не стало би і на добрий полк. Попереду на возі, прикритім чорним сукном, запряженім кіньми в чорних капках, лежав покійний гетьман Ходкевич у домовині. Коні вела служба гетьманська, а обіч воза ішли чотири лицарі в панцирах і шоломах. По середині війська у кариті їхав королевич. А позад на ношах несли тих хорих і ранених, що не могли поміститися на возах.

Коли королевич з військом переїздив попри козаків, козаки почали „воздавати ясу“ — стріляли густо зо дві години. І се стрілянне виглядало більше на глум козаків, як на веселе прощання, бо попри них переходили не веселі побідителі, а щось як похорони.

Попрощавшись так із своїми товаришами, козаки зараз вибралися в похід. Помалу виходили з обозу, мов із клубка, полк за полком і простягалися на сірих степах довгою кольоною. Загомонів гуртовий спів і розлягся широко навкруги. Рушили нарешті й ті вози, що їх можна і треба було забрати, і заскрипіли також на ціле поле. За возами поступав іще один відділ козаків. Помалу, з гомоном ішов похід полями.

Минула з година і вже не було чути ні співу, ні скрипіння возів, тільки видко було чорне, довге пасмо, що тяглося по голім степу. Почав падати легенький дощик, мов пересіяний крізь сито, і закрив сірою стіною все зперед очий.

Козаків уже не було видко.

До кількох днів хотинська околиця, де через шість тижнів було так людно й тісно, виглядала як пуща. Густе, глибоке, безвихідне, чорне болото покривало зелену колись землю; тільки ліси красувалися у тім болотнім морю своїм пишним листем, забарвленим осіню ріжними красками. Хмари галок, ворон і інших птахів стяглися, здавалося, з усього світа, щоби доїдати тут усяке падло і незакопаних трупів. Де не взялися собаки і вовки з лісів і цілими тічнями почали волочитися навіть у білий день по боевищі. Небезпечно було й вийти в поле, де звірі і птахи справляли такі похорони.

У хотинським замку, котрим уже завідував молдовський паркалаб, жили ще кілька днів усі люди з Молдови, які були під Хотином. Назбиралася їх спора громада, яких сто людей. Були тут і бояри, що доси трималися Могили, а тепер не знали, яким чолом вертатися в Молдову; був і Дзерон, що не зорудував нічого, хиба те, що в наметах Могили не мерз і мав що їсти; були й Ярошенко і Чамчан, котрому дали знати, що родина вже в купі; були втікачі Кракалія, Чоботар і інші. Микула й не знав усіх. Поки Турки й Татари не відійшли далеко, вони не важилися вертати в Молдову. Збирав їх іще страх перед опришками Бернавського, що підчас цілої війни давали про себе знати, але на те вже була рада: всі, і кінні і піші, мали вертатися разом і узброєні.

Одної ночі потис морозець і розкисле болото за-костеніло. Люди з Молдови зважилися вибратися до дому. Вся ватага вийшла із замку зараз зрана.

Мимоволі глянули Ярошенки у той бік, де лишався батько у своїй могилі, і сльози явилися їм на очах. Але ватага не ждала, годі було стояти і займатися смутними думками. І вони пішли. Не тяжко було їм тепер іти; на плечах не багато ваги, тільки шуба баші, добре захована в мішок і дитина; а в серцях хоч і мулив жаль, що приходилося на віки розставатися з батьком, то перемагала його втіха, що верталися до дому.

Довгий час ішли мовчки, плачучи і зітхаючи, а там помалу і заговорили, розглядаючися по поли, котрим переходили. Страшно було дивитися на непохованих покійників, що з них поробили люди, звірі і птахи. Одні люди покалічили їх страшно, другі, очевидно опришки, обдерли навіть з одежі, а звірі птахи доправляли. Нікому і в гадку не приходило, поховати їх. Стада птахів показували зараз, де найшли собі жир. То тут, то там зпоміч корчів вони зривалися з криком у повітре, побачивши людий, та зараз знову сідали до свого пиру.

На другий день під вечір Ярошенки і Чамчан були вже на улиці в Сереті, що вела до їх хати. Провожало їх уже кілька знайомих, яких стрітили по дорозі.

Осіннє сонце виглянуло на хвилину із хмарки і освітило якомсь милосердно хату Ярошенків. На подвір'ю загавкав пес, висунувся попід ворота на улицю, глянув і немов счудувався, а потім кинувся підскоком на Ярошенків.

— Тату! Наш Босий! — скричав Тодірко.

— Босий! — радувався і батько, мов не знати чим. — Так ти пильнував хати! Бідний Босий, як змарнів! — І погладив пса по голові.

Увійшли на подвірє. Почали оглядатися довкола, мовби на чуже подвірє зайшли. У сусідській хаті счинився крик: побачили Ярошенків. Зараз усі надбігли. Прибіг і сусід; приніс деревляний ключ від засува.

Відчинили хату.

Обережно, мовби там у середині хтось зачаївся, Ярошенки переступили поріг. Ярошенчику треба було аж під руки брати.

Ніхто не міг слова промовити. Мов до церкви входили.

Перший сусід відозвався: — Слава Богу, що ви вже у своїй хаті.

— Слава Богу! — повторили всі за ним і перехрестилися.

Ілаш станув у порога і мов не важився далі ступити.

— Сідай, Ілашу! — попросив сусід. — Ти мов з мертвих устав.

— Справді! — відповів Ілаш. — Я дивлюся і своїм очам не вірю, що я вже дома.

— Всі мов із мертвих устали — сказав Микула.

— Тільки бідний Семен уже не встане — промовила в кінці Семениха і втерла сльози, що на силу пхалися до очий.

У хаті стало на хвилину тихо, мов явився дух старого батька і благословив родину на спокійне життя.

Довгополе Галицьке, 14 липня — 18 серпня 1903 р.

